81.2к-2
Н28

Василь Ґрещук
Роман Бачкур
Ірина Джочка
Наталя Пославська

НАРИСИ З ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
Інститут українознавства
Прикарпатський дериватологічний центр імені Івана Ковалика

**Василь Ґрещук, Роман Бачкур,
Ірина Джочка, Наталя Пославська**

НАРИСИ З ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

За редакцією Василя Ґрещука

НБ ПНУС
738890

Івано-Франківськ
2007

УДК 81'367.4
ББК 81.411.2-211
Ґ-81

Ґрещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. Нариси з основоцентричної дериватології / За ред. Василя Ґрещука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.

У монографії висвітлено теоретичні засади основоцентричної дериватології, описано відіменникове (назви тварин і рослин), відприкметникове, віддієслівне (дієслова конкретної фізичної дії) словотворення в сучасній українській мові. Дослідження містить нові теоретичні положення про структурно-системну організацію словотвору та особливості реалізації словотворчої спроможності різними частинами мови.

Для мовознавців, викладачів, аспірантів та студентів філологічних факультетів.

Рекомендувала до друку вчена рада
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Рецензенти:

Петро Білоусенко – доктор філологічних наук, професор (Запорізький національний університет);

Ніна Клименко – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України)

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв № 733800

© Василь Ґрещук
© Роман Бачкур
© Ірина Джочка
© Наталя Пославська

ISBN 978-966-4[illegible]8-041-X

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

РОЗДІЛ I
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

1.1. Твірна основа як типологізувальний чинник у дериватології 6
1.2. Формування основоцентричної дериватології 19
1.3. Дериваційно релевантні параметри твірних слів 28

РОЗДІЛ II
ВІДІМЕННИКОВИЙ СЛОВОТВІР

2.1. Назви тварин і рослин як дериваційна база в українській мові ... 39
2.2. Словотворча продуктивність іменників на позначення тварин і рослин 51

РОЗДІЛ III
ВІДПРИКМЕТНИКОВИЙ СЛОВОТВІР

3.1. Семантичні типи твірних прикметників 107
3.2. Структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників 113
3.3. Словотворча спроможність прикметників 132

РОЗДІЛ IV
ВІДДІЄСЛІВНИЙ СЛОВОТВІР

4.1. Дієслова конкретної фізичної дії як база продукування похідних 154
4.2. Дериваційний потенціал дієслів із семантикою створення об'єкта 179
4.3. Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами із семою руйнування об'єкта 259

ВИСНОВКИ 325

ЛІТЕРАТУРА 330

ПЕРЕДМОВА

Ця книга присвячена дослідженню лексичної деривації з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник у словотворі. Мета її полягає в тому, щоб формувати основоцентричний аспект вивчення словотвору зі своїми специфічними завданнями й прийомами аналізу мовного матеріалу, висвітлити деякі теоретичні питання, пов'язані з ним, та бодай фрагментарно описати словотвір сучасної української мови на засадах основоцентричної дериватології.

Необхідність основоцентричного аспекту дослідження словотвору задекларована ще в кінці 50-х – на поч. 60-х рр. минулого століття. З того часу появилась низка основоорієнтованих дериватологічних досліджень, однак і донині у вивченні словотвору домінують праці, в яких визначальним чинником класифікації, інтерпретації й опису залишається дериваційний формант. Тому так важливо обґрунтувати потребу й основоцентричного опрацювання словотвору. Формування його не слід розглядати як альтернативу традиційному підходу до вивчення словотвору, навпаки, результати дослідження словотвору, які ґрунтуються на функціональному й структурно-системному навантаженні твірного слова в дериваційних процесах, органічно доповнять відомості про словотвір, нагромаджені в рамках формантоцентричного дослідження лексичної деривації. Комплексний підхід до словотвору з урахуванням обох аспектів його вивчення дає змогу глибше пізнати структуру й закономірності функціонування словотвірної системи мови.

Новий аспект дослідження словотвору зумовив появу ряду проблем, які за формантоцентричного підходу залишались поза увагою дериватологів. Передовсім необхідно теоретично

обґрунтувати цілі й завдання основоцентричних досліджень словотвору, з'ясувати твірну основу як типологізувальний чинник у лексичній деривації, встановити одиницю класифікації і опису словотвору, адекватну аспекту його дослідження, розглянути словотвірно релевантні ознаки твірних слів. Ці проблеми разом із оглядом історії напрацювань у ділянці основоцентричної дериватології висвітлено в першому розділі книги. У наступних розділах описані іменники (назви рослин і тварин), прикметники та дієслова (конкретної фізичної дії) як твірна база в сучасній українській мові.

Розділи праці написали: Василь Ґрещук ("Передмова", розділ 1 "Теоретичні засади основоцентричної дериватології"; розділ 3 "Відприкметниковий словотвір", "Висновки"); Роман Бачкур (розділ 2 "Відіменниковий словотвір"); Ірина Джочка, Наталія Пославська (розділ 4 "Віддієслівний словотвір").

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

1.1. Твірна основа як типологізувальний чинник у дериватології

Основним типологізувальним чинником у вченні про словотвір був і залишається дериваційний формант. Така вузлова комплексна одиниця класифікації й науково-лінгвістичної інтерпретації словотвору, як словотвірний тип, з опертям на яку в останні десятиліття здійснені доволі повні описи дериваційних систем у слов'янських мовах, ґрунтується на форманті як базовій величині в лексичній деривації. Певною мірою це закономірно з огляду на те, що словотворчий формант є найбільш помітним диференціювальним виразником у словотворчому акті трансформації однієї лексичної одиниці в іншу з відмінними від вихідної семантико-функціональними властивостями. Однак структуру основної одиниці словотвору – похідного слова – формує також твірна основа, роль якої в дериваційному акті не менша, ніж словотворчого форманта, тому й вона заслуговує на прискіпливу увагу з погляду її функцій у словотворенні. Донедавна в дериватології характеристика твірної основи здебільшого зводилася до вказівки на її частиномовну належність. Так, однією з визначальних ознак виявлення словотвірного типу в ряді дериватів, поряд із тотожністю словотворчого форманта й словотвірного значення, відзначалась частиномовна єдність твірної основи. За такого підходу до словотвору роль твірної основи явно недооцінювалась. Недооцінка ролі твірної основи в процесах словотворення призводить до однобічності й неповноти характеристики словотвірної системи, бо вона не враховує багатогранності й складності словотворчого механізму мови, реальної взаємодії різних одиниць,

використовуваних у лексичній деривації. Структура й семантика похідного слова є результатом взаємодії, співдії формально-семантичних особливостей твірної основи й форманта, детермінованої різноманітними семантичними, формальними, лексико-системними, семантико-синтаксичними, структурно-словотвірними, стилістичними чинниками. Загальнокатегоріальна й індивідуально-лексична семантика твірного слова, його семантико-синтаксичні позиції в реченні та валентність, фонетична довжина, формальна простота чи складність, синонімічні, омонімічні, антонімічні відношення в лексико-семантичній системі, прагматичні й функціональні параметри є його словотворчо релевантними ознаками. Тому важливим є таке послідовне системне вивчення словотвору, в якому предметом дослідження окреслюється роль твірної основи (твірного слова) в словотворенні. При цьому напрям у дослідженні словотвору з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник, результати такого дослідження словотвору мають доповнити характеристики словотвірних систем, змодельованих у рамках традиційного, формантоцентричного підходу. Лише всебічний аналіз словотвору з позицій обох підходів може забезпечити адекватне відображення всієї складності словотвірної системи.

Зміщення в дослідженні словотвору акценту з дериваційного форманта на твірну основу, використання її у функції засобу внутрішньоструктурної типології спонукає до актуалізації низки теоретичних і практичних проблем, які залишались поза увагою дослідників за формантоцентричного підходу до лексичної деривації. Вивчення їх повинно дати відповідь на ряд питань, найголовнішими з яких є:

– Які є класи твірних основ за різними параметрами, зокрема, за частиномовною належністю, за лексичною і граматичною семантикою, за синтагматичними, парадигматичними й прагматичними характеристиками, за фонетичною і морфемною структурою, за походженням, за поширеністю?

– Які семантичні, граматичні й конотативні інґредієнти твірного слова і в який спосіб переймаються, засвоюються смисловою структурою похідного слова у процесах деривації?

– Чим зумовлюється дериваційна поведінка твірних, які з формально-семантичних, функціонально-синтаксичних, прагматичних особливостей твірних і як позначаються на їх словотворчій спроможності?

– Якою мірою, як і які позамовні фактори впливають на використання різних класів твірних основ у словотворенні?

– Який інвентар дериваційних формантів властивий різним класам твірних основ? З якими із синонімічних формантів продуктивніше взаємодіють твірні основи?

– Які процеси супроводжують формальне поєднання різного типу фіналей твірних основ із формантами?

Відповіді на ці та інші питання в кінцевому результаті дадуть змогу виявити типологію словотвору з опертям не на словотворчий формант у вигляді множини взаємопов'язаних і взаємозумовлених словотвірних типів і категорій, як це маємо у сучасних описах дериваційних систем у слов'янських мовах – українській, російській, чеській, польській та ін., – а на твірну основу, її функціональне навантаження у словотворчих актах. Такий аспект словотвору забезпечить з'ясування внеску кожного лексико-граматичного класу твірних слів, а в їх межах – дрібніших формально-семантичних груп у формування й структурування словотвірної системи.

Водночас основоцентричні дослідження словотвору мають важливе значення не тільки для характеристики словотворчого механізму мови, а й для з'ясування окремих проблем пізнавальної діяльності людини. Твірна основа в структурі ономасіологічних категорій, на основі яких узагальнене відображення дійсності в свідомості певним чином препарується й упорядковується відповідно до конкретних способів номінації, фіксує ономасіологічну ознаку. Знання того, з опертям на які предметні, процесуальні, квантитативні чи інші ознаки відбувається кожен акт утворення нового найменування, дає змогу визначити, за якими параметрами відбувається виділення предметів, осіб, явищ із класу однорідних. Так, аналіз прикметників як твірної бази в сучасній українській мові дає змогу встановити характерологічні основи передномінаційного мисленнєвого освоєння об'єктів найменування. В утворенні назв осіб використовуються прикметники, які виражають внутрішні якості людини, її зовнішні ознаки, ознаки особи за родом її діяльності, за соціальним статусом і за віковими особливостями. Отже, найважливішими характеристиками особи за статичними ознаками, релевантними з погляду виділення їх із класу однотипних у мисленнєво-мовленнєвому процесі найменування, є внутрішній світ особи, її зовнішність, рід діяльності, соціальний статус і вік: *сміливець, білявка, швейник, багач, юнак* тощо. Типологія прикметників, які характеризують неосіб і використовуються як ономасіологічні ознаки в утворенні деад'єктивів, багатша від класифікації твірних для назв осіб, оскільки основи, за якими ознаку можна приписати денотатам найменувань предметів, ширші. Визначальними у мисленнєво-мовленнєвих процесах при найменуванні предметів є їх зовнішні параметри, фізичний, внутрішній стан, локативна, темпоральна, етнічна віднесеність, матеріал і спосіб виготовлення, призначення: *чорниця, кисляк, задник, зимівник, кримка, шкірянка, вареник, дощовик* [див.: Ґрещук 1995: 167].

Типологія предметних ознак, виявлена у десубстантивній номінації осіб, фіксує важливість параметрів у складних мисленнєво-мовленнєвих актах найменування за такими предметними ознаками, як результативність (*столяр*), локативність (*українець*), об'єктність (*мовник* (мова як об'єкт дослідження)), інструментальність (*сепараторник*), належність (членство) (*шляхтич*), посесивність (*силач*), параметричність (*вухань*), родинність (*коваленко*), темпоральність (*строкар*), ієрархічність (*полковник*). Кожна з виділених мотивувальних концептуально-семантичних категорій, встановлена за характером предиката,

імпліцитно вираженого у структурі лексичного значення твірного слова, структурується на підтипи мотивувальних слів. Наприклад, щодо результативності, зафіксованої в мотивувальній ознаці десубстантивів, то результатом діяльності особи можуть бути предмети промислового виробництва (*лялькар*), речі господарсько-побутового вжитку (*решетар*), продукти харчування (*ковбасник*), овочі, фрукти (*картопляр*), предмети будівельного призначення (*цегляр*), свійські тварини і звірі (*оленяр*), публіцистичні, літературні, музичні твори (*пісняр*), зброя (*пушкар*), одяг (*кожушник*), транспортні засоби (*каретник*), взуття (*чоботар*), напої (*квасник*), музичний інструмент (*бандурник*) та ін. [див.: Бойчук 1997: 8-11]. Таке структурування мотивувальних ознак дає змогу встановити характер передномінаційного поняттєвого освоєння об'єктів найменування, визначити ті суттєві, предметні ознаки, знання яких важливе для виявлення закономірностей пізнавальної діяльності людини.

Дослідження словотвору, зорієнтовані на твірну основу як типологізувальний чинник, вимагають суттєвих коректив методики систематизації, класифікації й інтерпретації конкретного матеріалу, встановлення комплексної системоутворювальної одиниці, яка б відповідала потребам основоцентричного аспекту словотвору. Нею стала словотвірна парадигма як набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення, інакше кажучи, множина дериватів, безпосередньо мотивованих одним твірним словом. У такому значенні термін *деривацiйна парадигма* у науково-лінгвістичний обіг увів Л. Дюрович [1972: 196], теоретичне обґрунтування й дальший розвиток парадигма як особлива одиниця словотвору отримала в працях О. А. Земської [1978: 65-76], Р. С. Манучаряна [1981: 53-60], К. Бузашшіової [1974: 231-232] та ін. Враховуючи двоплановість словотвірної парадигми та намагаючись абстрагуватися від "примх лексики" в словотворі, вони ввели поряд із вищеохарактеризованою конкретною парадигмою поняття типової словотвірної парадигми (в термінології Р. С. Манучаряна – словотвірно-семантична парадигма). "Типову парадигму, – пише О. А. Земська, – отримуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, в яких наявний однаковий набір дериваційних значень" [1978(б): 73]. Типова словотвірна парадигма стала важливим інструментом діагностування дериваційних потенцій словотворчої спроможності різних за структурою і семантикою класів твірних слів.

Водночас для виявлення й характеристики словотворчого потенціалу і його реалізації кожною частиною мови, встановлення семантичного континууму, в межах якого здійснюється відіменникове, відприкметникове, віддієслівне і т. д. словотворення, в теорію словотвору й практику опису варто ввести ще й поняття *загальнокатегоріальної (частиномовної) словотвірної парадигми.* Вона виявляється у сукупності семантичних позицій і їх репрезентантів усіх типових словотвірних парадигм кожної частини мови.

Важливими параметрами словотвірної парадигми як одиниці, яка відображає дериваційну спроможність твірних, є її протяжність і глибина місця, або позиції, в парадигмі. Протяжність словотвірної парадигми задається числом властивих їй словотвірних значень і зон, або блоків. Глибина місця, або позиції, в парадигмі визначається кількістю структурно різнотипних дериватів у межах словотвірних значень. Річ у тім, що те чи інше значення парадигм може бути реалізоване одним або кількома похідними одночасно. Так, значення субстантивної зони "абстрагована ознака" парадигми прикметника *рожевий* реалізоване дериватом *рожевість,* прикметника *голубий – голубінь, голубизна,* а прикметника *синій – синь, синьота, синизна, просинь, синява.*

Слід зауважити, що в дериватології глибину позиції парадигми обмежують "різними дериватами з одним і тим же словотвірним значенням, по-різному маркованими у стильовому відношенні" [Клобукова 1981: 25]. Проте, як свідчить аналіз

конкретного матеріалу, стильова маркованість різних похідних із однаковим словотвірним значенням може мати місце, а може бути й відсутньою. Зважаючи на факультативний характер стильової маркованості дериваційно однозначних похідних, її в параметр глибини позиції не включаємо.

Належність похідних від однієї твірної основи до різних лексико-граматичних класів зумовила внутрішнє структурування словотвірної парадигми на блоки, або зони. Виділення блоків у словотвірних парадигмах важливе з огляду на те, що вони фіксують якість і продуктивність дериваційної спроможності різних класів твірних основ у розрізі частиномовної належності утворених на їх базі дериватів. Однак, попри всю важливість виділення блоків у словотвірних парадигмах, не варто їх абсолютизувати, як це іноді трапляється. Так, П. В. Стецько і Л. Г. Яцкевич [1982: 75] у сукупності похідних однієї частини мови, утворених на одному ступені від тієї самої твірної основи, вбачають словотвірну парадигму. Не варто обмежувати словотвірну парадигму й дериватами одного способу творення (суфіксація, префіксація, конфіксація тощо [пор.: Зенков 1969: 117; Галенко 1982: 63]). Обмеження словотвірної парадигми дериватами однієї частини мови чи одного способу творення значно збільшує їх кількість, що невиправдано ускладнює практику опису словотвірної системи й помітно утруднює виявлення типології словотворення з опертям на твірну основу як типологізувальний засіб, бо в такому випадку словотвірна парадигма як комплексна системоутворювальна одиниця втрачає своє основне призначення – зафіксувати у всій повноті дериваційну спроможність твірних різних лексико-граматичних, а в їх межах – структурно-семантичних груп.

Саме множина усіх похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом, у їх зв'язках і взаємозумовленостях засвідчує функціональне навантаження твірної основи в словотворі, експлікує його системну організацію в такому розрізі, при якому системність ґрунтується на константно-змінній рівновазі,

константна частина якої підтримується формально-семантичною тотожністю твірної основи, а змінна – різнофункціональними дериваційними формантами. Кожна конкретна словотвірна парадигма являє собою дериваційну мікросистему, взаємопов'язані й взаємозумовлені компоненти якої утворюють певну єдність і цілість. Пов'язані між собою частиномовною спільністю твірних слів, словотвірні парадигми формують своєрідну словотвірну підсистему. Сукупність словотвірних парадигм усіх частин мови у їх зв'язках і взаємодії становить словотвірну систему мови [Ґрещук 1995: 19]. Як справедливо вказує В. Лопатін, "спираючись на ознаку "частиномовної" належності слів, які перебувають у відношенні мотивації, граматичний опис словотвірної системи можна будувати двома способами: або виходити з частини мови (і інших більш часткових, формальних і семантичних характеристик) мотивованого слова, або з тих самих характеристик слова мотивувального. Перший підхід можна умовно назвати ретроспективним (з погляду "динамічної синхронії" словотвору), другий – перспективним" [Лопатин 1977: 15].

Визначення словотвірної парадигми як множини похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення не передбачає послідовності розміщення дериватів у межах парадигми, однак це питання має важливе значення для опису й ідентифікації однотипних парадигм. Розробка певного порядку розташування похідних у парадигмі пов'язана з рядом об'єктивних труднощів, оскільки основу структурування можуть визначати різні формально-семантичні дериваційні чинники.

Можливі два основні варіанти розв'язання цього питання. Перший полягає в тому, що розташування кодериватів по вертикалі зумовлене способом їх утворення, скажімо, спочатку подаються суфіксальні похідні, потім префіксальні, префіксально-суфіксальні, далі – композити, ще далі – деривати, що постали внаслідок переходу однієї частини мови в іншу, тощо. У тих дослідженнях, у яких за мету ставиться визначення пито-

мої ваги способів і засобів трансформації твірних основ у процесах деривації, найдоцільнішим буде саме такий підхід до розміщення дериватів у парадигмах. Такий принцип структурування словотвірних парадигм частково реалізований у словотвірному словнику російської мови, хоча, як зазначає його автор О. М. Тихонов, "прийнятий у словнику порядок розміщення похідних враховує (наскільки це можливо) смислову близькість до твірного слова, їх лексико-граматичні і словотвірні відношення" [1985: 10].

Водночас не можна не бачити, що в таких парадигмах все підпорядковане способам, а в межах них – засобам словотвору, і похідні однієї загальнокатегоріальної семантики, навіть із спільним словотвірним значенням, займуть різні місця в парадигмі залежно від способів і засобів їх деривації. Це створює ряд труднощів чисто практичного плану при ідентифікації однотипних словотвірних парадигм та при виявленні їх типології. Тому більш конструктивним нам видається інший спосіб розташування дериватів у словотвірній парадигмі, зокрема за їх частиномовною належністю.

Переваги структурування словотвірних парадигм за лексико-граматичними особливостями похідних підтверджують й інші фактори. Словотвір певної частини мови – це особлива підсистема, і не враховувати цього не можна. На спільності загальнокатегоріальної семантики ряду похідних ґрунтується поняття зони, чи блоку, словотвірної парадигми. Розміщення похідних у парадигмах за їх частиномовною належністю забезпечує одночасно розв'язання проблеми лексикографічного опису дрібніших мікросистем у межах парадигм – блоків, або зон.

Ще О. О. Потебня відзначав: "В історії мови загальної уваги заслуговує, звичайно, дослідження не звукового зовнішнього вигляду слів, яке при всій своїй важливості має лише службове значення, а мисленнєвого змісту слів, який неможливий, не існує без мови, який створюється й відтворюється разом із звуковою зовнішністю слів" [Потебня 1968: 5]. Для дериватології надзвичайно важливим є структурно різні прийоми й засоби творення слів, проте не вони є визначальними у словотворі, а семасіолого-ономасіологічна природа номінацій у процесах деривації. Доречно зауважити, що для номінації одного й того ж явища можуть використовуватися похідні, утворені різними способами, пор. у відприкметниковому словотворі *старезний* та *престарий* і т. д.

Таким чином, для типологізування словотвірних парадигм, для лексикографічного опрацювання словотвірної системи на рівні словотвірних гнізд і парадигм найдоцільніше розміщувати кодеривати за їх частиномовною належністю. Постає питання: в якій послідовності у рамках словотвірної парадигми розміщувати похідні різних частин мови? Якийсь лінґвістично обґрунтований критерій тут запропонувати важко. Очевидно, слід дотримуватись будь-якої однієї довільно встановленої і закріпленої практикою наступних досліджень схеми розташування. Подібне маємо і в морфологічних парадигмах: традицією граматик освячено розміщення родового відмінка на другому місці, а орудного — на п'ятому в відмінковій парадигмі іменників у східнослов'янських мовах. Ф. де Соссюр зазначав: "Число відмінків строго визначене, але порядок їх розміщення не фіксований і те чи інше групування їх залежить виключно від сваволі автора граматики; у свідомості мовців називний відмінок – зовсім не перший відмінок; члени парадигм можуть виникати в тому чи іншому порядку чисто випадково" [1977: 159].

Як один із можливих пропонується порядок розміщення похідних у парадигмі відповідно до прийнятого в сучасних граматиках порядку аналізу частин мови, тобто іменні частини мови, дієслова, прислівники. Компенсувати переваги структурування словотвірних парадигм, що ґрунтуються на способах і засобах словотвору, при пропонованому порядку розміщення похідних можна в той спосіб, що в межах дериватів однієї частини мови встановити строгу послідовність подачі дериватів відповідно до способів їх творення. Те, що деривати з однако-

вим словотвірним значенням можуть бути розміщені не поряд, а дистантно (наприклад, *стіннівка* і *стінгазета, старезний і престарий*), не буде скільки-небудь серйозною перешкодою дослідження словотвірних парадигм, оскільки протяжність зон, або блоків, невелика, значно менша, ніж цілої парадигми, і в рамках такого фрагмента словотвірної парадигми вони добре простежуються.

Вивчення словотвору з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник не має обмежуватися синхронією. В історичному словотворі одиницею класифікації та опису й нині є словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірний формант. При всій вагомості отриманих результатів проблематику історичного словотвору не можна звести до дослідження еволюції системи словотвірних типів і категорій. Системність словотвору ґрунтується на численних різноспрямованих опозиціях. Словотвірні типи, категорії, зрозуміло, не можуть покрити всієї складності цих відношень. Тому бути об'єктом дослідження історичного словотвору не менше підстав, ніж словотвірний тип, словотвірна категорія – одиниць, що ґрунтуються на тотожності дериваційного форманта, має й словотвірна парадигма, яка базується на спільності твірної основи. Використання словотвірної парадигми як одиниці класифікації й опису дає змогу ставити й розв'язувати такі проблеми історичного словотвору, які раніше не могли бути предметом аналізу, випадали з поля зору істориків мови. Зокрема, поняття словотвірної парадигми дає змогу простежити історичні зміни дериваційного потенціалу і його реалізації окремих твірних слів і їх різних лексико-граматичних і формально-семантичних класів. Використання поняття *словотвірна парадигма* в історичному словотворі уможливлює виявлення еволюції сполучуваності твірних усіх частин мови, а в їх межах – структурно-семантичних і формально-граматичних груп із різного типу словотворчими формантами, що є важливим завданням історичної дериватології.

У процесі історичного розвитку словотвору необхідно чітко розмежовувати два боки: деривацію інтенсивну і деривацію

екстенсивну. Результатом першої є похідні від структурно-семантичних типів твірних основ, які включились у словотворення в попередні періоди, тоді як екстенсивна деривація передбачає обов'язкове розширення словотвірних зв'язків форманта, втягування у словотворення нових структурно-семантичних типів твірних основ. Необхідність розмежування інтенсивного та екстенсивного словотвору в історії мови диктується передовсім тим, що вони характеризують якісно різні особливості розвитку словотвірної структури мови. Історико-типологічні дослідження конкретних словотвірних парадигм у межах типових парадигм дають змогу виявити співвідношення інтенсифікаційних та екстенсифікаційних процесів.

Словотвірна парадигма як комплексна одиниця, що ґрунтується на тотожності твірної основи, є також конструктивною у вивченні словотвірної синонімії, омонімії, антонімії, включаючи історичний аспект проблеми. Словотвірні синоніми як тотожнозначеннєві утворення з однаковою твірною основою, з однозначними, але різними за звучанням формантами в словотвірних парадигмах згруповані в ряди дериватів, які реалізують тотожне значення. Це підсилює евристичний потенціал словотвірної парадигми у вивченні історії розвитку словотвірних синонімів. Так, вивчення еволюції словотвірних парадигм в історії мови, окрім іншого, дає змогу простежити становлення й історичну динаміку рядів синонімічних утворень.

Типологізувальна якість твірної основи в словотворі виявляється також досить конструктивною в порівняльних дослідженнях словотвору як генетично споріднених мов, так і типологічно різнотипних. При цьому при порівнянні близькоспоріднених мов на словотвірному рівні можна і доцільно виходити з певних твірних основ і афіксів однієї мови і з'ясовувати ступінь функціональної відповідності матеріально-генетично тотожних дериваційних елементів інших мов, хоч можливі й інші прийоми порівняльного аналізу. Однак якщо мови не перебувають у відношеннях близької спорідненості, то їх порівняльна харак-

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв. № 733890

теристика на рівні словотвору вимагає іншого підходу, оскільки матеріальна ідентичність дериваційних ресурсів, навіть із урахуванням запозичень, виявляється винятком. У таких дослідженнях основою зіставлення можуть бути універсальні одиниці, тотожні за змістом, але відмінні за формою репрезентації, наприклад, словотвірні значення. Предметом порівняльного аналізу словотвору неспоріднених мов стають словотвірні значення і засоби їх вираження [Манучарян 1987: 54]. Природною комплексною одиницею, яка забезпечує реалізацію такого підходу до порівняльного аналізу неспоріднених мов, що втім поширюється і на споріднені мови, є словотвірна парадигма, зокрема типова. Якщо взяти до уваги, що словотвірні категорії є передовсім одиницями плану змісту (пор.: "словотвірна категорія відрізняється від словотвірного типу тим, що вона абстрагується від єдності форманта" [Dokulil 1962: 203]), то типову словотвірну парадигму можна визначити і як сукупність словотвірних категорій, які формуються дериватами на базі певних класів твірних за мотиваційними моделями, властивими певній мові. Конституентами типових словотвірних парадигм, таким чином, виступають словотвірні категорії.

Виділяють такі проблеми, які можна вивчати при порівняльному дослідженні словотвору з опертям на словотвірну парадигму:

– міра відповідності дериваційної спроможності еквівалентних твірних слів, властивих певним класам;

– дериваційні засоби реалізації семантичних позицій, словотвірних значень у типових парадигмах;

– міра варіантності вираження певних категоріальних значень не тільки з погляду форми, а й точки зору кількості і характеру лексико-словотвірних значень;

– характер супроводжувальних, прирощених значень дериватів із подібними категоріальними словотвірними значеннями [Бузашиова 1987: 18].

Крім того, порівняльні дослідження словотвору з використанням словотвірної парадигми дають змогу встановлювати домінантні ономасіологічні ознаки, фіксовані твірними основами в зіставлюваних мовах, що важливо як для характеристики словотворчого механізму мови, так і для з'ясування окремих питань пізнавальної діяльності.

Таким чином, твірна основа є важливим типологізувальним чинником у словотворі, що уможливлює вивчення актуальних проблем структурування й функціонування словотвірної системи, які за формантоцентричного підходу залишалися поза увагою дериватологів. Одним із подальших перспективних і результативних напрямків дериватологічних студій має стати послідовне комплексне вивчення дериваційної поведінки різних класів твірних слів, їх словотворчої спроможності, кінцевим результатом якого стане типологія словотвору з опорою на твірну основу, яка посутньо доповнює й поглиблює відомості про словотвірну систему мови.

1.2. Формування основоцентричної дериватології

Вчення про словотвір, що впродовж останніх десятиліть виокремилось у самостійний розділ мовознавства зі своїми специфічними об'єктом вивчення, проблематикою, системою наукових понять і термінів та методів дослідження, як уже зазначалось, з часу зародження й до нині зорієнтоване в основному на словотворчий формант. Він, крім того, що є самодостатньою одиницею дериватологічних студій, відіграє визначальну роль у класифікації, систематизації й науково-лінґвістичній інтерпретації дериватів, їх структури, семантики, функціонування. Однак двокомпонентність деривата, наявність у його структурі твірної основи, яка відіграє не менш важливу роль, ніж формант, зумовила необхідність заакцентування уваги і на твірній основі як типологізувальному чиннику у словотворі. Чи не вперше цю проблему чітко окреслив Іван Ковалик. Ще в кінці 50-х – на початку 60-х рр. він зазначив: "У працях із суфіксального

словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)" [Ковалик 1961: 6-7].

У цей же час у російській дериватології з'являються статті, у яких зроблена спроба проаналізувати окремі іменні частини мови з погляду можливостей утворювати на базі них нові слова [Супрун 1962: 38-39; Даниленко 1964(б): 63-76; Даниленко 1964(а): 77-92; Бакина 1966: 55-73]. Вони цікаві як перші спроби встановити міру участі тих чи інших формально-граматичних груп у межах лексико-граматичних класів у творенні нових слів. Так, В. П. Даниленко, аналізуючи іменники, загальні назви, за їх дериваційною спроможністю, виявила три класи твірних:

1) іменники "межевих" моделей творення, тобто ті, від яких не утворюються похідні слова (субстантиви з суфіксами суб'єктивної оцінки та емоційно забарвлені, похідні іменники зі збірним значенням та абстрактні іменники з суфіксами старослов'янського походження);

2) іменники, які характеризуються регулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних слів (назви осіб чоловічої статі і відповідні фемінітиви, абревіатури й складноскорочені слова на позначення підприємств, установ, навчальних закладів, комітетів, товариств, спілок і утворені від них прикметники та назви осіб із значенням членів колективу цих підприємств, установ тощо, найменування осіб і дій, виконуваних ними, осіб і ознак, предметів і ознак);

3) іменники, які характеризуються нерегулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних (назви осіб і утворені від них абстрактні іменники та іменники з предметним значенням, іменники на позначення предметів і дієслова, а також назви професій і роду діяльності осіб). Аналіз власних назв як твірної бази в словотворенні дав змогу встановити, чим вони протиставляються субстантивам – загальним назвам. Власні назви з погляду їх дериваційної спроможності на противагу загальним відзначаються нестійкістю, недовговічністю та необмеженою продуктивністю більшості утворень.

Подібні результати отримала М. О. Бакіна, досліджуючи прикметники як твірні основи. Залежно від участі різноструктурних основ прикметників у словотворі сучасної російської мови вона розподіляє ад'єктиви на три групи, до першої з яких входять прикметники, від яких активно і навіть регулярно утворюються похідні, до другої – ті, які беруть участь у деривації, але не так активно, і до третьої – прикметники, від яких не утворюються деривати.

Характерною особливістю цих досліджень було те, що за мету ставилось встановити загальні закономірності дериваційної поведінки окремих частин мови, виявити різні за словотворчою активністю групи твірних основ, при цьому матеріал вивчення обмежувався в основному новоутвореними похідними. Такі дослідження здійснені в рамках методик і прийомів традиційного дослідження словотвору, зорієнтованого на дериваційний формант як основний виразник дериваційної функції.

Якісно новий етап у розвитку основоцентричного аспекту дериватологічних студій пов'язаний із усвідомленням необхідності запровадження специфічної комплексної одиниці класифікації й опису словотвірного матеріалу, з допомогою якої можна було б виявити системну організацію словотвору, в якій типологізувальним чинником виступала б твірна основа. Такою стала, як уже зазначалось, словотвірна парадигма як ряд дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені творення.

Поява комплексної системоутворювальної одиниці класифікації й опису словотвору, адекватної суті його основоцентричного вивчення, послужила каталізатором планомірного вивчення дериваційного потенціалу і його реалізації у мовленні різночастиномовних структурно-семантичних груп слів або окремих лексико-граматичних класів як твірних.

Першою монографічною дериватологічною працею основоцентричного спрямування, у якій використана словотвірна парадигма для класифікації й опису фрагмента словотвірної системи була книга Клари Бузашшіової "Семантична структура словацьких девербативів" [1974: 10]. Встановивши зумовленість словотворчих можливостей дієслів словацької мови інтенцією словотвірної дії, що найабстрактнішим способом відбиває семантику дієслів, авторка поділяє досліджувані дієслова на групи в залежності від того, які значення мають утворені від них іменники. Словотвірна парадигма віддієслівних утворень включає дієслова з однаковою "словотвірною словозміною", тобто ті, від яких утворені похідні з однаковим категоріальним словотвірним значенням, яких для іменникових девербативів виявилось одинадцять: 1) виконавець дії (при запереченні носій дії), 2) знаряддя дії, 3) дія, 4) матеріал, який витрачається при реалізації дії, 5) результат дії, 6) залишок (після дії), 7) об'єкт дії (пацієнс у вузькому значенні), 8) місце дії, 9) якість дії, 10) опредмечування якості дії, 11) носій якості дії. Типізовані набори дериватів із однаковим словотвірним значенням для різних інтенційних типів твірних дієслів дали підстави дослідниці виділити 9 парадигм, кожна з яких характеризується своєрідною конфігурацією співвідношення регулярної реалізації семантичних позицій та її відсутності. Однак К. Бузашшіова обмежилася лише іменними девербативами, її парадигма охоплює іменникові й прикметникові похідні, дієслівні деривати залишились поза увагою дослідниці. За такого підходу словотвірна парадигма втрачає своє визначальне призначення – *всеосяжно* експлікувати дериваційні можливості класу твірних.

У наступних дослідженнях, здебільшого дисертаційних, здійснених на матеріалі російської та української мов, словотвірна парадигма розглядається як комплексна одиниця, яка репрезентує словотворчу спроможність твірних у всьому розмаїтті способів словотвору та лексико-граматичних і семантико-словотвірних категорій.

У результаті вивчення словотворчих потенцій російських дієслів у зв'язку з їх синтаксичними властивостями встановлені важливі закономірності, зокрема: від дієслова можна утворити лише такі похідні, словотвірне значення яких зумовлене його валентністю; сематико-синтаксичні відмінності між дієсловами конкретної фізичної дії та інтенсіональними дієсловами релевантні для дериваційних можливостей цих дієслів, саме ними спричинені суттєві відмінності у структурі їх словотвірних парадигм [Морозова 1980: 7; Чиканцева 1984; Морозова 1984: 81, 94]. Незважаючи на низку дисертаційних досліджень словотворчих можливостей дієслів російської мови [див. ще Яруллина 1980; Бразаускене 1991], до вичерпного висвітлення цієї проблеми ще далеко.

Сучасна дериватологія поповнилась новими важливими відомостями і про дериваційні можливості окремих груп твірних іменників у російській мові, про склад їх конкретних і типових словотвірних парадигм, реалізацію або нереалізацію тих чи інших семантичних позицій. Йдеться про назви осіб [Пугачев 1987], тварин, частин тіла, темпоральних відрізків, спорідненості [Юсупова 1980], речовинні іменники [Денисык 1988; Давыдова 1989] як твірну базу в сучасній російській мові. Предметом дисертаційного дослідження стала також структура словотвірних парадигм російських прикметників [Клобукова 1982].

Здобутки основоцентричної дериватології в українському мовознавстві не менш вагомі. Ідея Івана Ковалика про необхідність збалансованої уваги до обох аспектів дослідження словотвору – формантоцентричного й основоцентричного – до середини 80-их рр., якщо не брати до уваги монографії Володимира Горпинича [1973], присвяченої проблемам відтопонімного словотвору в східнослов'янських мовах, залишалась лише запрошенням до ґрунтовного опрацювання проблеми дериваційних можливостей різнотипних груп твірних основ. Правда, починаючи з кінця 70-их рр., в українській дериватології активно вивчались словотвірні гнізда коренів слів певних структур-

них типів, зокрема із повноголоссям *-оро-* [Верещака 1978] або семантичних із значенням мовлення [Голянич 1979], руху [Лесюк 1982], мислення [Василевич 1985(а)], почуттів [Тишківська 1987]. Вивчення словотвірних гнізд має виразну основоцентричну орієнтацію. Однак за своєю суттю, спрямуванням, методиками дослідження і кінцевим результатом студії словотвору з використанням словотвірної парадигми або словотвірного гнізда як комплексних одиниць класифікації й опису словотвору суттєво відмінні. Свого часу О. С. Кубрякова висловила слушну думку про те, що словотвірна парадигма є більш природною комплексною одиницею мови, ніж словотвірне гніздо, оскільки фіксує перші кроки гнізда, які важливі тим, що повторюються у багатьох твірних. Цю думку цілком поділяє К. Бузашшіова, вважаючи, що "словотвірна парадигма здатна фіксувати дериваційний потенціал слова більш типізовано, ніж гніздо" [1974: 19]. Беручи до уваги ці досить важливі конструктивні зауваження, додамо, що з огляду на визначальну роль безпосередніх мотивацій у словотворі для вивчення словотворчої спроможності словотвірна парадигма є більш оптимальною і "операбельною" комплексною одиницею класифікації й опису, ніж словотвірне гніздо.

На сьогодні в українському мовознавстві досліджена структура словотвірних парадигм якісних прикметників, зокрема тих, які позначають внутрішні якості людини, колір, смак, параметричні й просторові ознаки. Аналіз словотвірних парадигм українських прикметників дав змогу виявити типологію ад'єктивних твірних, можливості їх дериваційно-смислових трансформацій у дериваційних процесах та словотворчу спроможність різнотипних груп твірних прикметників і причини, що її зумовлюють. Структурно-семантична типологія твірних прикметників, у свою чергу, уможливила встановлення характеру передномінаційного поняттєвого освоєння мовцем об'єктів найменування, типів ознак, відображених у назвах. Вивчення структури словотвірної семантики українських деад'єктивів демонструє її залежність від можливостей дериваційно-смислових трансформацій прикметника. Дослідження словотворчої спроможності різних за семантикою груп твірних прикметників показало, що вони дериваційно досить активні, однак реалізація словотворчих потенцій конкретним твірним суттєво відрізняється повнотою і типами деривації. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу з багатьох проаналізованих твірних послідовно виявляє невелика кількість у межах кожної лексико-семантичної групи, переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад'єктивів у мовленні. Вони ж становлять ядро лексико-семантичної групи, виражаючи основні семантичні опозиції у межах смислових інваріантів [Ґрещук 1995: 168].

Схема аналізу відприкметникового словотвору послужила зразком для вивчення словотвірних парадигм українських іменників на позначення осіб, знарядь та засобів дії [Валюх 2005], спорідненості й свояцтва, рідин, абстрактних понять [Микитин 1998], тварин і рослин [Бачкур 2004; Валюх 2005], темпоральних [Скварок 1999: 143-151] і локативних субстантивів [Скварок 2000: 86-93; Валюх 2005], дієслів конкретної фізичної дії [Джочка 2003; Пославська 2006].

Таким чином, в українському мовознавстві основоцентричним аспектом дослідження охоплені окремі відзначені групи десубстантивів, деад'єктивів та девербативів. Найбільш вивченими як твірна база є прикметники та іменники, однак і тут ще не маємо вичерпного опису дериваційної поведінки усіх структурно-семантичних груп ад'єктивів та субстантивів. Що ж до дослідження дієслів як твірної бази українського словотвору, то тут зроблені тільки перші кроки, тому необхідне подальше вивчення дериваційної спроможності всіх інших структурно-семантичних груп твірних іменників і дієслів. Іменники, дієслова і прикметники становлять ядро бази українського словотвору. Однак для створення повноцінної основоцентричної дери-

ватології необхідне послідовне дослідження й периферії твірної бази, тому є потреба у планомірному вивченні дериваційних потенцій інших частин мови, зокрема числівників, займенників, прислівників, вигуків, з'ясування їх ролі в українському словотворі.

Водночас відзначені моделі дослідження не вичерпують проблематики основоцентричної дериватології. Окремі з важливих проблем основоцентричного дослідження українського словотвору не знаходять належного висвітлення, вимагають опрацювання системи дослідницьких прийомів аналізу матеріалу, опрацювання конкретних методик, адекватних новим завданням. Особливе значення для основоцентричного вчення про словотвір має "розгляд способів "організації" внутрішньої форми слів, мотивованих словами певної частини мови, способів переломлення категоріальної семантики даного граматичного класу (і різноманітних його підкласів) у семантиці мотивованих слів" [Лопатин: 1977: 56]. Дослідження цих питань щойно розпочинається і обіцяє збагатити сучасну дериватології новими цікавими даними про внутрішньокатегоріальні і міжкатегоріальні трансформації у мові.

Перспективи основоцентричної дериватології пов'язані не тільки з вичерпною характеристикою словотвірних парадигм різнотипних класів твірних слів, з'ясуванням причин їх дериваційної поведінки тощо. Крім того, що основоцентричний аспект дослідження словотвору, доповнюючи формантоцентричний, забезпечує комплексну всебічну характеристику системи словотвору в усій її складності, він ще водночас створює передумови для спрямування дериваційних студій у річище сучасних науково-лінгвістичних парадигм. Адже переважна увага до семантичних категорій у словотворі, постійна опора в словотвірному аналізі на словотвірні значення, ономасіологічний підхід у вивченні дериваційних одиниць у основоцентричних дослідженнях корелює із засадами функціональної лінгвістики, яка зараз активно твориться і складовою якої має стати функ-

ціональна дериватологія. У перших спробах осмислення проблематики функціональної дериватології виділяються два види опису, один із яких передбачає висвітлення закономірностей і тенденцій функціонування мотивованих слів у тексті, а інший – "так званий ономасіологічний опис, в основу якого можуть бути покладені словотвірно виражені значення" [Улуханов 1994: 92, див. також Ґрещук 1994: 25-26]. Оскільки однією із евристичних функцій словотвірної парадигми є встановлення семантичного континууму, компонентами якого є словотвірні значення дериватів, утворених на базі певного класу твірних слів, то саме результати основоцентричного вивчення словотвору, передусім у частині висвітлення спектра словотвірно виражених значень і засобів їх реалізацій, лягають у підвалини розбудови функціональної дериватології.

Отже, у сучасній дериватології формується особливий напрям у вивченні словотвірної системи, зорієнтований на твірну основу. Незважаючи на нетривалий період з часу його зародження, він заявив про себе серйозними теоретичними і практичними напрацюваннями: обґрунтована необхідність доповнення формантоцентричних досліджень словотвору основоцентричними, встановлена комплексна системоутворювальна одиниця класифікації й опису матеріалу – словотвірна парадигма, розроблені дослідницькі методики, адекватні аспекту вивчення словотвору, досліджена й описана словотворча спроможність певних лексико-граматичних і структурно-семантичних груп твірних слів. Перспективи основоцентричного вивчення словотвору пов'язані з послідовним розширенням дослідження дериваційної поведінки інших твірних слів аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізувальним чинником буде твірна основа.

1.3. Дериваційно релевантні параметри твірних слів

Важливим завданням сучасної дериватології є всебічне дослідження типів і характеру слів, які в цілому або основи яких використовуються як твірні. Проблема виявлення твірних слів, а в їх межах – дрібніших угруповань за різними параметрами, релевантними з погляду їх словотворчих інтенцій і можливостей, постала в рамках основоцентричного аспекту вивчення словотвору. В основоцентричних дослідженнях словотвору типологізувальним чинником стає не словотворчий формант, як це характерно для традиційного формантоорієнтованого вчення про словотвір, а твірна основа. Тому в дериватології поряд із таким важливим її розділом, яким є афіксологія, повинна стати й основологія, розділ, який містив би відомості про типи твірних слів і основ за різними параметрами, важливими для їх дериваційної поведінки, та їх роль у словотворенні.

За належністю твірних слів до певного лексико-граматичного класу вони поділяються на іменникові, прикметникові, дієслівні і т. д. Частиномовна належність твірних визначає саму можливість лексичної деривації та характер семантичних трансформацій у словотворчих актах. Найбільш поширеними в українському словотворі є дієслівні й іменникові твірні слова (основи). З інших повнозначних частин мови твірними можуть бути також прикметники, числівники, прислівники. Від займенників засвідчені поодинокі утворення: *якати*, *тикати*, *викати*, *хтокати*, *щокати*.

Службові частини мови зовсім не можуть бути твірними, як сполучник, або бути такими лише у поодиноких випадках із дуже обмеженими семантико-функціональними можливостями, як окремі частки, (напр. *віднікуватися*), чи бути лише частиною складеної твірної основи, як це характерно для прийменників у складі прийменниково-відмінкових форм.

Повноправними твірними словами виступають вигукові слова.

Для характеристики словотворчої поведінки кожної частини мови важливим є її подальше внутрішнє семантико-граматичне структурування.

У класі іменникових слів виділяються передовсім такі лексико-граматичні розряди, як іменники власні і загальні, конкретні і абстрактні, збірні й речовинні, семантико-граматичні властивості яких своєрідно детермінують утворення на їх базі похідних.

Як свідчать дослідження В. П. Даниленко [1964а], у російській мові утворення дериватів від власних іменників протиставляється деривації на базі загальних іменників. Це протиставлення виявляється передовсім у тому, що утворення від власних іменників є нестійкими й недовговічними, а система таких похідних демонструє чітку диференціацію словотвірних типів за характером твірних іменників, спеціалізацію словотворчих ресурсів. Такі ж тенденції характерні й для української мови. Так, В. О. Горпинич, досліджуючи топоніми як твірну базу в українській мові, доходить висновку про те, що "відтопонімний словотвір є *відносно самостійною* і *самодостатньою* (виділення наше. – **В. Ґ.**) одиницею зі своїми особливостями, моделями, словотворчими засобами і ресурсами, тенденціями і закономірностями, що робить правомірним стилістичне і порівняльне дослідження відапелятивного і відтопонімного словотвору" [1976: 138].

Словотворчо значущим у межах іменника виявилося семантико-граматичне протиставлення конкретних і абстрактних іменників. Можливості дериваційно-смислових трансформацій твірних конкретних і абстрактних іменників неоднакові, що позначилося на частиномовній структурі їх похідних та характері семантичних позицій, ними реалізованих. Таке протиставлення чітко виявляється серед непохідних іменників.

Так, структуру типової словотвірної парадигми непохідних абстрактних іменників у сучасній українській мові формують такі семантичні позиції: у субстантивному блоці – 1) "носій предметної ознаки", яку реалізують похідні з лексико-словотвірни-

ми значеннями "особа за родом діяльності" (*фізик, фокусник*), "особа за властивостями, якостями" (*бідак, цинік*), "особа за належністю до певного ідеологічного, політичного, мистецького, громадського тощо напряму, угруповання" (*футурист, ідеаліст*), "особа за належністю до певної організації" (*уніат*), "особа за ознакою володіння чимось" (*стипендіат*), "предмет (прилад)" (*резонатор*), "місце" (*пожежище*), "наукове вчення, суспільно-політичний, культурний, релігійний тощо напрям, система поглядів" (*абсолютизм, ідеалізм, структуралізм*), "стан" (*адаптація, шокінг*), "галузь науки, науковий напрям" (*аналітика, психологія*), "якості, властивості, нахили, поведінка" (*кар'єризм*), "захворювання" (*психоз*), 2) "демінутивність" (*правдонька, горечко, теорійка*), 3) "аугментативність" (*талантище, силища*), 4) "збірність" (*фактаж, тематика*), 5) "заперечення предметної ознаки" (*нещастя, безсилля*), 6) "стилістична модифікація" (*тямок* (*розм.*)); у ад'єктивному блоці – 1) "загальна відносність"(*гнівний, ранговий*), 2) "який не має або позбавлений того, що назване твірним іменником" (*безтарифний, безцільний*), 3) "який знаходиться за межами того, що названо твірним іменником" (*позаземний*), 4) "скерований проти того, що назване твірним іменником" (*протишоковий*); у вербальному блоці – 1) "дія, результат якої названий твірним іменником" (*гнівити, страхати*); 2) "дія, зміст якої названий твірним іменником" (*силкуватися, розуміти*), 3) "позбавити того, що назване твірним іменником" (*обезчестити, розкабалити, знедолити*), 4) "позбутися того, що назване твірним словом" (*обезглуздіти, збезволіти*), 5) "наділяти тим, що назване твірним іменником" (*красити, ритмізувати*), 6) "бути тим, що назване твірним іменником" (*символізувати, стимулювати*); у адвербіальному блоці – 1) "адвербіалізація предметної ознаки" (*духом, насмерть, невлад*) [Микитин 1998: 13-14]. Інший набір різночастиномовних похідних засвідчують словотвірні парадигми конкретних іменників. Так, назви рослин як твірні за різними словотвірними моделями реалізують такі семантичні позиції: серед іменникових дериватів – 1) "демінутивність" (*дубок, виноградик, бур'янець*), 2) "аугментативність" (*будячище, гарбузяка*), 3) "одиничність" (*капустина, лободина*), 4) "збірність" (*лозиння, кавуняччя*), 5) "носій предметної ознаки", у межах якого виділяється низка часткових лексико-словотвірних значень, зокрема "назви плодів, бадилля тощо" (*картоплиння, виноградина*), "назви особи за її відношенням до рослини" (*виноградар, буряківник*), "назви місця, на яких росли або ростуть рослини" (*вербник, вишник, гороховище*), "назви сфери діяльності, об'єктом якої є рослина" (*бавовництво, коноплярство*), "назви матеріалу із рослини" (*берестина, тополина*), "назви тварини" (*берестянка, капусниця*), "назви іншої рослини або сорту рослини" (*дубівка* "сорт дині", *дубовик* "гриб"), "назви предметів, знарядь, пов'язаних із рослиною" (*дубник* "діжка", *комишит* "будівельний матеріал із комишу"), "назви їжі, напоїв, приготовлених із рослини чи її плодів" (*капусняк, кукурудзянка*), "назви хвороби" (*кропивниця, соняшниці*); серед прикметникових – 1) "загальна відносність" (*дубовий, пшеничний*), 2) "присвійність" (*березовий, кленовий*); серед дієслівних – 1) "набувати предметної ознаки" (*дубіти, лопушитися*), 2) "наділяти предметною ознакою" (*дурманити, перчити*); серед прислівникових – 1) "адвербіалізація предметної ознаки" (*терном, перцем*) [Бачкур 2004: 8-13].

Більшість семантичних позицій в аналізованих типових словотвірних парадигмах однакові, що зумовлено єдністю загальнокатегоріального, частиномовного значення твірних, однак у кожній парадигмі є семантичні позиції, не властиві іншій, зокрема, "одиничність", "присвійність", "набувати предметної ознаки" не характерні для абстрактних іменників, натомість для флороназв не відзначені похідні із значеннями "заперечення предметної (власне опредметненої) ознаки", "стилістична модифікація", "який не має або позбавлений того, що названо твірним", "який знаходиться за межами того, що назване твірним", "скерований проти того, що назване твірним", "дія, результат якої названий твірним", "дія, зміст якої названий

твірним", "позбавити того, що назване твірним", "позбутися того, що назване твірним", "бути тим, що назване твірним". Неважко помітити, що навіть у спільних семантичних позиціях, як, наприклад, "носій предметної ознаки", спостерігається специфіка словотворення, зумовлена можливостями семантико-дериваційних трансформацій абстрактних і конкретних слів. Вона виявляється в неоднаковому структуруванні загального словотвірного значення лексико-словотвірними значеннями. Крім відмінностей у рядах лексико-словотвірних значень, характер лексико-словотвірної семантики спільнорозрядних дериватів неоднаковий, пор. похідні з особовою семантикою *силач* і *виноградар*.

Проте абсолютну більшість абстрактних іменників становлять віддієслівні та відприкметникові деривати, які завершують відповідні словотвірні ланцюжки. Вони словотворчо непродуктивні, лише в окремих випадках відзначені поодинокі утворення, напр.: *радість – радісний*, *кількість – кількісний*. Словотворча спроможність похідних конкретних іменників корелює з їх морфемною складністю: в міру її зростання згасає дериваційна продуктивність.

Збірні й речовинні іменники протиставляються передовсім характером семантики. Збірні іменники виражають нерозчленовану сукупність однорідних предметів. До речовинних іменників належать назви речовин, однорідних мас. Серед них виділяються дрібніші угруповання на позначення металів, рідин, ліків, хімічних елементів, злаків, ягід, овочів, продуктів харчування, різних матеріалів [Вихованець, Городенська 2004: 52]. Однак на особливостях їх дериваційної поведінки позначається не лише специфіка семантики збірних і речовинних іменників, а й їх місце в загальній словотвірній системі. Збірність можна розглядати як словотвірну категорію із своєю системою словотвірних моделей. Дериваційні форманти збірності зазвичай завершують відповідні словотвірні ланцюжки, унеможливлюючи появу на їх базі нових похідних. Серед речовинних іменників переважають непохідні слова, що створює кращі передумови для використання їх як бази словотворення.

Внутрішньоприкметниковий поділ ад'єктивів на якісні й відносні настільки важливий для інтерпретації словотвірної спроможності кожного з лексико-граматичних розрядів, що однією з диференціальних ознак якісних прикметників стала їх здатність виступати базою для творення похідних із експресивно-оцінним значенням, прислівників на *-о, -е* та іменників із значенням абстрагованої ознаки [Українська мова 2004: 526-527]. Якщо аналізувати прикметники як базу словотворення, то її становлять передовсім якісні прикметники, інші ад'єктиви не такі продуктивні, малопродуктивні або ж зовсім непродуктивні, при цьому часто передумовою використання відносного прикметника як твірного слова є оякіснення його семантики, розвитку в його лексико-семантичній структурі якісного лексико-семантичного варіанта. Так, розвиток у лексико-семантичній структурі прикметника *мідяний* "виготовлений з міді, властивий міді" ще й переносного значення "кольору міді, червоно-жовтий" уможливив утворення похідних *мідяниця* "безнога, схожа на змію ящірка мідного або сірого кольору; веретільниця". Аналогічно словотворчої здатності набув прикметник *перламутровий*, переносний лексико-семантичний варіант якого "що своїм забарвленням та блиском нагадує перламутр; сріблясто-сірий" зумовив появу деривата *перламутрівка* "зелений метелик із блискучими сріблястими плямами на нижньому боці крилець". Однак оякіснення семантики прикметників можна розглядати лише як передумову для використання такого прикметника в ролі твірного слова, оскільки далеко не кожен розвинутий якісний лексико-семантичний варіант у структурі лексичної семантики ад'єктива супроводжується появою від нього похідних слів, наприклад, аналогічні до аналізованих прикметники *кобальтовий, мармуровий, олов'яний, свинцевий* теж розвинули переносні значення відповідного кольору, але дериватів від них не засвідчено.

Для дієслів із погляду їх словотворчих потенцій найважливішим після частиномовного статусу є параметр валентності. Саме валентність дієслова визначає можливість утворення на його базі дериватів і характер їх словотвірної семантики. "Від дієслова можливе утворення лиш таких похідних, – зазначає Т. С. Морозова, – значення яких зумовлено його валентністю" [1984: 81]. Не кожна валентність дієслова реалізована в похідному слові, однак немає жодного віддієслівного деривата, утворення якого не зумовлене валентністю дієслова. При цьому необхідно зауважити, що межі дієслівної валентності не обмежуються словами, які позначають в теньєрівській інтерпретації "учасників дії", тобто предметні актанти, вона охоплює й слова, які позначають ознаки дії, тобто прислівники. Залежно від семантики прислівників, з якими сполучаються дієслова, виділяють ще векторну валентність (із прислівниками просторової семантики *вверх, вниз, всередину, зверху, навколо*), темпоральну валентність (із прислівниками *довго, швидко*, а також із дієсловами *почати, завершити*), валентність ступеня інтенсивності (із прислівниками ступеня вияву ознаки *дуже, сильно, слабо, злегка*) та валентність міри виконання дії (із прислівниками міри *багато, мало, недостатньо, надто*). Крім того, для словотворення релевантною є так звана пропозитивна валентність, тобто сполучуваність деяких груп дієслів із залежним реченням або його номіналізацією (*хотів* → щоб діти поїхали в село, *мрію* → про поїздку на південь) [Морозова 1984: 82].

Одним із найбільш вагомих детермінантів словотворчої спроможності твірних є їх лексична семантика. Не випадково перші описи дериваційного потенціалу різночастиномовних твірних стосуються окремих лексико-семантичних полів і груп. Аналіз конкретних словотвірних парадигм твірних слів засвідчує, що їх належність до одного лексико-семантичного поля, а в його межах до дрібніших підгруп корелює з кількістю і якістю семантичних позицій словотвірних парадигм, продуктивністю їх реалізацій.

Так, порівняно з уже аналізованою структурою словотвірної парадигми назв рослин у межах іменників із конкретним значенням, наприклад, назви спорідненості і свояцтва, не можуть утворювати похідних із словотвірним значенням "одиничність", зате продукують деривати з словотвірним значенням "фемінітивність", "недорослість", "віддалений ступінь спорідненості", "стилістична модифікація", "подібність" субстантивного блоку та "присвійність" ад'єктивного блоку. До того ж лексико-словотвірна структуризація семантичної позиції "носій предметної ознаки" у структурі парадигми назв спорідненості і свояцтва помітно відмінна. Носієм предметної ознаки у похідних, утворених від назв спорідненості і свояцтва, є: 1) особа (*бабій, безбатченко*); 2) місце, територія (*батьківщина, отчина*); 3) спадок (*бабизна, вітцівщина*); 4) час, період (*дідизна, дідівщина*), 5) речовина (*чоловічина*), 6) хвороба (*дитинець*) [Микитин 1998: 4]. Таким чином, лексико-словотвірна деталізація загального словотвірного значення збігається лише в особовому, локативному та в "назвохворобному" значеннях, інші значення демонструють розходження, відмінності подальшого лексико-словотвірного структурування спільної семантичної позиції "носій предметної ознаки".

Зумовленість словотворчої спроможності твірних слів їх лексичним значенням добре ілюструють кольороназви. Серед прикметників колірної семантики виділяється група найменувань, які позначають специфічні кольористичні ознаки – масті коней, волів, а також колір волосся людини, пір'я птахів: *вороний, карий, буланий, гнідий, мишастий, русий, зозулястий*. Специфіка лексичної семантики таких слів, порівняно з лексичними значеннями інших ад'єктивів на позначення кольору, полягає в тому, що вони виражають ознаки, тісно пов'язані з властивостями субстанції, підпорядковані їй. У зв'язку з цим ознаками, що позначаються такими прикметниками, не можна наділити іншу субстанцію, їх не можна набувати, вони іманентно наявні в субстанції від її "народження". Це унеможливлює утворення

від них похідних вербального блоку зі значеннями "наділяти ознакою", "набувати ознаки", характерних для інших кольороназв. Не можуть утворювати назви мастей і прислівників, оскільки неможливо їх поставити в синтагматичний зв'язок із класом предикатів. Не використовуються вони в утворенні складних прикметників на зразок *синьоокий*, *білозубий*, бо відсутні базові прикметниково-іменникові словосполучення. Їх відсутність зумовлена тим, що масть стосується коня чи вола в цілому, а не якогось його органа (гриви, голови, очей тощо). Особливостями лексичної семантики твірних спричинена і бідність похідних субстантивного блоку, обмежених значенням "кінь, віл певної масті" [Ґрещук 1986: 28-29].

Лексико-семантичний фактор твірних виявляє себе у словотворенні не лише через свою природу, сутність, а через лексико-семантичне структурування, наявність у них одного чи двох і більше лексико-семантичних варіантів у лексико-семантичній структурі, їх системні відношення. Так, багатозначні похідні словотворчо продуктивніші, ніж моносемічні. Твірні, які розвивають символічні значення, а також конотативно марковані теж відзначаються більшою дериваційною спроможністю [Бачкур 2004].

Ряд чинників лексико-семантичного порядку, які впливають на словотворчу поведінку твірних, не мають певної класифікації й лінгвістичної інтерпретації. Їх треба встановлювати емпірично стосовно різних підкласів і груп твірних слів. Так, для твірних, які позначають статичні ознаки, такими є позитивний чи негативний заряд лексичного значення (*сміливий* воїн, *кучеряве* волосся і *підлий* хлопець, *вузький* прохід), набута чи іманентно наявна в субстанції ознака (*солодкий* чай, *старий* дід і *вишневий* сік), абсолютна вона чи неабсолютна (*вагітна* жінка і *мудра* жінка). Серед прикметникових твірних основ дериваційно релевантними виявилися також їх властивість без спеціальних морфологічних засобів своїми лексичними значеннями виражати максимально високий ступінь вияву ознаки (*гігантський, велетенський, ганебний*) [Ґрещук 1995: 169].

Ще одним параметром, який позначається на словотворчій спроможності твірних основ (слів), є їх питомість чи запозиченість з інших мов. Запозичені слова, які включаються в систему твірних основ української мови, здебільшого характеризуються нижчою словотворчою активністю, ніж функціонально аналогічні питомі твірні. Так, від 393-х українських за походженням назв рослин утворено 682 деривати, а від 406 запозичених флороназв засвідчено лише 361 похідне слово [Бачкур 2004]. Однак тут треба брати до уваги й час запозичення слова, ступінь його граматичної й лексико-семантичної адаптації до граматичної й лексико-семантичної систем української мови. Ті твірні слова, які запозичені давно, тривалий час функціонують в українській мові, органічно адаптувалися до її звукового складу, лексики й граматики, з часом носіями мови перестають усвідомлюватись як чужі, не свої, і з погляду дериваційної поведінки нічим не відрізняються від питомих твірних слів, пор. словотворчу спроможність в українській мові таких давньозапозичених твірних, як *школа, козак, кума, кіт* та ін. Пересічний носій мови не усвідомлює їх як запозичені слова.

Дериваційно значущими для твірних слів є також їх зовнішні структурні параметри, до яких відноситься довжина слова, його морфемна й словотвірна будова. Існує певна залежність словотворчої спроможності слова від його похідності / непохідності, більшої чи меншої морфемної складності, загалом довжини. За відсутності дії інших чинників, які визначають дериваційну поведінку твірного слова, зазвичай непохідні твірні словотворчо більш активні, ніж похідні. У словотворенні простежується й така закономірність: в міру ускладнення морфемної будови твірного слова вичерпуються його словотворчі потенції. На сьомому ступені творення похідність слова взагалі припиняється [Клименко 1991: 195].

Окреслені словотворчо релевантні параметри позначаються на дериваційній спроможності твірних і виявляють себе як закономірні тенденції для різних класів твірних. Однак вибір кон-

кретного слова як мотивувального для творення певної номінації лежить й у площині індивідуального використання його творцем найменування у функції ономасіологічної ознаки, що зумовлюється рядом прагматичних чинників, передовсім значущістю денотата твірного в практичній діяльності людини, яка знаходить лінгвальне вираження у частотності слова.

Встановлення дериваційно релевантних параметрів твірних слів дає змогу глибше пізнати системну організацію словотвору, обґрунтувати неоднорідність словотворчої спроможності різних класів твірних слів, з'ясувати природу зв'язків та зумовленостей лексичної деривації і частиномовної, граматичної, словотвірної, лексичної семантики, конотації, прагматики.

РОЗДІЛ II
ВІДІМЕННИКОВИЙ СЛОВОТВІР

2.1. Назви тварин і рослин як дериваційна база в українській мові

Найменування тварин та найменування рослин входять у лексичну систему мови як певний семіологічний клас. Специфіка цього класу полягає в тому, що в ньому об'єднуються, з одного боку, загальновживані найменування тварин і рослин, а з іншого боку, – терміни. При розмежуванні матеріалу за ознакою "термінологічність – загальновживаність" виникають "проблеми співвідношення поняття і значення, значення і смислу, системного й індивідуального, побутового й наукового в значенні, проблема чуттєвого і логічного у змісті слова" [Стернин 1979: 3]. На думку дослідника, "якщо який-небудь знак використовується як і у вузькоспеціальній, так і в широкій сферах спілкування, то в цього знака в його значенні міститься не два різних поняття, а одне. У різних же сферах спілкування це значення реалізується в "побутовому" або "науковому" смислах на різному рівні глибини, залежно від ситуації" [Стернин 1979: 72]. Інакше кажучи, "термін – це не особливий вид лексичної одиниці, а особлива функція, вид її вживання" [Гонцова 1990: 9].

Аналізуючи зоологічну та ботанічну лексику, слід враховувати можливість її функціонування у ролі термінів, адже таке вживання назв рослин і тварин, безперечно, відбиватиметься на їх словотворчій спроможності та впливатиме на структуру словотвірних парадигм. У сучасній лінгвістиці існують спроби окремого дослідження словотвірної системи певних груп термінів, їх відмежування від словотвору загальновживаних слів. Висновки дослідників здебільшого зводяться до того, що "термінологічний словотвір у цілому повторює словотвір, властивий словам загальної лексики" [Суперанская 1989: 105]. Це дає змогу розглядати єдині словотвірні парадигми українських назв тварин і рослин, мотивовані як термінами, так і не-термінами.

У зоології та ботаніці існує чітка номенклатура, де як рослини, так і тварини ідентифікуються "з точністю до класу" [Арутюнова 1976: 307] (йдеться про клас як сукупність однорідних денотатів, а не як таксономічну одиницю біологічної систематики. – **Р. Б.**). Назва класу, виду одночасно служить індивідуальним іменем. Так, іменники *боровик, ромашка, вовк, кінь* означають одночасно і клас, і будь-яку особину цього класу. Однак назви рослин, особливо важливих у господарстві, а також назви важливих для людини диких чи, здебільшого, свійських тварин можуть отримувати індивідуальні імена як назви сорту (для рослин) чи породи (для тварин), певною мірою аналогічні власному імені людини, наприклад, назва сорту груші *ренклод* (із французького *reine-claude* за іменем королеви Франції *la reine Claude* [див.: Степанов 1981: 79]).

Відсутність і навіть неможливість індивідуалізації з точністю до особини в цій групі відповідає об'єктивним особливостям систематики рослин і тварин. Родоначальник систематики рослинного світу К. Ліней описував види як однорідні одиниці. Однак досить швидко було встановлено, що великі види – так звані лінеони – розпадаються на багато різновидів, які відрізняються десятками ознак, пов'язаних з листями, квітками, насінням і под. Найбільш послідовні ботаніки почали у відповідності до таких ознак поділяти лінеони на дрібніші види, які умовно називають у біології жорданонами (за ім'ям французького ботаніка А. Жордана, який, вивчаючи *травку крупку* з родини хрестоцвітих, розділив цей вид більш як на 200 спадкових форм і дав кожній назву). Це було свого роду рекордом, однак досить швидко найбільш ревні "подрібнювачі" зрозуміли, що процес виділення жорданонів практично безкінечний. Для найбільш вивчених культурних рослин – пшениці, вівса, жита, ячменю – число жорданонів почало сягати вже багатьох тисяч. Тому в нашому дослідженні поділ таксономічних одиниць обмежений видовими назвами: не беруться до уваги назви порід свійських тварин та сортів сільськогосподарських культур, хоч окремі з них можуть виступати твірними (пор.: *дворняга – дворняжка, дворняжий; бульдог – бульдожий, бульдоженя*

тощо). Це пов'язане насамперед із невпорядкованістю таких назв та їх вибірковістю (породи і сорти виділяють тільки у кількох десятків тварин та рослин).

У зв'язку з цим помітна й інша особливість функціонування назв рослин і назв тварин. Ті більш індивідуалізовані назви представників флори і фауни, які в мовній таксономії можуть підводитися під нижче від видового (підвидового) ім'я, виявляються здебільшого різними найменуваннями одного й того ж, і різниця між ними полягає лише в тому, що вони вживаються в різних колективах мовців або – це спостерігається особливо часто – в різних місцевостях. *Картопля, бульба, мандибурка, крумплі* – це все одна й та сама рослина. Однак оскільки жорданони й лінеони об'єктивно трохи відрізняються в різних місцевостях, то з подібними відмінностями в іменах можуть бути пов'язані й об'єктивні відмінності в рослин чи тварин. Скажімо, *підсніжником* у різних регіонах України називають різні види рослин.

Індивідуалізація імені тварини може досягати ступеня конкретної особини. Річ іде про індивідуальні імена, клички тварин. "Домашні тварини, особливо крупні, індивідуалізуються через посередництво кличок, аналогічних власним іменам людей. При цьому також відіграє роль [...] подібність до людини: в загальному собаки індивідуалізуються більше, ніж коти, коти – більше, ніж кози, кози – більше, ніж кури, кури – більше, ніж голуби і т. д." [Степанов 1981: 84-85]. Однак і такі номени не забезпечують абсолютної індивідуалізації, порівняно з іменами людей, які характеризуються ще й прізвищами та іменами по батькові. При виникненні необхідності подальшої індивідуалізації тварини її відрізняють за іменем і прізвищем власника, наприклад, *Лиска* (корова) – *Лиска Петренків*.

Однак і власне ім'я не може бути дане предметові поза його віднесеністю до природного роду чи класу артефактів. "Навіть серії імен, які даються різним родам домашніх тварин, стихійно диференціюються, часто шукаючи опору в розрізнювальних ознаках класу (особливостях їх забарвлення чи "вимови"): [...] *Ряба* – курка, *Каштанка і Жучка* – собаки (дворняжки), *Мурка* – кішка..." [Арутюнова 1979: 329]. У зв'язку з цим твірними

для словотвірних парадигм ми визначаємо загальні найменування представників флори та фауни.

Незважаючи на свою ґрунтовність, досконалість і всеохопність, наукова (біологічна) таксономія тварин і рослин не може бути повністю використана як лінгвістична: "наукові (зоологічні) таксономії тварин (а сказане повною мірою стосується й рослин. – **Р. Б.**) і буденні уявлення будуються тільки на частково пересічних основах" [Моргун 1998(б): 18]. Це зумовлено низкою причин.

Зоологічна та ботанічна класифікації є спеціальними, призначеними для біологів, іншим носіям мови в такому обсязі вони здебільшого невідомі. До того ж наукова класифікація рослинного та тваринного світу для мовознавчих студій є надміру докладною і обширною. У сучасному світі налічується близько двох мільйонів видів тварин і понад 4,5 мільйони видів рослин. У лінгвістичних словниках, зокрема в одинадцятитомному Словнику української мови [СУМ 1970-1980], зафіксовано менше двох тисяч назв представників рослинного та тваринного світу. "У діалектній та загальновживаній ботанічній номенклатурі, на відміну від наукової, немає назв для абсолютно всіх видів флори (сказане стосується й представників тваринного світу. – **Р. Б.**), а йменуються тільки ті, що добре відомі людям. У тих випадках, коли в науковій номенклатурі рослин рід налічує велику кількість видів, народні назви має один або кілька найвідоміших видів, а решта або взагалі не мають назв, або йменуються так, як найбільш схожі загальновідомі види цього роду" [Сабадош 1996: 6]. Наприклад, на території України росте кілька десятків видів деревію, проте в українській літературній мові та говорах найвідоміший деревій звичайний (Achillea millefolium), який має найбільшу кількість діалектних назв (кілька сотень), а переважна більшість інших видів деревію взагалі їх не має.

Специфіка наукових класифікацій флори та фауни полягає ще й у тому, що у сучасній біологічній науці прийнятою є так звана бінарна номенклатура, тобто кожен вид рослини чи тварини має подвійну назву. Саме такий принцип найменування

представників живої природи виявився продуктивним у біології, оскільки найбільш точно виділяє той або інший вид рослини чи тварини з-поміж інших. Запровадження бінарної номенклатури мало велике значення для вироблення інтернаціональної ботанічної та зоологічної систематики назв: відповідно до інтернаціональних латинських назв рослин і тварин встановлюються бінарні (а також тринарні та ін.) назви мовами окремих народів. Перше слово цієї назви позначає родову назву, а друге (разом із першим) – видову (наприклад, *кіт домашній, хвощ польовий*).

Специфіка систематики тваринного і рослинного світу, яка насамперед полягає у неможливості індивідуалізації з точністю до окремої особини, а тільки до рівня виду, дає змогу стверджувати, що назви рослин і назви тварин є семантично невизначені. У даному контексті *невизначений* розуміється як такий, який не зводиться до значень інших слів, не визначається за допомогою значень інших лексем і, відповідно, не розкладається на більш прості смисли. Таке розуміння невизначеності "дуже важливе в сучасній семантиці, оскільки є однією з основ укладання списку первинних невизначених термінів, із яких можуть будуватися визначення всіх інших слів" [Степанов 1981: 82]. Основи такого підходу були розроблені Лейбніцем, який уклав перший словниковий опис такого роду – "Tabulae dofinitionum" ("Таблиці визначень"). Виходячи з такого трактування семантичної невизначеності, А. Вежбицька описала об'ємні фрагменти універсально репрезентованої в різних мовах лексики. На її переконання, конкретна лексика може бути розділена на дві групи залежно від того, може чи не може слово бути потрактованим, прямо чи опосередковано, за допомогою вихідних невизначених семантичних сутностей, список яких у польської дослідниці налічує близько п'ятнадцяти одиниць. Є чимало слів, які – принаймні в певному значенні – не можуть бути пояснені таким чином. Серед тих, які можна пояснити за допомогою вихідних семантичних величин, є назви частин тіла (*рука, голова* та ін.), назви природних об'єктів (*море, ріка, поле, ліс, хмара, гора, вітер* і под.), назви виробів (*стіл, будинок, книжка, папір* та ін.), а та-

кож родові назви живих істот (*птах, риба, комаха, рослина, тварина* і под.). Слова, які не можуть бути поясненими, – це слова, які позначають "види" (у найбільш широкому значенні терміна) – *кіт, яблуко, береза, золото, сіль* та ін. Логічне визначення семантики таких імен (у тому числі й назв рослин та назв тварин) у мові завжди не завершене і, зрештою, не може бути завершеним: "визначення обмежується звичайно вказівкою найближчого роду і потім деяким, як правило, невеликим переліком індивідуальних ознак виду" [Степанов 1979: 345]. Це відповідає й звичній практиці укладання тлумачних словників, пор.: *баклан* – "водоплавний птах середньої величини звичайно чорного кольору з металічним відблиском" [СУМ 1970-1980, т. 1: 92]. Повне визначення семантики таких слів потребує не словникових дефініцій, а енциклопедичних відомостей. А. Вежбицька справедливо вважає, що такі слова, як назви тварин і рослин, за своєю семантичною структурою аналогічні до власних імен. Подібно до того, як *Іван* означає тільки "людина, яку називають Іваном", слово *кіт* також значить тільки "тварина, яку називають у даній мові котом".

Непридатність наукової біологічної таксономії рослинного та тваринного світу для лінгвістичного використання, обґрунтування логічно-поняттєвого принципу членування лексики як основного при формуванні тематичних груп назв представників флори і фауни, окреслення специфіки семантики зоологічних та ботанічних назв не є достатнім для чіткого опису критеріїв формування власне лінгвістичної номенклатури тварин та рослин. З іншого боку, не заперечуючи неможливість застосування наукової класифікації представників флори і фауни у повному обсязі для лінгвістичних описів, дослідники цих груп лексики справедливо стверджують, що класифікація номенів у ненауковій (мовно-побутовій) номенклатурі рослинного і тваринного світу повинна базуватися на їх науково виваженій основі [див.: Моргун 1998(а); Сабадош 1996; Валюх 2005 та ін.]. Інакше кажучи, класифікація й диференціація тварин та рослин мовцем здійснюється аналогічно до науково-біологічної таксономії:

усі рослини і тварини поділяються на види, роди, родини, типи, класи, надкласи тощо.

Зважаючи на таку специфіку класифікації представників рослинного і тваринного світу на рівні їхніх найменувань у літературній мові та діалектах, при дослідженні ботанічних назв І. Сабадош доходить висновку, що "найдоцільніше описувати ботанічні номени [...] в межах лексико-семантичних мікрогруп, кожна з яких складається з назв певного виду рослини" [Сабадош 1996: 6]. Вид – це конкретна рослина, з якої можна зібрати насіння, з котрого виростуть особини тієї ж рослини. Рід – узагальнене поняття, введене вченими-ботаніками (вперше Турнефором у 1770 році). Схожою є вихідна позиція дослідження лексики на позначення тварин, диференціація й класифікація якої здійснюється, "беручи до уваги зоологічну класифікацію тварин" [Моргун 1998(б): 7].

Основною відмінною ознакою народної, побутової номенклатури рослинного і тваринного світу від наукової є те, що народні назви рослин і тварин у переважній більшості однослівні, а у біологічній науці, як уже зазначалося, діє бінарна номенклатура. Оскільки у нашому дослідженні ми оперуємо саме побутовою класифікацією назв представників флори і фауни, то необхідним є встановлення співвідношень між назвами тварин і рослин у науковій термінології і в загальновживаному лексичному запасі мови. Якщо брати до уваги те, що більшість дослідників вихідною таксономічною одиницею у зоологічній та біологічній класифікації вважають вид, то важливо простежити, наскільки повно назви видів рослин і тварин реалізуються на рівні загальномовної лексики.

Як свідчить аналізований матеріал, встановлюються два типи відношень між назвами обох номенклатур. З одного боку, частина загальновживаних назв тварин і рослин відповідають родовій (а не видовій) назві бінарної наукової номенклатури. Пор.: *кіт – кіт домашній, ведмідь – ведмідь бурий, фіалка – фіалка триколірна, хвощ – хвощ польовий* (перше слово в "наукових" найменуваннях тварин і рослин є назвою роду). Отже, загально-

вживане найменування рослини чи тварини є назвою не виду, а роду, тобто сукупності видів, хоча в живому мовленні цією ж назвою іменують представників окремих видів. Скажімо, до роду *редька* родини хрестоцвітих належать два види: *редька дика* та *редька посівна*. В українській мові функціонує лексема *редька*, яка є назвою роду, хоча водночас на загальномовному рівні позначає також окремі види. У природі зустрічаються також родини, які налічують до кілька десятків видів. У таких випадках чіткіше виявляється когерентність назви рослини чи тварини, що функціонує в мові, із назвою роду наукової біологічної систематики. Така назва водночас може називати тільки окремі види цього роду, наприклад, назва роду *хвощ* функціонує і як назва окремих видів, яких налічується кілька десятків, найчастіше – виду хвоща польового.

З іншого боку, назва тварини чи рослини може співвідноситися власне з видовою науковою назвою. Цей тип відношень у свою чергу розпадається на підтипи. Перший підтип передбачає вживання народної назви тварини чи рослини як видового слова бінарного номенклатурного імені. В українській мові такі випадки є доволі рідкісними. Наприклад, вид *льон-довгунець* інколи називається просто *довгунець*, тобто за власне видовою назвою.

Інший підтип є набагато численнішим і охоплює назви, які є синонімічними до офіційних наукових номенів тих чи інших видів рослин або тварин. Так, наприклад, вид *лелека білий* в українській мові іменується, окрім лексеми *лелека*, ще й синонімічними словами – *чорногуз, бусол, боцян, бузько, бузьок* та ін. Більшість із наведених лексем належать до активного й широковживаного фонду словника і тільки деякі є діалектними.

Таким чином, лінгвістична класифікація назв тварин і рослин ґрунтується на їх біологічній таксономії. Клас тварин і рослин є надзвичайно великим і різноманітним. Саме тому виникає об'єктивна потреба у внутрішньому структуруванні зоологічних та ботанічних назв. Оскільки відношення між цими назвами як членами лексико-тематичних груп ґрунтуються на логіко-поняттєвій основі, внутрішня класифікація зоологічної та

ботанічної лексики також повинна в основному опиратися на екстралінґвальну поняттєву основу, тобто на природну класифікацію тварин і рослин, закріплену в біологічній ієрархічній таксономії, де види об'єднуються в роди, роди – в родини, родини – в класи, класи – в типи і т. д.

При встановленні лінгвістичної класифікації назв тварин та рослин на основі їх біологічної таксономії до уваги беруться, крім таксономічних ознак, інші важливі для процесів номінації критерії: свійські/дикі, поширені/непоширені на території побутування мови, хижі/нехижі тощо. Саме тому біологічні класифікації тварин і рослин зазнають певної модифікації *(див. табл.1 та 2.)*.

Таблиця 1

Типологія українських назв тварин

НАЗВИ ТВАРИН																												
назви свійських тварин					назви диких тварин																							
назви ссавців		назви птахів		назви інших тварин	назви найпростіших та кишковопорожнинних	назви черв'ів	назви молюсків і ракоподібних	назви павукоподібних і комах	назви риб (+ ланцетники)		назви плазунів та земноводних		назви птахів								назви ссавців							
поширені	непоширені	поширені	непоширені						поширені	непоширені	поширені	непоширені	хижі				нехижі				хижі				нехижі			
													поширені		непоширені		поширені		непоширені		поширені		непоширені		поширені		непоширені	
													водоплавні	сухопутні	водоплавні	сухопутні	водоплавні	сухопутні	водоплавні	сухопутні	водні	наземні	водні	наземні	водні	наземні	водні	наземні
48*	3	12	2	4	28	22	25	129	80	39	23	24	2	43	4	3	34	131	8	17	3	24	10	24	1	57	3	46

* У наведеному рядку таблиці цифри вказують на кількість зафіксованих назв тварин певної мікрогрупи.

У результаті класифікації зоологічних назв маємо двадцять дев'ять мікрогруп назв тварин, кожна з яких протиставляється одна одній за одним або кількома біологічними чи логічними критеріями – таксономічний тип або клас, свійськість чи дикість, хижість або нехижість, поширеність або непоширеність, водна чи неводна сфера проживання. Саме ці фактори є важливими у побутовій свідомості народу і знаходять відображення в практичній діяльності людей.

Лексико-тематичну підгрупу **свійських тварин** формують назви шістдесяти чотирьох представників тваринного світу: *агнець* (заст.), *баран, барбос, бджола, бик, бровко, бугай, буйвіл, валах, верблюд, вівця, віл, віслюк, гавкун, гусак, гуска, дворняга, ему, жеребець, індик, ішак, кабан, каплун, качка, квочка, кенгуру, киця, кінь, кіт, кішка, кнур, кобель, кобила, когут, кокош, коза, козел, корова, кріль, кундель, курка, курча, лоша, льоха, мерин, мул, огир, осел, паця, пес, поні, порося, півень, свиня, собака, страус, сука, теля, трутень, трутівка, трухан, цап, цуц, цуценя, чушка, шкапа, шовкопряд, щеня, ягня*. Із них чотири найменування комах (*бджола, трутень, трутівка, шовкопряд*), чотирнадцять – птахів (*гуска, гусак, ему, індик, каплун, качка, квочка, когут, кокош, курка, курча, півень, страус, трухан*), а решту – ссавців. Серед них непоширеними на території України є *ему, страус* (серед птахів), *верблюд, кенгуру* та *поні* (серед ссавців).

Усі свійські тварини мають своїх диких предків, багато з яких і нині є доволі поширеними. Часом є неможливою однозначна віднесеність тварини до дикої чи домашньої. Задля уникнення дублювання назв тварин ми користуємося традиційними для українців підходами (скажімо, *оленя* ми відносимо традиційно до диких ссавців, хоча на Півночі це є свійська тварина; до диких ссавців відносимо й *слона*, якого здавна вже приручили в Індії та окремих регіонах Африки). Загалом процес одомашнення тварин не завершений: "за наших часів здійснюється одомашнення лося, ряду видів антилопи, особливо лисиць, соболів, песців, норок, нутрій, з птахів – перепелів, фазанів, глухарів,

тетеревів, а також ставкової риби (короп, форель, лин, сріблястий карась, товстолобик та ін.)" [І назвали... 1990: 6].

Серед назв **диких тварин** виділяємо 119 найменувань риб, 47 назв плазунів та земноводних, 242 назви птахів, 129 номенів комах та павукоподібних, 25 найменувань молюсків та ракоподібних, 22 назви червів, 28 іменувань найпростіших і кишковопорожнинних та 168 номенів ссавців. Окрему групу формують назви з узагальненою семантикою, яких налічуємо 9 (*звір, птах, птиця, рептилія, риба, скот, скотина, ссавець, тварина*).

Серед назв риб 80 лексем позначають поширених риб, 39 – непоширених; серед найменувань земноводних та плазунів відповідно – 23 та 24.

Хижих птахів позначають 52 лексеми, нехижих – 190; хижих ссавців – 61, нехижих – 106. Поширених на території України птахів позначають 210 лексем, непоширених – 32; поширених ссавців – 85 слів, непоширених – 82. Водоплавних птахів – 48 твірних (з поширених – 36), сухопутних – 194 слова (з поширених – 174); водних ссавців – 17 найменувань (з поширених – 4), наземних – 150 назв (з поширених – 81).

Таким чином, найчисленнішою є мікрогрупа назв нехижих сухопутних поширених птахів (131), а найменше слів належить до мікрогрупи назв нехижих поширених водних ссавців (1). Всього налічується 857 найменувань представників тваринного світу. Середня кількість зоонайменувань, яка припадає на одну групу – 30,6.

Класифікація назв рослин здійснюється за аналогічними критеріями наукової біологічної таксономії з урахуванням її модифікації на побутовому рівні та інших екстралінгвальних факторів, у результаті чого всі назви рослин (а їх налічуємо близько 800 найменувань) відносяться до 25 мікрогруп (окрему, двадцять шосту, мікрогрупу формують 7 іменників із узагальненою семантикою: *водорость, гриб, дерево, зілля, квітка, рослина, трава*).

Таблиця 2

Типологія українських назв рослин

НАЗВИ РОСЛИН					
назви найпростіших (в т. ч. бактерій)					4
назви водоростей					10
назви грибів	назви їстівних				25
назви грибів	назви неїстівних				8
назви грибів	назви паразитичних та ін.				6
назви лишайників, мохів, папоротей, хвощів, плаунів					17
назви трав	назви квітів			поширені	96
назви трав	назви квітів			непоширені	21
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви овочів	поширені	31
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви овочів	непоширені	4
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви злаків	поширені	19
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви злаків	непоширені	7
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви ягід	поширені	3
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви інших трав	поширені	41
назви трав	назви не-квітів	назви культивованих	назви інших трав	непоширені	17
назви трав	назви не-квітів	назви дикорослих	назви ягід	поширені	16
назви трав	назви не-квітів	назви дикорослих	назви ягід	непоширені	2
назви трав	назви не-квітів	назви дикорослих	назви трав'янистих рослин	поширені	261
назви трав	назви не-квітів	назви дикорослих	назви трав'янистих рослин	непоширені	13
назви дерев та кущів	назви голонасінних (хвойних)			поширені	12
назви дерев та кущів	назви голонасінних (хвойних)			непоширені	2
назви дерев та кущів	назви покритонасінних неплодових			поширені	50
назви дерев та кущів	назви покритонасінних неплодових			непоширені	41
назви дерев та кущів	назви покритонасінних плодових			поширені	49
назви дерев та кущів	назви покритонасінних плодових			непоширені	38

Найчисленнішою групою назв рослин є назви трав (531) та назви дерев (192). Інші групи рослинних найменувань нечисленні, зокрема назв грибів нараховуємо 39, назв нижчих рослин (мохів, лишайників, папоротей і ін.) – 17, найменувань водоростей – 10, найменувань найпростіших рослинних організмів (у тому числі й бактерій) – 4, назв культивованих ягід – 3.

Подальший кількісний аналіз тематичної групи назв рослин виявляє значну перевагу назв дикорослих трав (не-квітів), поширених на території України – 261 найменування (32,6 % всіх назв рослин). Другий за кількістю показник набагато нижчий і становить 96 найменувань поширених на Україні назв квітів. Найменше рослинних найменувань (по 2) об'єднуються в мікрогрупи назв непоширених ягід та назв непоширених хвойних дерев.

Таким чином, назви тварин і рослин становлять значний пласт денотативної лексики. Однак тематичні групи найменувань представників тваринного та рослинного світу формують не наукові назви окремих видів рослин чи тварин, а побутові найменування, які позначають окремого представника флори чи фауни певного виду, а також є водночас найменуваннями родів чи родин. Це дає підстави для чіткого розмежування наукової таксономії тварин і рослин та так званої "побутової". Остання і формує систему назв рослин і тварин, які розглядаються як твірні бази українського словотворення.

Виділення груп назв тварин і рослин має важливе значення для вивчення структури їх словотвірних парадигм. Кількісні розбіжності між різними мікрогрупами зумовлені не тільки природними факторами (різна кількість видів у різних групах), а й певними тенденціями в процесах номінації: ті тварини й рослини, які відіграють важливу роль у практичній діяльності людини, важливі з погляду забезпечення життєдіяльності людини, отримували більшу кількість назв, що диференціювалися в межах одного ряду за певними ознаками.

2.2. Словотворча продуктивність іменників на позначення тварин і рослин

Усі назви представників рослинного і тваринного світу поділяються на дві нерівні групи: більшість із назв тварин і рослин є однослівними найменуваннями – простими або складними іменниками (*фіалка, підбіл, буряк, картопля, падиволос, свербигуз; заєць, кіт, ведмідь, рись, бурозубка, довгокрилець*), інші назви представників флори і фауни є дво- чи кількаслівними (*вовчі ягоди, заяча капуста; морський голубок, живородна ящірка*), причому окремі з них оформляються в мові у вигляді складних слів – юкстапозитів (*мак-самосійка, людина-корінь, льон-довгу-*

нець, мати-й-мачуха, брат-та-сестра; сичик-горобець, сороконуд-жулан, бабець-головач, риба-голка, заєць-русак). Предметом аналізу в цій праці є деривати, мотивовані однослівними субстантивними найменуваннями.

Типова словотвірна парадигма назв тварин має п'ятиблочну структуру, в якій виділяються субстантивний, ад'єктивний, вербальний, адвербіальний та інтер'єктивний блоки. Типову словотвірну парадигму українських назв рослин формують словотвірні значення чотирьох лексико-граматичних класів слів: іменників, прикметників, дієслів та прислівників.

Типову словотвірну парадигму українських назв тварин формують деривати із 35 словотвірними значеннями (включаючи лексико-словотвірні): "демінутивність", "аугментативність", "недорослість", "фемінітивність", "маскулінність", "збірність", "носій предметної ознаки", у межах якого виділяють лексико-словотвірні значення "особа за її відношенням до тварини", "місце, простір, територія (приміщення), пов'язані з твариною", "сфера заняття, об'єктом якої є тварина", "м'ясо тварини як їжа", "матеріал (шкіра), одержані із тварини", "предмети, знаряддя, пов'язані з твариною", "продукти тваринного походження", "назва іншої тварини", "назва іншої рослини чи сортів рослини", "поведінка особи, схожа, подібна до поведінки тварини", "захворювання, спричинене твариною" – у субстантивному блоці; "індивідуальна належність тварині (посесивність)", "подібність", "заперечення предметної ознаки", "загальна відносність" (членується на лексико-словотвірні значення "зроблений із тварини (її хутра, шкіри і под.)", "приготовлений із тварини (її м'яса)", "одержаний, добутий із тварини, продукований твариною", "призначений для тварини чи захисту від неї", "який відбувається за участю тварини чи який має тварину", "назва родини чи іншого таксономічного класу") – в ад'єктивному блоці; "народжувати тварину, названу твірним", "набувати предметної ознаки", "володіти предметною ознакою", "наділяти предметною ознакою", "позбавитися тварини, названої твірним", "полювати на тварину, названу твірним" – у вербальному блоці; "адвербіалізація предметної ознаки" – в адвербіальному блоці; "вигук для прикликання тварини" та "вигук для відганяння тварини" – в інтер'єктивному блоці.

Для типової словотвірної парадигми назв рослин характерно 26 семантичних позицій: "демінутивність", "аугментативність", "одиничність", "збірність", "носій предметної ознаки" (членується на лексико-словотвірні значення "назва плоду, бадилля, гички або інших частин рослини", "особа за її відношенням до рослини", "місце, простір, територія, на яких росли чи ростуть рослини", "сфера заняття, об'єктом якої є рослина", "матеріал (деревина, сировина), одержані із рослини", "назва іншої тварини", "назва іншої рослини або сортів рослини", "предмети, знаряддя, пов'язані з рослиною", "їжа, напої, приготовлені з рослини чи її плодів", "захворювання, спричинене рослиною") – у субстантивному блоці; "індивідуальна належність рослині (властивий рослині)", "подібність", "загальна відносність" (у межах якої виділяються такі часткові значення "зроблений, виготовлений із рослини (як матеріалу)", "приготовлений із рослини (про їжу, ліки)", "засаджений рослинами (який має рослини)", "який живе, паразитує на рослині чи в її заростях", "призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин", "назва родини чи іншого таксономічного класу" – в ад'єктивному блоці; "набувати предметної ознаки", "володіти предметною ознакою", "наділяти предметною ознакою" – у вербальному блоці; "адвербіалізація предметної ознаки" – в адвербіальному блоці.

Субстантивний блок у типових словотвірних парадигмах аналізованих лексем є найчисельнішим. Цей блок типових словотвірних парадигм і назв тварин, і назв рослин формують два типи словотвірних значень: мутаційні та модифікаційні, однак їх набір для дериватів, мотивованих найменуваннями представників флори і фауни, різний. Так, серед модифікаційних похідних від найменувань тварин виділяємо такі, які реалізують семан-

тичні позиції "демінутивність", "аугментативність", "недорослість", "фемінітивність", "маскулінність" та "збірність". Субстантивний блок найменувань рослин має такий набір словотвірних значень: "демінутивність", "аугментативність", "одиничність" та "збірність". Як бачимо, специфічними семантичними величинами типової словотвірної парадигми назв представників тваринного світу є "недорослість", "фемінітивність" та "маскулінність", а назв представників рослинного світу – "одиничність".

Від назв рослин та тварин регулярно утворюються **демінутиви**. Порівняно з іншими похідними, деривати зі словотвірним значенням "демінутивність" є найчисленнішими у структурах словотвірних парадигм найменувань представників флори та фауни. Так, від ботанічних назв утворено 168 похідних, від зоологічних – 248. Демінутивні утворення належать до власне українського періоду формування лексики, хоча й засвідчені вже в мові пам'яток XIV століття.

Слів, що реалізують одну семантичну позицію, може бути одне або кілька. Залежно від кількості похідних, що мають одне й те саме словотвірне значення, семантичні позиції бувають одночленними і багаточленними, тобто їх глибина дорівнює одному деривату або двом, трьом, чотирьом і т. д.

Двочленні ряди словотвірних синонімів із словотвірним значенням "демінутивність" характерні для 45 словотвірних парадигм (з них 17 словотвірних парадигм назв рослин та 28 – назв тварин). Спільноосновні демінутиви у таких рядах перебувають у різних лексико-семантичних і функціонально-стилістичних відношеннях. Одні з них повністю збігаються за своїми лексико-семантичними й емоційно-експресивними особливостями, інші можуть мати певні незначні або ж посутні розбіжності. Так, повністю збігаються за своєю семантикою такі пари спільнокореневих демінутивів: *баранчик – баранець; вутінка – вутонька* (обидва діал.), *в'юнець – в'юнок, галочка – галонька, кажанок – кажанчик, кобилка – кобильчина, ластівочка – ластівонька, лошатко – лошачок, папужка – папужок, сарнонька – сарночка, сомик – сомок, тарганець – тарганчик, цапик – цапок, цвіркунець – цвіркунчик, яструбець – яструбок; кавунець – кавунчик, льонок – льонець, овесець – вівсик, теренець – теренок, терничок – тернок, тиквочка – тиковка, ясенець – ясенок.* Інші демінутиви здебільшого розрізняються за функціонально-стилістичними параметрами: зокрема один із синонімів є діалектизмом або, в іншому випадку, один із дериватів обмежений у вживанні. Наприклад: *бичок* – (діал.) *биця, ведмедик* – (діал.) *ведмедько, кролик* – (діал.) *крілик, лебедик* – (рідк.) *лебедин, орлик* – (поет.) *орленько* та ін. Окремої уваги заслуговують пари словотвірних синонімів, які відрізняються між собою ступенем зменшеності.

У сучасному мовознавстві існують спроби диференціювати й класифікувати конотативний компонент семантики слова. Так, В. Шаховський пропонує розрізняти "рід конотації (схвалення / несхвалення), її вид (пестливість / зневажливість) і ступінь інтенсивності (слабкий – середній – сильний)" [1983: 30]. В. Харченко дещо по-іншому членує конотативну семантику, виділяючи в її складі 4 компоненти: оцінність, образність, експресію і емоційність. Названі семантичні ознаки "є внутрішньослівною реалізацією однойменних мовних категорій, причому категорій різного порядку. Оцінність є функціональною категорією, образність – відображувальною, експресія – стилістичною, а емоційність – психолінгвістичною категорією" [Харченко 1983: 48]. Чотири конотативних компоненти – емоційний, оцінний, стилістичний та експресивний – виділяє у структурі семантики слова й І. Арнольд [1970]. "Конотативний компонент, – на думку О. Загоровської, – який характеризує ситуацію спілкування, учасників акту спілкування і їх ставлення до предмета мовлення, включає в себе емоційний, оцінний, інтенсивно-екстенсивний і стилістичний мікрокомпоненти (семи)" [1984: 32]. К. Городенська та М. Кравченко пропонують виокремлювати оцінні іменники на означення об'єктивної зменшеності реалій, зменшено-емоційні іменники з позитив-

ним емоційним забарвленням, оцінні іменники із зменшено-пестливим значенням та зменшено-емоційні іменники з негативним значенням [Городенська 1981: 109-186].

У семантиці демінутивів, мотивованих назвами тварин і рослин, зазвичай неможливо розчленувати семантику зменшеності і пестливості: вона виражається синкретично. У певному демінутиві здебільшого переплітаються різні компоненти – емоційний, оцінний, експресивний тощо. Стосовно демінутивів варто говорити про різний ступінь вияву конотації. Такий підхід передбачає встановлення демінутивних суфіксів різного рівня, які реалізують різне за інтенсивністю зменшено-пестливе значення [див.: Словотвір... 1979: 101]. Зокрема, дослідники неодноразово відзначали меншу експресивність суфікса *–ок* порівняно з синонімічними демінутивними суфіксами. Найбільш інтенсивно реалізується значення пестливості за допомогою суфіксів *-оньк, -еньк* та деяких ін. [див. детальніше: Словотвір... 1979: 106-107]. Такий ступінь інтенсивності демінутивної семантики Г. Нещименко пропонує диференціювати відповідно на 1) зменшувальне значення, 2) зменшувально-емоційне значення та 3) емоційне значення, зазначаючи при цьому, що "проведення семантичної класифікації оцінних іменників інколи ускладнено, оскільки значення названих іменників не завжди буває чітко диференційованим. Нерідко семантична характеристика оцінного слова стає можливою тільки із залученням контекстних даних..." [Нещименко 1963: 140-141]*.

Серед двочленних рядів спільноосновних демінутивів зафіксовано деривати, які репрезентують різний ступінь демінутивності. Особливо це явище характерно для словотвірних назв рослин. Пор.: *житечко – житце, калинонька – калиночка, капустиця – капустка, пшениченька – пшеничка, рутонька – руточка, сливонька – сливочка, суничка – суниченька, тополька – тополенька.* Аналогічні утворення фіксуємо й у словотвірних парадигмах українських назв тварин: *пугачик – пугаченько, черепашка – черепашечка, вовчик – вовченько.* Таким чином, серед двокомпонентних синонімічних рядів демінутивів, мотивованих українськими назвами рослин, встановлюються два типи відношень – обидва деривати тотожні або ж відрізняються ступенем вияву демінутивності.

Семантичні позиції демінутивності словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин можуть характеризуватися й більшою глибиною. Так, серед мотивованих назвами рослин демінутивів зафіксовано 7 тричленних синонімічних рядів, у яких слова здебільшого відрізняються ступенем конотації: *березка – берізка – березонька, гарбузик – гарбузець – гарбузеня, грушка – грушечка – грушенька, квітинка – квіточка – квітонька, ожинка – ожиночка – ожинонька, смерічка – смеречка – смереча, ялинка – ялиночка – ялинонька.* Аналогічні відношення спостерігаються й між дериватами – членами довших синонімічних рядів. Так, чотири демінутиви продукує лексема *верба* (*вербочка, вербиця, вербичка, вербонька*) і по п'ять дериватів іменники *дуб* (*дубок, дубець, дубчак, дубчик, дубочок*), *трава* (*травка, травочка, травиця, травичка, травонька*) та *явір* (*яворок, яворик, яворко, яворець, яворонько*).

Семантична позиція "демінутивність" словотвірних парадигм назв тварин відзначається ще більшою глибиною: максимальна кількість дериватів, які формують один синонімічний ряд, може досягати шести. Саме стільки зменшено-пестливих лексем мотивовані іменником *коза* (*кізка, козуня, кізонька, кізочка, козонька, козочка*). По п'ять похідних зі зменшено-пестливим значенням утворюється від лексем *корова* (*коровка, корівка, коровина, корівонька, коровонька*) та *риба* (*рибка, рибчина, рибенятко, рибочка, рибонька*), по чотири – від *шкапа* (*шкапка, шкапеня, шкапійка, шкапочка*), *голуб* (*голубок, голубець, голубочок, голубонько*), *кіт* (*коток, котко, котик, котусь*), *птах* (*пташка,*

* Пор. думку, згідно з якою значення зменшеності та пестливості не об'єднуються й не накладаються в одному слові: деривати із семантикою пестливості "омонімічні дериватам із цими самими суфіксами в зменшувальному значенні" [Брандыс 1991: 138].

пташок, пташина, пташечка) та *сокіл* (*соколя* (у 2 знач.), *соколик, соколочок, соколонько*), по три – від слів *бджола* (*бджілка, бджілонька, бджілочка*), *зозуля* (*зозулечка, зозулька, зозуленька*), *кабан* (*кабась, кабанець, кабанчик*) та *тетеря* (*тетерка, тетериця, тетерочка*), по два – від *гуска* (*гусочка, гусонька*) та *кінь* (*коник, конячина*).

Як для утворень, мотивованих назвами тварин, так і мотивованих назвами рослин, окрім різного ступеня інтенсивності конотативної семантики, можна фіксувати й інші відношення в синонімічному ряді. Зокрема, обмеженість вживання одного із членів синонімічного ряду діалектною сферою (наприклад, деривати *морковка, травочка, козуня*), стилістичним забарвленням (переважно розмовна лексика, просторічна, або ж поетична – *яворко, кабась, котусь* та ін.), розширення його семантики (наприклад, *зозулька, рибка, галочка* і под. вживаються й для пестливого звертання до дівчини).

Семантична позиція демінутивності реалізується в словотвірних парадигмах окремих груп назв тварин і рослин. Так, найбільш продуктивними в утворенні зменшено-пестливих найменувань є назви свійських тварин – *баран, бджола, бик, бугай, вівця, віл, гуска, індик, кабан, качка, квочка, киця, кінь, кіт, кішка, кнур, кобель, кобила, коза, козел, корова, кріль, курка, лоша, льоха, осел, паця, пес, півень, свиня, собака, сука, теля, цап, шкапа, шовкопряд, щеня, ягня*. Серед іменників, що позначають диких тварин, найпродуктивнішими в утворенні демінутивів є назви птахів (*жайвороночок, зозуленька, ластівонька* та ін., всього зафіксовано в 42 словотвірних парадигмах), менш продуктивними – найменування ссавців (*ласочка, мишка, ховрашок* – всього в 34) та риб (*оселедчик, пліточка, сомик* – всього в 25). Серед назв комах є 19 твірних для демінутивів (*мушка, павучок, хрущик* та ін.), серед назв плазунів та земноводних – 7 (*вужик, гадючка, змійка*). Решта груп найменувань представників тваринного світу продукує по одному демінутиву (*червачок, рачок*). Від

назв найпростіших та кишковопорожнинних тварин зменшено-пестливі назви не утворюються.

Словотвірна продуктивність назв рослин у сфері демінутивного словотворення менша порівняно з продуктивністю назв тварин. Так, максимальна кількість демінутивів, мотивованих однією лексемою, сягає п'яти (*травиця, травичка, травка, травонька, травочка; дубець (2)* рідко, *дубок, дубочок, дубчик, дубчак*). Найчастіше твірними для демінутивів стають назви трав, а серед них – назви не-квітів (53 твірних), причому це здебільшого найменування культурних рослин – злаків, овочів, ягід (*пшеничка, житечко, картопелька, суничка* та ін.). Меншою продуктивністю відзначаються найменування дерев (*смеречка, сосонка, ялиночка, берізка* та ін. – всього 41 твірне), а також найменування квітів (*трояндочка, тюльпанчик, фіалочка* – всього 21 твірне). У інших груп назв рослин активність в утворенні демінутивів невисока. Так, тільки 6 назв грибів є твірними для зменшено-пестливих назв (*боровичок, сироїжечка* та ін.), а серед інших груп найменувань засвідчено лише один твірний іменник *мох* (*мошок*).

Серед **аугментативних** утворень найбільше (сім) дериватів зі збільшено-згрубілою семантикою мотивується іменником *пес* (*псяюха, песюга, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*). Великою глибиною семантичної позиції "аугментативність" відзначаються словотвірні парадигми найменувань тварин *вовк* (5 – *вовцюга, вовцюган, вовчисько, вовчище, вовчуга*), *кабан* (5 – *кабанисько, кабанище, кабанюга, кабанюка, кабаняка*), *кіт* (4 – *котисько, котище, котюга, котяра*), *звір* (4 – *звірюка, звірюга, звіряга, звіряка*), *козел* (3 – *козлюка, козлюга, козлище*), *кінь* (3 – *конисько, конище, коняка*), *собака* (3 – *собацюга, собацюра, собачище*), *бик* (2 – *бицюк, бичисько*), *вуж* (2 – *вужак, вужака*), *свиня* (2 – *свинюка, свиняка*), *скотина* (2 – *скотинюка, скотиняка*), *сом* (2 – *сомисько, сомище*). Ще 21 назва представників тваринного світу є твірною для одного аугментатива (*барбосище, борсучище, буйволисько, ведмедище, воляка, гадючище, зміюка, індюк, комари-*

ще, коропище, окунисько, павучище, пацючище, рибисько, скотище, сучище, тварюка, тхорище, ужака, хробачисько, цапище). Інші найменування тварин непродуктивні в утворенні збільшено-згрубілих назв.

Утворення аугментативів від назв рослин не перевищує двох дериватів (від лексем *гарбуз – гарбузище, гарбузяка, тютюн – тютюнисько, тютюнище*), а вісім твірних продукують поодному аугментативу (*бобище, будячище, бурячище, бур'янище, дубище, кавунище, лозиняка, терняка*). Це свідчить про непродуктивність таких утворень у словотвірних парадигмах українських назв рослин, адже зафіксовано тільки 12 дериватів, мотивованих десятьма твірними, порівняно з 68 аугментативами, мотивованих 35 назвами тварин.

Семантика аугментативів, мотивованих назвами тварин і рослин, характеризується певною відмінністю, адже дериват може означати тільки збільшеність, а може, крім цього, вказувати на згрубілість та емоційну зневажливість. У таких дериватах можна фіксувати за аналогією до демінутивних утворень різний ступінь вияву збільшено-згрубілої семантики. Різницю інтенсивності конотації простежуємо між дериватами синонімічних аугментативних рядів, мотивованих назвами рослин: *гарбузище, гарбузяка; тютюнисько, тютюнище*. Аналогічні відношення встановлюються й між окремими двокомпонентними синонімічними рядами мотивованих найменуваннями тварин дериватів: *бицюк, бичисько*; *вужак, вужака*; *сомисько, сомище*. Варто проте зауважити, що встановлення ступеня інтенсивності вияву аугментативної семантики певною мірою умовне. Ця умовність полягає в тому, що окремий збільшено-згрубілий дериват акумулює в собі різну інтенсивність конотації, хоча в певному типовому контексті реалізує її по-своєму. Синонімічні ряди більшої протяжності можуть фіксувати й інші розбіжності між дериватами, зокрема обмеження одного зі слів діалектною чи просторічно-розмовною сферою вживання тощо.

Серед назв представників тваринного світу найбільш продуктивними в утворенні аугментативів, як і демінутивів, є назви свійських тварин. Однак якщо демінутиви властиві словотвірним парадигмам кожного з твірного, що позначає свійську тварину, то аугментативи утворені тільки від кожного четвертого найменування свійської тварини. Зниження продуктивності спостерігається й у інших мікрогрупах найменувань тварин. Так, серед іменників, що позначають диких представників фауни, тільки 9 назв ссавців (*борсук, ведмідь, вовк, звір, пацюк, скот, скотина, тварина, тхір*) заповнюють семантичну позицію аугментативності, по 4 твірних відносяться до груп плазунів і земноводних (*вуж, гадюка, змія, уж* (діал.)) та риб (*риба, окунь, короп, сом*). Серед менш продуктивних – дві назви комах (*комар* та *павук*) та твірне *хробак*, що відносяться до найменувань червів. Не утворюють жодного аугментатива назви молюсків та раків, а також назви найпростіших тваринних організмів. Своєрідна словотворча поведінка назв птахів. Якщо вони були найбільш продуктивними в утворенні демінутивів серед іменників, що позначають диких тварин, то утворення аугментативів для них не характерне – вони виявляють нульову словотворчу активність.

Спільною семантичною позицією типових словотвірних парадигм назв рослин і тварин є модифікаційне значення збірності. Відсутність категорії збірності в семантико-граматичній структурі іменників, що позначають рослин та тварин, є передумовою виникнення мотивованих ними дериватів зі значенням збірності]. Похідні з таким значенням характерні для словотвірних парадигм як назв тварин, так і назв рослин: 46 іменників, мотивованих назвами тварин (наприклад, *бичня, вороняччя, гадюччя, звірота, качва, комашня*), та 32, мотивованих назвами рослин (наприклад, *будяччя, бурячиння, верб'я, дерев'яччя, лозиння*).

Семантична позиція збірності здебільшого заповнюється одним дериватом, що характерно для словотвірних парадигм

19 назв тварин та 19 назв рослин. По два похідних із словотвірним значенням "збірність" мотивовано 4 назвами тварин (*гад – гаддя, гадь; галка – галич, галичча; мурашка (мураха) – мурашня, мурашва; муха – мушва, мушня*) та 5 назвами рослин (*будяк – будяччя, будячиння; буряк – бурячиння, буряковиння; дуб – дубиння, дуб'я; смерека – смеріччя, смереччя; шелюга – шелюги, шелюжиння*). По три збірних іменники зафіксовано в словотвірних парадигмах 5 назв тварин (*ворон* та *ворона – вороння, вороняччя, воронь* (рідко)*; звір – звірина, звірота, звір'я; мо́шка – мошка́, мошва, мошкара; хробак – хробацтво, хробаччя, хробачня*) та словотвірній парадигмі іменника *терн* (*терни, терня, тернння*).

Словотвірна активність в утворенні збірних іменників майже однакова для твірних лексем на позначення тварин і рослин. Однак семантика похідних із словотвірним значенням "збірність", мотивованих назвами тварин, принципово відрізняється від семантики відповідних дериватів, мотивованих назвами рослин. Так, похідні, мотивовані найменуваннями представників фауни, реалізують "чисте" модифікаційне значення, тобто позначають нечленовану, нераховану сукупність тварин певного виду, названих твірним. Виникнення переносного чи якогось додаткового значення у їх семантичній структурі спостерігається лише у кількох лексемах: *звірота, комашня, павуччя, свинота* (усі деривати переносно позначають певні сукупності людей, причому наділяють їх негативним конотативним забарвленням). Натомість модифікаційне значення "збірності" у словах, мотивованих назвами рослин, набуває додаткових семантичних напластувань доволі часто, причому ці напластування можна згрупувати у кілька типів.

Найчастіше збірні іменники, похідні від назв представників флори, можуть, окрім нечленованої сукупності рослин, вказувати також на сукупність їх частин, здебільшого бадилля, листя, стебел, тобто тих рослинних органоїдів, які, як правило, не

використовуються людиною в першу чергу. Наприклад, деривати *бурячиння, буряковиння* вказують не на сукупність буряків як коренеплодів, а на сукупність їх листя, гички. Збірні іменники з модифікаційною семантикою, таким чином, можуть бути омонімічними до мутаційних дериватів, які називають певні частини рослини (стебло, листя, гичку тощо). Для таких похідних не властиве первинне значення збірності, хоча вони можуть позначати й певну сукупність. Наприклад, дериват *морквиння* не є модифікаційним, оскільки вказує не на сукупність моркви чи її стебел, а позначає гичку однієї рослини, одного коренеплоду.

Модифікаційні деривати із словотвірним значенням "збірність", які мотивовані назвами дерев, окрім значення збірності, вказують здебільшого не на сукупність "живих" дерев, тобто на ліс, гай, а на сукупність уже зрубаних дерев, дерев як матеріалу – деревину, наприклад: *дерев'яччя, дубина* (у 2 знач.), *дубиння, дуб'я, смеріччя, смереччя, яблуння, яворина* (у 2 знач.). Виняток становлять деривати *верб'я, лозиння, дубина* (у 1 знач.) та *терня, тернння*, які можуть вказувати й на зарості рослин, позначених твірним.

Заслуговує на увагу утворення форм множини від окремих назв рослин, які ми, поділяючи думки інших дослідників, вважаємо словотворенням. Такі деривати, окрім значення збірності, вказують також на сорти певної рослини (*гречки́, жита́, пшениці*) або ж набувають переносного значення (*ла́ври* – "почесті", *те́рни* – "труднощі").

Збірні іменники найчастіше утворюються знову ж таки від найменувань свійських тварин (*бичня, кінва, кошва, свинота, собарня, собачня, качва, курня*). Найбільш продуктивними серед найменувань диких тварин закономірно є назви комах та павукоподібних, адже вони сприймаються людиною здебільшого як сукупність, причому наділяються негативними конотативними характеристиками (*мошва, мошкара, мошка́, мурашня, мурашва, мушва, мушня, оводня, комашня, комарня, вошва, павуччя, са-*

ранча). Назви птахів та ссавців мають меншу продуктивність в утворенні збірних іменників – відповідно 5 (*ворон, ворона → вороння, вороняччя, воронь; галка → галич, галиччя, гайворон → гайвороння, птах → птаство, пташня*) та 3 твірних (*вовк → вовківня, звір → звірина (у 1 знач.), звірота, звір'я, миша → мишва*). Збірні деривати мотивують дві назви плазунів – *гадюка* (*гадючча*) та *гад* (*гаддя, гадь*), а також лексеми *плітка → пліть* (риба) та *хробак → хробаччя, хробачня, хробацтво* (черв). Інші мікрогрупи назв тварин непродуктивні.

Серед назв рослин найбільш продуктивними є назви трав, зокрема не-квітів (12 твірних), серед яких, в свою чергу, домінують назви дикорослих трав, у тому числі бур'янів (*будяк → будячиння, будяччя, купина́ → купиння (у 2 знач.), лабу́з → лабузиння, лопух → лопушшя, окріп → окріп'я, очерет → очеретиння*), назви злаків (*жито → жита́, гречка → гречки, пшениця → пшениці*), овочів (*буряк → буряковиння, бурячиння, кавун → кавуняччя*) та загальна назва *рослина → рослинність*. Такою ж продуктивністю відзначаються назви дерев (11 твірних), зокрема листяних неплодових (*верба → верб'я, дуб → дубиння, дуб'я, лавр → ла́ври, лоза → лозиння, шелюга́ → ше́люги, шелюжиння, явір → яворина (у 2 знач.)*), плодових (*терн → терня, тернинння, терни, яблуня → яблуння*), хвойних (*смерека → смеріччя, смереччя*) та загальна назва *дерево → дерев'яччя*. Збірний іменник зафіксовано й у структурі словотвірної парадигми назви квітки (*синьоцвіт → синьоцвіття*).

Аналіз спільних семантичних позицій словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин засвідчує окремі тенденції модифікаційного словотворення, зокрема: а) більшу словотворчу спроможність виявляють найменування тварин порівняно з найменуваннями рослин: зафіксовано більшу кількість твірних, які утворюють деривати із словотвірним значенням "демінутивність", "аугментативність" та "збірність", а також виявлено більшу глибину названих семантичних позицій саме в словотвірних парадигмах назв представників тваринного світу;

б) серед назв представників фауни послідовно продуктивними в утворенні названих модифікаційних дериватів є назви свійських тварин, а непродуктивними – назви молюсків, ракоподібних та найпростіших тваринних організмів; в) серед назв рослин найбільш продуктивними в модифікаційному словотворі оцінних та збірних назв є найменування не-квітів та неплодових листяних дерев, а непродуктивними відповідно назви мохів, папоротей, водоростей, лишайників, грибів та найпростіших рослинних організмів.

Серед словотворчо продуктивних лексем, словотвірні парадигми яких характеризуються кількаслівними реалізаціями семантичних позицій демінутивності, аугментативності та збірності, як серед назв представників тваринного, так і рослинного світу переважають назви поширених на території України рослин та тварин. Назви непоширених представників флори та фауни словотворчо малопродуктивні або ж непродуктивні взагалі. Ті з них, від яких утворені похідні, добре відомі українцям як екзотичні тварини зоопарків, заповідників тощо (це такі тварини, як *слон, тигр, фазан* та ін.).

Деривати із словотвірним значенням **"недорослість"** зумовлені семантичною природою твірних, які позначають тварин: виникає необхідність позначення недорослої особини. Для виділення словотвірного значення "недорослості" окремо від словотвірного значення "демінутивність" є достатні підстави, адже семантика демінутивів фіксує інші семи, аніж семантика дериватів зі значенням недорослості. Модифікація відбувається за різними вісями – просторовою, "за розміром, величиною" (у демінутивів) або часовою, "за віком" (у похідних із словотвірним значенням "недорослість").

Твірними для іменників із словотвірним значенням "недорослість" виступають 111 назв тварин, які продукують 166 дериватів. При цьому окремі твірні можуть формувати синонімічні ряди з двох, трьох або чотирьох дериватів на позначення недорослої особини. Так, двокомпонентні синонімічні ряди моти-

вуються такими твірними лексемами: *баран (баранча, бараня), вовк (вовча, вовченя), ворон (вороня, вороненя), ворона (вороня, вороненя), гад (гадя, гаденя), гадюка (гадюча, гадюченя), гайворон (гайвороня, гайвороненя), голуб (голуб'я, голубеня), горобець (гороб'я, горобеня), гуска (гуся, гусеня), жайворонок (жайвороня, жайворонча), заєць (зайча, зайченя), зубр (зубря, зубреня), індик (індича, індичиня), качка (кача, каченя), кінь (коня, коненя), кіт (котя, котеня), кріль (кроля, кроленя), куниця (кунича, куниченя), ластівка (ластів'я, ластовеня), лисиця (лисича, лисеня), лелека (лелеча, лелеченя), медвідь* (діал.) *(медведя, медведеня), олень (оленя, оленятко), осел (осля, ослятко), перепел (перепеля, перепеленя), пес (песя, песеня), птах (пташа, пташеня), сивуч (сивуча, сивученя), слон (слоня, слоненя), собака (собача, собаченя), соболь (соболя, соболеня), сова (совеня, сов'ятко), сокіл (соколя, соколеня), соловей (солов'я, соловеня), сорока (сороча, сороченя), страус (страуся, страусеня), тигр (тигря, тигреня), фазан (фазанча, фазаненя), шпак (шпача, шпаченя), щур (щуря, щуреня), яструб (яструб'я, яструбеня)*. По три синонімічні деривати зі словотвірним значенням "недорослість" утворюють іменники *галка (галча, галеня, галченя), коза (козя, козеня, козятко), курка (куря* (діал.), *курча, курятко)* та *орел (орля, орленя, орлятко)*, по чотири – лексеми *ведмідь (ведмедя, ведмежа, ведмедча, ведмеденя)* та *звір (звіря, звірик, звіреня, звірятко)*. Більшість із таких дериватів мають здатність у відповідному контексті реалізувати не тільки сему недорослості, а й семи зменшеності та пестливості.

Утворення дериватів із словотвірним значенням недорослості зумовлюється семантикою твірних, які позначають дорослих особин. Тому неможливо утворити дериват із словотвірним значенням "недорослість" від іменника, семантика якого фіксує сему недорослості (*ягня, щеня, лоша, теля*). З іншого боку, коли у мові вже є лексема на позначення недорослої тварини, то, зазвичай, немає потреби в дублюванні цієї назви дериватом. Наприклад, похідні з такою семантикою не утворюються від іменників *киця* (бо є відповідники від слів *кіт* та *кішка – котя, котеня, кошеня*), *кнур* та *льоха* (бо існує непохідне слово *паця*, яке використовується й для позначення недорослої особини, а також дериват від іменника *свиня – свинча*), *корова* та *бик* (бо існує немотивоване слово *теля*, а у демінутивів від слова *бик* розвиваються значення недорослості – *бицьо, бичок*), *козел* (бо зафіксовано похідні від твірного *коза – козя, козеня, козятко, козля*) тощо. Однак всупереч такій тенденції зафіксовані похідні від іменника баран (*баранча, бараня*), хоча є й непохідне слово *ягня*.

Деривати з семантикою недорослості не можуть також утворюватися від слів на зразок *віл* (ця лексема позначає кастрованого бика), *каплун* (кастрований півень, якого вигодовують на м'ясо), *мерин* (кастрований жеребець), *валах* (кастрований баран) тощо, бо названі тварини не можуть продукувати потомство.

Встановлені тенденції модифікаційного словотворення мотивованих назвами тварин іменників спрацьовують не повною мірою при утворенні дериватів зі словотвірним значенням "недорослість". Найбільше твірних, від яких творяться такі іменники, належить не до підгрупи назв свійських тварин, а до підгруп назв диких птахів (37 твірних) та диких ссавців (35 твірних). Семантична позиція недорослості виявилася реалізованою тільки в 24 словотвірних парадигмах найменувань свійських тварин. По шість твірних для дериватів із названою семантикою належить до найменувань плазунів і земноводних та риб. Серед інших підгруп найменувань тварин зафіксовано деривати *крабеня* та *рачення*, мотивовані лексемами, що вказують на ракоподібних, а також дериват *павученя*, мотивований словом *павук*, що належить до підгрупи назв комах та павуків. Інші підгрупи зоологічних назв в утворенні дериватів із словотвірним значенням "недорослість" непродуктивні. Варто зазначити, що якщо модифікаційні словотвірні значення демінутивності, аугментативності та збірності серед назв ссавців реалізують деривати, мотивовані тільки тими іменниками, які вка-

зують на сухопутних тварин, то деривати зі словотвірним значенням "недорослості" мотивуються також найменуваннями морських ссавців (*кит – китеня, сивуч* (вид тюленя) – *сивуча, сивученя, тюлень – тюленя*). На нашу думку, утворення модифікаційних дериватів із словотвірним значенням "недорослість" великою мірою зумовлено також використанням цих лексем у фольклорній традиції, зокрема в казках.

Іменники на позначення тварин є назвами істот, а тому здатні утворювати деривати з модифікаційною семантикою фемінітивності та маскулінності, які не характерні для словотвірних парадигм назв рослин. Словотвір таких похідних ґрунтується на граматичній категорії роду та екстралінгвальній статевій опозиції живих істот.

У структурі словотвірних парадигм українських назв тварин зафіксовано 69 дериватів-**фемінітивів**, мотивованих 55 твірними. Здебільшого одне твірне продукує одне похідне, хоча зафіксовано й кілька синонімічних рядів, зокрема 9 двокомпонентних (*вовчиха, вовчиця; журавка, журавлиця; зайчиха, зайчиця, кітка, кішка; крільчиха, кролиця; перепелиця, перепілка; соколиха, соколиця; фазанка, фазаниха; чорногузка, чорногузиха*), один трикомпонентний (*голубка, голубиця, голубина*) та один чотирикомпонентний (*лебідка, лебедя, лебедина, лебедиця*). Деривати-синоніми не завжди є функціонально тотожними. Так, окремі фемінітиви є стилістично маркованими, поетизмами (*лебедина, лебедиця, журавка, соколиця, голубиця, голубина*), обмежені діалектною або просторічною сферою вживання (*зайчиця, кітка, кролиця, чорногузиха, лебедя*).

Серед твірних для фемінітивів переважають назви диких птахів (22 твірних) та ссавців (16 твірних). Як і при словотворенні дериватів із словотвірним значенням "недорослість", при творенні фемінітивів наступними за кількістю твірних є назви свійських тварин (12 твірних). Натомість тільки окремі словотвірні парадигми назв тварин інших груп містять іменники-

фемінітиви, зокрема 3 словотвірні парадигми назв комах і павукоподібних (*довгоніг – довгоніжка, золотогуз – золотогузка, павук – павучиха*), а також іменника *рак* (*рачиха*). Це свідчить про те, що статева диференціація зоологічного світу майже не зачіпає його нижчих представників – найпростіших, червів, молюсків, членистоногих (за окремими винятками), а поширюється на найменування ссавців та птахів, частково – на назви риб, плазунів та земноводних.

Більш незвичним є явище утворення від іменників на позначення рослин чоловічого роду відповідних дериватів жіночого роду, адже такі похідні загалом не передбачені словотвірною системою. Хоча біологічною наукою доведено наявність статевої диференціації для багатьох видів рослин (так звані дводомні рослини), вони не отримали окремих назв у мові, що свідчить про відсутність такої диференціації на побутовому рівні пересічного носія мови. Проте утворення позасистемних дериватів такої семантики, мотивованих назвами рослин, можливе в художньому мовленні, де відбувається персоніфікація рослинних найменувань, наприклад, у поезії Д. Павличка:

Яворові сниться ***яворина***
Та її кохання молоде.

Такі деривати є оказіональними й позасистемними утвореннями (пор. утворення похідних недорослості від назв рослин у поезіях М. Вінграновського: "*У ластівки – **ластівенятко**, в шовковиці – шовковенятко...*"; "*Приспало просо **просеня**...*".

Деривати із словотвірним значенням **"маскулінність"** утворюються від твірних іменників жіночого роду й позначають самця тварини. В українській мові зафіксовано 20 таких дериватів, мотивованих 13 твірними (*гуска – гусак, гусяр; дрохва – дрохвич; зозуля – зозуль, зозульник; канарка – канар, канарок; качка – качур; коза – козел; курка – курій, курак, курач, курах; мавпа – мавпій; пава – павич, павун; сайга – сайгак; сарна – сарнюк; тетеря – тетерук; чирка – чирок*).

Варто зазначити, що деривати із словотвірним значенням "маскулінність" можуть позначати не тільки самця тварини, названої твірним іменником, а в окремих випадках набувають також додаткової семи – "самець-гермофродит". Саме така семантика властива похідним *гусяр, курій, курак, курач, курах*. Якщо *гусак* та *гусяр* відрізняються саме цією семантичною ознакою, то усі похідні, мотивовані іменником *курка*, є абсолютними синонімами – вказують на самця-гермафродита і є діалектно обмеженими; повноцінного самця курки позначає іншокореневий іменник *півень*.

Твірними для модифікаційних маскулінних дериватів виступають переважно назви птахів, як диких (7 твірних), так і свійських (3 твірні), а також 3 назви ссавців, серед яких лексема *козел* належить до назв свійських тварин.

Релевантним для утворення модифікаційних дериватів зі словотвірним значенням "фемінітивність" та "маскулінність" є функціонування у лексичній системі різнокореневих іменників, що вказують на тварину одного виду. Так, різні статеві особини дорослої тварини-кота (felix dominus) в українській мові позначають лексеми одного кореня, пов'язані між собою деривацiйним зв'язком (*кіт → кітка (кішка)*), оскільки:

1) не існує в мові лексеми іншого кореня, яка б позначала самку кота (це детермінує саму **можливість існування** такого модифікаційного деривата);

2) іменник *кіт* чоловічого роду (це детермінує можливість утворення саме **деривата-фемінітива**, а не деривата зі значенням "маскулінність").

За умови існування в лексичній системі мови різнокореневих іменників для найменування різностатевих особин тварини, утворення зазначених вище модифікаційних дериватів не зафіксоване, за винятком *коза → козел* (існує корелят *цап*), *качка → качур* (існує лексема *селезень*), а також тих випадків, коли дериват мотивується іменником середнього роду, що вказує на не-

дорослу особину певної тварини (наприклад, *теля → телиця; лоша → лошиця*). Замість утворення опозиції назв різностатевих особин тварини, що позначається словами одного кореня, існують пари різнокореневих слів, що нейтралізують необхідність таких утворень: *вівця – баран; курка – півень; корова – бугай (віл, бик); свиня (льоха) – кабан (кнур); кінь – кобила* та ін.

Таким чином, модифікаційний словотвір у сфері найменувань тварин репрезентований дериватами шести семантичних позицій – "демінутивність", "аугментативність", "збірність", "недорослість", "фемінітивність", "маскулінність". При утворенні зменшено-пестливих, збільшено-згрубілих та збірних іменників найбільш активними є назви свійських тварин, а інші модифікаційні деривати найчастіше продукують назви птахів. Нижчу словотворчу активність виявляють назви плазунів, земноводних, членистоногих, риб, молюсків та червів. Не утворюють похідних із модифікаційною семантикою найменування найпростіших тваринних організмів.

Серед модифікаційних дериватів, мотивованих ботанічними назвами, специфічними є похідні зі словотвірним значенням "одиничність". Сингулятивні іменники використовуються для виділення одного предмета із загальної маси, що виражається іменниками категорій збірності і речовинності".

Словотвірне значення **"одиничність"** характерне для 41 деривата, мотивованих 41 твірним іменником. Специфікою сингулятивного словотворення у сфері лексики на позначення рослин є відсутність синонімічних дериватів, мотивованих одним і тим же твірним: тут спеціалізація афікса *-ин(а)* на вираженні сингулятивної семантики унеможливлює утворення синонімічних рядів однокореневих дериватів.

Семантика похідних із словотвірним значенням "одиничність" залежить від семантики вихідних назв рослин. Так, незважаючи на спільну сему одиничності, деривати, мотивовані іменниками-назвами трав, що вказують на невизначену кількість

рослин, сукупність рослин (*біб – бобина, бур'ян – бур'янина* та ін.), позначають одну рослину. Інакше формується семантика похідних, мотивованих назвами дерев. Як дериват-сингулятив, так і твірне слово позначають одну рослину, однак похідний одиничний іменник вказує на дерево, яке росте окремо, на відкритому просторі (*верба – вербина, вишня – вишнина* та ін.). Семантична позиція одиничності реалізована в 26 словотвірних парадигмах назв дерев (3 – хвойних, 17 – листяних неплодових та 6 – листяних плодових: *березина, берестина, вербина, вишнина, вільшина, глодина, горішина, грабина, грушина, кленина, липина* та ін.) і в 15 словотвірних парадигмах назв трав'янистих рослин не-квітів, у тому числі 5 назв овочів, 9 назв дикорослих трав та 1 назва злаків (*бобина, будячина, бур'янина, капустина, лободина, морквина, очеретина, пшеничина* та ін.).

Таким чином, модифікаційний словотвір у сфері лексики на позначення рослин репрезентований дериватами чотирьох семантичних позицій – "демінутивність", "аугментативність", "збірність" та "одиничність". У словотворенні різних модифікаційних дериватів найбільшу активність щоразу виявляють різні групи найменувань представників фауни. Найчастіше твірними для демінутивів стають назви трав, а серед них – назви не-квітів. Це здебільшого найменування культурних рослин – злаків та овочів. Меншою продуктивністю відзначаються найменування дерев, а також найменування квітів. Аугментативи є поодинокими утвореннями у словотвірних парадигмах рослинних найменувань, причому найбільше їх мотивується також назвами не-квітів. Збірні іменники порівну мотивуються назвами трав не-квітів та назвами дерев. У сингулятивному ж словотворі найпродуктивнішими є дендроніми. Не зафіксовано модифікаційних дериватів узагалі або ж такі утворення поодинокі у структурі словотвірних парадигм назв грибів, мохів, лишайників, папоротей, хвощів, водоростей та найпростіших рослин.

Загальне словотвірне значення мутаційних відіменних субстантивів у дериватології визначають як "**носій предметної ознаки**" [див.: Словотвір... 1979: 75-80; РГ 1980: 257-260; Валюх 2005]. Така практика класифікації дериваційної семантики ґрунтується на тому факті, що словотвірні перифрази відсубстантивних іменників мутаційного типу можна представити у вигляді однотипних підрядних речень з означальними смисловими відношеннями між компонентами. Проте, оскільки суфікси іменників відзначаються нижчим рівнем абстрактності, ніж суфікси інших частин мови, дослідники слушно відзначають, що мутаційні словотвірні значення іменників-десубстантивів "можна конкретизувати за семантичними (або тематичними) групами іменників: найменування осіб, предметів, місць, приміщень і т. п." [Моисеев 1987: 155-156], тобто "їх словотвірна класифікація цілком витісняється класифікацією семантичною" [Словотвір... 1979: 22]. Такі конкретизуючі значення дериватів здебільшого називають "лексико-словотвірними".

Для дериватів, мотивованих назвами тварин, у межах словотвірного значення "носій предметної ознаки" виділяємо такі лексико-словотвірні значення: "особа за її відношенням до тварини" (доглядач тварин, торговець тваринами тощо), "місце, простір, територія (приміщення), пов'язані з твариною" (хлів, майстерня і под.), "сфера виробництва, об'єктом якої є тварина" (здебільшого галузь тваринництва), "м'ясо тварини як їжа", "матеріал (шкіра), одержані із тварини", "предмети, знаряддя, пов'язані з твариною", "продукти тваринного походження", "назва іншої тварини", "назва рослини чи сорту рослини", "поведінка, вчинки особи, схожі з поведінкою тварини", "захворювання, спричинене твариною". Подібний набір лексико-словотвірних значень властивий і похідним іменникам від назв рослин: "назва плоду, бадилля, гички або інших частин рослини", "особа за її відношенням до рослини", "місце, простір, територія, на яких росли чи ростуть рослини", "сфера заняття, об'єктом

якої є рослина", "матеріал (деревина, сировина), одержані із рослини", "назва тварини", "назва іншої рослини або сорту рослини", "предмети, знаряддя, пов'язані з рослиною", "їжа, напої, ліки, приготовлені з рослини чи її плодів", "захворювання, спричинене рослиною".

Більшість семантичних позицій типових словотвірних парадигм назв тварин та рослин збігається, що свідчить про схожість процесів деривації у сфері лексики на позначення представників флори та фауни. Однак для дериватів, мотивованих назвами тварин, специфічними є лексико-словотвірні значення "м'ясо тварини як їжа", "продукти тваринного походження" та "поведінка особи, схожа, подібна з поведінкою тварини", для іменників, що походять від назв рослин, – "назва плоду, бадилля, гички або інших частин рослини" та "їжа, напої, ліки, приготовлені з рослини чи її плодів", при цьому лексико-словотвірні величини "м'ясо тварини як їжа" та "їжа, напої, ліки, приготовлені з рослини чи її плодів" пересікаються, мають спільну сему – "те, що можна вживати у їжу".

Семантична позиція **"особа за її відношенням до тварини (рослини), названою твірним"** реалізується в словотвірних парадигмах тридцяти дев'яти назв тварин (73 деривати) та в словотвірних парадигмах сімнадцяти назв рослин (21 дериват). Більшість твірних найменувань рослин і тварин мотивують по одному похідному із названим лексико-словотвірним значенням, хоча глибина семантичної позиції "особа за її зв'язками з твариною (рослиною), названою твірним" максимально може сягати й шести дериватів. Саме стільки похідних утворюються від іменника *риба*: *рибак, рибалка, рибар, рибас, рибовод, риболов**. П'ять дериватів мотивуються іменником *баран* (*баранар, бараняр, баранник, баранчук, бараній*), по чотири найменування осіб продукують лексеми *коза* (*козар, козяр, козівник, козій*), *свиня* (*свинар, свинота, свинтус, свиновод*) та *собака* (*собакар, собачник, собаківник, собаковод*), по три – твірні *голуб* (*голубар, голуб'ятник, голубовод*), *гуска* (*гусівник, гусій, гусятник*), *кінь* (*кінник, конюх, коняр*) та *корова* (*корівник, коровій, коров'яр*). Максимальна глибина названої семантичної позиції лексем, що позначають рослин, на відміну від назв тварин, становить тільки два деривати: *буряк* (*буряківник, буряковод*), *кукурудза* (*кукурудзівник, кукурудзовод*), *рис* (*рисівник, рисовод*), *цитрус* (*цитрусівник, цитрусовод*). Двокомпонентні синонімічні ряди зафіксовано також у словотвірних парадигмах слів *бджола* (*бджоляр, бджільник*), *ведмідь* (*ведмедник, ведмежатник*), *віл* (*воловик, воляр*), *звір* (*звірівник, звіролов*), *кабан* (*кабанник, кабанятник*), *олень* (*оленяр, оленевод*), *птах* (*птахівник, пташник*) та *соболь* (*соболівник, соболятник*).

Семантика дериватів зі словотвірним значенням "особа за її відношенням до тварини (рослини), названою твірним" неоднорідна, однак значення похідних лексем можна згрупувати в кілька типів залежно від семантики їх твірної основи. Якщо дериват, який вказує на особу, мотивований назвами свійських тварин (а таких дериватів налічується 40, які мотивовані 18 твірними), то він може означати: а) доглядача чи любителя тварин, а також того, хто займається розведенням тварин (наприклад: *конюх, голубар, голуб'ятник, соболівник, собаківник* та ін.)*; б) пастуха тварин (*вівчар, свинар, коров'яр* та ін.), в) продавця тварин чи їх м'яса, шкіри (*кабанятник, кабанник*).

Схожої семантики набувають деривати, мотивовані назвами диких тварин. Такі іменники вказують на а) любителя тварин чи того, хто займається розведенням тварин (*оленяр,*

* Компоненти *-вод, -лов* і под. в структурі похідних, мотивованих назвами рослин та тварин, ми вважаємо афіксоїдами, що дозволяє такі похідні лексеми розглядати як співвідносні з простими словами, а не як складні слова.

* У Словнику української мови (1970–1980) зафіксовано чимало похідних русизмів окресленої семантики, утворених за допомогою суфіксоїда *-вод* (наприклад: *оленевод, голубовод, рибовод, собаковод* та ін.).

звірівник, маралівник, скотар, тваринник та ін.); б) продавця тварин чи їх м'яса, шкіри (*рибас*). Специфічним для дериватів, мотивованих назвами диких тварин, є значення похідних, які вказують на в) мисливця на тварину, названу твірним (*ведмедник, ведмежатник, звіролов, рибак, рибалка, риболов, соболівник, соболятник, тюленник, щуролов*). Зауважимо, що лексема *сокольник* вказує не на мисливця, який полює за соколами, а на мисливця, який полює за допомогою сокола на інших птахів (такий вид полювання був доволі поширений у минулому).

Семантика окремих похідних є ідіоматичною, вона характерна для дериватів *вошивець* (неохайна людина, зневажливе прізвисько), *гаволов* (бездільник, неуважна людина), *жабник* (зневажливе прізвисько людини), *левенець* (високий, дужий юнак), *свинтус, свинота* (неохайна, нечемна людина). Дериват *бактеріолог* вказує на особу, що займається вивченням тварин (бактерій).

Семантика мотивованих назвами рослин дериватів, що вказують на особу, менш диференційована, адже такі похідні тільки можуть позначати особу, яка вирощує чи вивчає рослини, названі твірним (*абрикосник, картопляр, квіткар, рослинник* та ін.). Виняток становить іменник *комишник*, який означає розбійника, що ховався в заростях комишу. Не дивно, що твірними для дериватів із вказаною семантикою виступають назви тих рослин, які культивовані людиною і які вона вирощує (серед найменувань дикорослих рослин твірними є лише дві лексеми: *дичка – дичковод* (ця лексема, до речі, може розглядатися і як назва культивованої рослини) та *комиш – комишник*; зафіксовано також дериват *рослинник*, мотивований іменником із узагальненою семантикою *рослина*).

Семантична позиція **"місце, простір, територія (приміщення), пов'язані з твариною"** словотвірних парадигм назв тварин співвідносна з семантичною позицією **"місце, простір, територія, на яких росли чи ростуть рослини"** словотвірних парадигм назв рослин й реалізується у 82 дериватах, мотивованих 47 найменуваннями представників фауни, та 87 дериватах, мотивованих 57 найменуваннями представників флори. Нерідко такі деривати утворюють синонімічні ряди, зокрема двокомпонентні мотивуються 12 іменниками на позначення тварин (*вівця → вівчарня, овечатник; віл → воловник, воловня; вовк → вовківня, вовковина; гуска → гусник, гусятник; індик → індичня, індичник; качка → качник, качатник; коза → козарка, козинець; корова → корівник, корівня; кріль → кролятник, крільчатник; риба → рибальня, рибник; скотина → скотарник, скотарня; фазан → фазанник, фазанарій*) та 12 – іменниками на позначення рослин (*верба → вербник, вербняк; вишня → вишник, вишняк; гречка → гречківка, гречанище; гриб → грибниця, грибовище; дуб → дубина, дубняк; кедр → кедрина, кедрівник; коноплі → коноплище, коноплисько; лопух → лопушняк, лопушиння; люцерна → люцерник, люцернище; овес → вівсянище, вівси; роза → розарій, розаріум; сосна → соснина, сосняк*), трикомпонентні – 7 зоонайменуваннями (*голуб → голубник, голуб'ятник, голуб'ятня; кінь → кінниця, конюшня, конярня; кріт → кротовина, кротовиння, кротовище; курка → курник, курятник, курівник; муравель* (діал.) *→ муравлиння, муравлище, муравлисько; собака → собачник, собачниця, собарня; шпак → шпаківня, шпаківниця, шачкарня*) та 6 ботанічними номенами (*береза → березина, березник, березняк; жито → житниця, житнище, жита́; картопля → картоплище, картоплиння, картоплисько; льон → льонище, льоновище, льони; осика → осичник, осичняк, осичина; пшениця → пшениці, пшеничище, пшеничнище*), чотирикомпонентні – лексемою *птах* (*птахарня, пташарня, пташник, пта́шня*) та двома назвами рослин – *вільха* (*вільшняк, вільшаник, вільшина, вільшник*) і *терн* (*терник, тернина, тернище, терни́*). Найбільша глибина названої семантичної позиції зафіксована в словотвірній парадигмі іменника *свиня*, який мотивує сім дериватів: *свинарник, свинарня, свининець, свинушник, свинюшник, свинюшня, свинарка*.

Семантика похідних локативних іменників, мотивованих найменуваннями тварин, неоднорідна, оскільки може вказува-

ти на різні фрагменти простору (територію, приміщення тощо). Релевантним для значення такого локативного деривата, як і для значення деривата, що позначає особу, є віднесеність твірного іменника до класу свійських або диких тварин. Так, мотивовані назвами свійських тварин локативні іменники здебільшого позначають хлів, обору, загін і подібні споруджені людиною приміщення чи спеціально обладнані території, де утримуються тварини, наприклад: *бджоляник* (діал. пасіка), *вівчарня, голуб'ятня, гусник, конюшня* та ін. Окремі деривати, мотивовані назвами свійських тварин, можуть позначати місце, де випасаються тварини (*козинець*), майстерню, де обробляються шкіри тварин (*козловня*); такі похідні можуть набувати й переносно-метафоричної семантики (*свинарник, свинарня, свинушник, свинюшник, свинюшня*).

Від назв диких тварин утворюються деривати, які здебільшого позначають лігво тварин (*ведмежатник, вовківня, гадовище, гадючник, кротовище, мурашник* та ін.) або ж загалом місце, де можуть проживати тварини, названі твірним (*струг → струга* – місце, де мешкають струги (форель), а також потік із стрімкою течією, в якому може водитися цей вид риби). Однак, як і похідні від найменувань свійських тварин, такі деривати можуть позначати місце чи приміщення, де розводять диких звірів задля м'яса чи шкіри або утримують їх у неволі (*дельфінарій, звіринець, лев'ятник, пташник, птахарня, фазанарій*). Окремі деривати набувають переносних значень, зокрема похідні *шпаківня* (заст. в'язниця), *блощичник* (приміщення, де багато блощиць), *вовковина* (яма-пастка для вовків), *гадючник, гадовище* (набувають переносних значень, вказуючи на скупчення "поганих" людей, місце їх зборів тощо), *мавпятник* (перен. слідчий ізолятор), *рибальня* (місце, де ловлять рибу), *трутнівка* (щільник, з якого виводяться трутні).

Семантика локативних іменників, мотивованих назвами рослин, чітко диференціюється на два типи: деривати першого типу вказують на місце, де ростуть рослини, а деривати другого типу – на місце, де рослини росли, тобто розрізнювальною є темпоральна ознака. Однак доволі часто ця ознака нівелюється, й похідні можуть мати обидва значення, тобто вказувати на місце, де росли чи ростуть рослини. Наприклад, деривати *гречківка, гречанище* вказують на поле, де росте гречка, похідне *гороховище* позначає поле, з якого зібрано горох, лексема *бавовнище* може поєднувати обидва типи семантики. Однозначною є семантика локативних іменників, що утворені від назв дерев, які позначають ліс, парк, насадження тощо, де переважають дерева чи кущі, названі твірним (*березняк, вербняк, виноградник, вишняк, вільшаник* та ін.). Дериват *житниця* позначає приміщення для зберігання хліба, жита.

Активними в утворенні локативних іменників серед назв тварин є назви свійських тварин (22 твірних). Інші мікрогрупи зоологічних номенів є менш словотворчо активні. Так, деривати із словотвірним значенням "місце, простір, територія (приміщення), пов'язані з твариною" мотивуються 8 назвами диких ссавців, 7 найменуваннями птахів, 6 назвами комах та павукоподібних. Твірними для локативних іменників є по дві лексеми із груп назв риб та назв плазунів і земноводних. Інші групи зоологічних найменувань непродуктивні. Найбільш активними серед найменувань представників флори є назви трав'янистих рослин, зокрема не-квітів (28 твірних), та назви дерев (25 твірних). З інших підгруп ботанічних номенів локативні іменники утворюються від трьох назв квітів та від іменника з загальною семантикою *гриб*.

Співвідносними дериватами від назв тварин та рослин є похідні із лексико-словотвірними значеннями **"сфера заняття, об'єктом якої є тварина" та "сфера заняття, об'єктом якої є рослина"**. Зафіксовано 27 дериватів, мотивованих 22 назвами тварин, та 15 дериватів, мотивованих 14 назвами рослин. При цьому найактивнішими серед зооназв є найменування свійських тварин (11 твірних) та назви диких ссавців (6 твірних), а серед найменувань рослин – назви не-квітів (10 твірних). Малопродуктивними є мікрогрупи назв птахів (2 твірних), назв риб, червів

та найпростіших (по 1 твірному), а також назв квітів та плодових дерев (по 2 твірних).

Семантика дериватів, які вказують на сферу занять, об'єктом якої є рослина чи тварина, не відзначається великою різноманітністю. Такі похідні позначають галузь тваринництва чи рослинництва або ж вказують на спеціалізацію сільськогосподарських господарств чи окремих господарів у розведенні певних видів тварин чи вирощуванні певних видів рослин (наприклад, *бджільництво, вівчарство, гусівництво, звірівництво, конярство, оленеводство, свинарство, собаководство; буряківництво, виноградарство, картоплярство, тютюнництво, цитрусівництво* та ін.). Два деривати, мотивовані зоонайменуваннями *бактерія* та *гельмінт*, позначають науку, яка займається вивченням цих тваринних організмів (*бактеріологія, гельмінтологія*). Дериват *люпинізація*, мотивований іменником *люпин*, вказує на комплекс заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунту за рахунок вирощування на ньому люпину, а дериват *рибалка* позначає не стільки промисловий вилов риби, скільки заняття-хобі.

Утворення синонімічних рядів дериватів, які вказують на сфери заняття, загалом не характерно, особливо для похідних від іменників, що позначають рослини, де зафіксовано тільки одну синонімічну пару похідних, мотивованих лексемою *хміль* (*хмелярство, хмільництво*). Більш продуктивними в утворенні синонімічних дериватів є назви тварин, які продукують три двокомпонентні ряди (*голуб* → *голубівництво, голубоводство; кінь* → *конярство, конівництво* та *собака* → *собаківництво, собаководство*), а також один трикомпонентний (*риба* → *рибалка, рибальство, рибацтво*).

Спільною семантичною позицією для словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин є значення **матеріалу, одержаного із тварини чи рослини.** Мутаційні іменники із таким лексико-словотвірним значенням утворюються від п'яти зоологічних (6 дериватів) та від дев'яти ботанічних назв (10 дериватів), причому тільки по одній назві рослини і тварини мотивують синонімічні пари: *козел* → *козловина, козлина; дерево* → *деревина, деревня*. Деривати у цих синонімічних парах відрізняються між собою сферою функціонування – *козловина* є діалектним словом, а лексема *деревня* належить до архаїчного пласта лексики.

Деривати, що походять від найменувань тварин, здебільшого позначають шкіру певної тварини, яка використовується як матеріал для пошиття одягу чи інших виробів, наприклад, *бараниця, овчина, козлина, козловина, лосина, собачина*. При цьому похідні від іменника *козел* позначають не тільки шкіру козла, а загалом козячу шкіру (тобто шкіру як самки, так і самця). Натомість за допомогою дериватів *бараниця* та *овчина* здійснюється диференціація шкіри з барана (самця) та вівці (самки).

Семантика мотивованих найменуваннями рослин дериватів, що позначають одержаний із рослини матеріал, більш різноманітна. Усі похідні мотивовані назвами дерев, що й зумовлює їх семантику: вони позначають або дрова, або деревину, яка використовується чи як будівельний матеріал, чи як матеріал для виготовлення окремих предметів, меблів тощо, при цьому значення будівельного матеріалу та значення палива поєднуються в одній лексемі. Це такі деривати, як *березина, вербина, деревина, деревня, дубина, кленина, смеречина, соснина, тополина*. Специфічним є значення іменника *берестина*, який позначає матеріал – кору берести, – що використовувався в давнину для писання.

Назви тварин та рослин утворюють також деривати, які позначають **предмети, знаряддя, пов'язані з твариною або рослиною.** У структурі словотвірних парадигм зоонайменувань їх налічуємо 31 (мотивовані 23 твірними), а у структурі словотвірних парадигм ботанічних номенів – 32 (мотивовані 19 твірними). Семантична спеціалізація таких дериватів надто деталізована. Так, відзоонімні похідні можуть означати вид одягу, тканини або взуття (*барани* – кожух із овечих шкір, *бобрик* – сукно, схоже на боброву шерсть, *коти́* – вид взуття, *кокошник* – шапка), вид посуду (*баранчик, гусятниця, оселедниця, поросятник, раковина, рибниця*), природні явища (*баранці* – вид хвиль або

хмар, *зайчик* (сонячний), *ракушка* – черепашка молюска, *Риби* – знак Зодіаку, сузір'я), ігри та іграшки (*блохи, ведмедик, ведмедько, гуси, орлянка, свинка* (у 2 знач.)), мотузки (*воловід, вужівка, ужівка, ужва*), інші предмети та явища (*змійовик* – вигнута змією труба, *йоржик* – чуб, що стирчить, *конка* – трамвай з кінною тягою, що існував у XIX та на поч. XX століття, *кітва* – механічний пристрій, *козли* – сидіння в фаетоні, бричці і под., *свинка* у 5 знач. – зливок металу).

Деривати з конкретно-предметною семантикою, мотивовані назвами рослин, можуть означати назви місяців (*липень, липець, березень, квітень, травень*), вид посуду (*гірчичниця, зільниця, макітра, перчиця, перечниця, салатник, салатниця, хрінничка, чайник, чайниця*) або діжок (*дубник, липівка, липнянка*), інші предмети та явища (*вишник* у 2 знач. – дама в картах, *гірчичник* – медичний препарат, *деревище* – домовина, *дерев'янка, дерев'ячча* – будь-який невеликий предмет, виготовлений із дерева, *кукурузник* – неофіційне найменування невеликого літака, *лимонка* – ручна граната у вигляді лимона, *лозниця* – сушарка з лози, *мачки* – вінок, *травник* – книга рецептів препаратів з лікарських рослин, *чайна* – кафе, *чайові* – гроші, які дають офіціантам, покоївкам та ін. "на чай", *азотобактерин* – мінеральне добриво з азотобактера, *комишит* – будівельний матеріал із пресованого комишу, *березина* – палиця, переважно з берези).

Здебільшого один іменник, що позначає тварину чи рослину, мотивує по одному деривату з конкретно-предметним значенням, однак окремі твірні здатні продукувати по кілька дериватів. Специфікою таких дериватів, які мотивовані однією твірною основою, на відміну від аналогічних похідних з іншою словотвірною семантикою, є те, що деривати із конкретно-предметним значенням не вступають між собою у синонімічні відношення, окрім окремих винятків. Так, максимальна глибина семантичної позиції "назва предметів, знарядь, пов'язаних з твариною або рослиною" сягає чотирьох дериватів, мотивованих іменниками *липа* (*липень, липець, липівка, липнянка*) та *чай* (*чайна, чайник, чайниця, чайові*), а також трьох дериватів, мотивованих лексемами *баран* (*баранчик, баранці, барани*) та *дерево* (*деревище, дерев'янка, дерев'ячча*). По два похідних іменники зафіксовано у структурі словотвірних парадигм найменувань тварин *ведмідь, гуска, кіт, рак, риба, уж* (діал.) (*ведмедик, ведмедько, гуси, гусятниця, кітва, коти, раковина, ракушка, риби, рибниця, ужва, ужівка*), та словотвірних парадигм найменувань рослин *береза, гірчиця, перець* та *трава* (*березень, березина, гірчичник, гірчичниця, перчиця, перечниця, травень, травник*).

Назви тварин і рослин можуть бути твірними для **інших назв рослин (їх сортів) чи інших тварин.** В українській мові твірними для інших назв рослин чи їх сортів є 24 назви тварин (утворюють 31 дериват, наприклад: *ведмежина, вепринник, верблюдка, воловик, вужачка, глисник, жабник, жабур, журавлина, зміячка, зозулинець, зубрівка, кобилянка, козярка, козелець, коров'як, куничник, лисичка, мишак, орлики, павутиця* та ін.) та 40 назв рослин (продукують 49 дериватів, наприклад: *берестянка, бобівник, вербена, горішник, грушанка, деревій, житняк, кабачок, кедрівник, кипариска, лимонник, лохина, льонок, мальвазія, маслинка* та ін.), а для інших назв тварин – 29 зоонайменувань (продукують 38 дериватів, наприклад: *бичок, вівчарка, вовкодав, вугриця, гагарка, глистюк, кобилка, козуля, куріпка, лиска, нерпуха, орлан, перепелятник, песець, ракша, рибець, совка, трутівка, хрущак* та ін.) та 15 найменувань рослин (утворюють 19 дериватів, наприклад: *берестянка, вільшанка, горіхівка, капусниця, квітниця, кедрівка, коноплянка, лимонниця, малинівка, вівсянка, очеретянка, смеречнюк, трав'яниця* та ін.).

Найактивнішими в утворенні інших назв тварин серед найменувань представників фауни відзначаються назви свійських тварин (10 твірних); активними є найменування птахів (5 твірних) та назви ссавців (4 твірні), малоактивними – назви плазунів та земноводних (3 твірні), назви риб, комах та червів (по 2 твірних), а також найменування молюсків і ракоподібних (1 твірне). Найактивнішими в утворенні інших назв рослин

серед найменувань представників фауни є назви диких ссавців (8 твірних) та свійських тварин (7 твірних). Меншою активністю в утворенні ботанічних назв характеризуються найменування птахів та плазунів і земноводних (по 3 твірних). По одному твірному належить до підгруп назв риб, комах та червів. Інші групи назв тварин непродуктивні.

Серед найменувань представників флори найактивнішими в утворенні інших назв тварин є назви трав'янистих рослин (9 твірних), менш активними – назви дерев (6 твірних). Найактивнішими в утворенні інших назв рослин є також назви трав'янистих рослин (22 твірних), менш активними – найменування дерев (15 твірних). Низьку активність виявляють назви мохів і лишайників (2 твірних) та іменник із узагальненим значенням *гриб*. Інші групи назв рослин непродуктивні.

Семантика дериватів, мотивованих найменуваннями представників флори та фауни, що позначають назви рослин і тварин, не відзначається різноманітністю. Окрім позначення власне певних видів рослинного чи тваринного світу, похідні найменування представників флори можуть вказувати на певні сорти культивованих у сільському господарстві рослин, наприклад, *дубівка* (сорт дині), *кипариска* (сорт груші), *лимонка* (сорт груші), *мальвазія* (сорт винограду), *цитринівка* (сорт груші). Один дериват, який позначає сорт сливи, мотивований іменником, що вказує на тварину (*кобилянка*).

Деривати на позначення тварин, мотивовані найменуваннями рослин, вказують на назви тих представників тваринного світу, які здебільшого живуть у заростях таких рослини. Саме тому похідними є найменування птахів (наприклад, *вільшанка, берестянка, горіхівка, кедрівка* та ін.), а також назви метеликів, що паразитують на рослинах (*капустянка, лимонниця, трав'яниця*). Назви представників зоологічного світу, що походять від найменувань тварин, позначають різноманітних тварин за певними асоціаціями (наприклад, *бичок* – назва риби за асоціативною схожістю зі свійською твариною; *вівчарка* – назва собаки

за її функцією охороняти овець тощо). Окремі іменники на позначення представників фауни, мотивовані назвами свійських тварин, вказують на диких представників цього роду (наприклад: *курка* → *куріпка, коза* → *козуля* (фонетичний варіант *косуля*)) або ж інших споріднених тварин (*осел* → *віслюк* (у 2 знач.) – гібрид від схрещення осла з кобилою).

Відносна близькість семантики дериватів, що позначають рослин чи тварин, уможливлює виникнення між ними синонімічних відношень при їх мотивації одним твірним. Так, двокомпонентні синонімічні ряди похідних назв тварин продукують іменники *вівця* й *осел*, трикомпонентні – *вовк* і *черв*, а чотирикомпонентний ряд – лексема *курка*. У творенні найменувань рослин зафіксовано 5 двокомпонентних синонімічних рядів (від слів *вепр, вовк, коза, миша, орел*) та один трикомпонентний (від іменника *жаба*). Найменування рослин здатні продукувати тільки двокомпонентні синонімічні ряди (синонімічні пари) дериватів, що позначають назви тварин (від ботанічних номенів *капуста, коноплі, кропива* та *трава*). Деривати, що позначають рослини, мотивовані назвами представників флори, формують як двокомпонентні (від іменників *береза, дуб, лепеха, лимон*), так і трикомпонентний (від лексеми *верба*) та чотирикомпонентний (від слова *овес*) синонімічні ряди похідних.

Невелика кількість мутаційних іменників, мотивованих назвами рослин і тварин, вказують на **захворювання, спричинене рослиною або твариною** (або яке має якийсь інший стосунок до тварини чи рослини). Таких дериватів у словотвірних парадигмах назв тварин зафіксовано 12 (*аскаридоз, бактеріоз, вовчак, гельмінтоз, ехінококоз, козинець, лямбліоз, рикетсіоз, свинка, слоновість, спірохетоз, трихінельоз*), а у словотвірних парадигмах назв рослин – 4 (*кропивниця, кропив'янка, соняшниці, фітофтороз*). Таким чином, один твірний іменник мотивує одне похідне слово, окрім дериватів *кропивниця* та *кропив'янка*, які мотивуються лексемою *кропива* та є абсолютними синонімами.

Серед похідних, мотивованих назвами тварин, спостерігаємо два типи семантики: одні деривати вказують на хворобу, спричинену твариною певного виду, здебільшого мікроорганізмами та паразитичними червами (*аскарида → аскаридоз, бактерія → бактеріоз, гельмінт → гельмінтоз, ехінокок → ехінококоз, лямблія → лямбліоз, рикетсія → рикетсіоз, спірохета → спірохетоз, трихінела → трихінельоз*); інші деривати позначають захворювання, вияви симптомів якого асоціюються з певними тваринами, зокрема *свиня → свинка* (головним симптомом є набряк і потовщення шиї, як у свині), *вовк → вовчак, коза → козинець, слон → слоновість*. Подібно формується семантика похідних, мотивованих назвами рослин: іменник *фітофтороз* позначає хворобу рослин, викликану паразитичним грибом *фітофторою*, а деривати *кропивниця, кропив'янка* та *соняшниці* вказують на захворювання людини, симптоми яких асоціативно пов'язані з рослинами (симптоми кропивниці нагадують опіки та зуд, які викликають в людини опіки кропиви, кишкове захворювання *соняшниці* нагадує гострі приступи апендициту, викликані доволі частим вживанням неочищеного насіння соняшника).

Схожою семантикою відзначаються деривати, мотивовані назвами тварин, із лексико-словотвірним значенням **"м'ясо тварини як їжа"** та похідні від найменувань рослин із значенням **"їжа, напої, приготовлені з рослини чи її плодів"**. Спільною семою є "те, що можна вживати у їжу".

Назви тварин мотивують 48 дериватів (наприклад, *баранина, бичина, білужина, верблюжина, овечина, воловина, голуб'ятина, зайчатина* та ін.), а назви рослин – 51 (*абрикосівка, айвівка, березівка, валер'янка, вишняк, вишнівка, горохвяник, картопляник, житняк, калганка, калинник* та ін.), при цьому глибина окремих семантичних позицій сягає двох дериватів (від іменників на позначення тварин *бик → бичина, бичачина; вівця → овечатина, овечина; кінь → конина, конятина; кобила → кобилина, кобилятина; собака → собачина, собачатина* та іменників на позначення рослин *вишня → вишнівка, вишняк; калган → калганка, калганівка; калина → калинівка, калинник; картопля → картопляник, картоплянка; лимон → лимонад, лимонівка; лобода → лободяник, лободянка; мак → маківник, маковик; перець → перцівка, перчаківка; порічки → порічківка, порічник*) або трьох (від назв тварин *ведмідь → ведмедина, ведмежатина, ведмежина; заєць → заячина, заятина, зайчатина* та рослинного номена *слива → слив'янка, сливник, сливовиця*).

Найактивнішими в утворенні таких дериватів серед зоонайменувань є назви свійських тварин, активними – назви ссавців та риб. Низькою активністю характеризуються назви птахів. Інші групи назв тварин непродуктивні. Це зумовлене тим, що комахи, плазуни, земноводні чи інші види тварин для українців не є джерелом одержання м'яса.

В утворенні похідних із семантикою "їжа, напої, приготовлені з рослини чи її плодів" найактивнішими є ботанічні номени, що позначають назви не-квітів, а меншою активністю відзначаються назви дерев. Інші групи назв рослин непродуктивні.

Похідні від найменувань представників фауни вказують на м'ясо певної тварини, названої твірним (*баранина, білужина, осетрина, курятина* та ін.). Натомість деривати, мотивовані назвами рослин, характеризуються різноманітними варіюваннями семантики у межах названого лексико-словотвірного значення. Найчастіше такі похідні позначають різноманітні наливки, настоянки, горілки та ін. спиртні напої, приготовлені на плодах рослин чи з їх додаванням у відвар (наприклад, *абрикосівка, агрусівка, айвівка, горобинівка, ганусівка, деренівка, лимонад, малинівка* та ін.). Інша група похідних позначає різноманітні страви чи кулінарні вироби, приготовлені з рослин чи їх плодів, зокрема: *горохвяник* – млинець з горохового борошна; *житняк* – хліб із жита, млинець; *калинник* – пиріг, у який додають ягоди калини, або ж калиновий кисіль; *капусняк* – борщ з кислої капусти; *картопляник, картоплянка* – млинець із тертої картоплі; *кукурудзянка* – борошно з кукурудзи; *липець* – липовий мед; *лободяник, лободянка* – млинець, у який, крім муки,

додають лободу; *маківник, маковик* – млинець або печиво, у який додають зерна маку або який випікають на свято Маковія (літнього Спаса, 14 серпня); *морквяник* – суп із моркви; *вівсянка* – вівсяна каша; *огірочник* – юшка з солоними огірками; *черешнянка* – страва зі свіжих ягід черешні. Два деривати *валер'янка* та *кокаїн* позначають ліки, приготовлені з відповідних рослин – *валер'яни* та *коки*. Варто зазначити, що вказані деривати характеризуються так званою подвійною мотивацією: з однаковою вірогідністю вони можуть мотивуватися як іменниками, так і відповідними прикметниками (*жито* → *житняк* або *житній* → *житняк*) [пор.: Ґрещук 1995].

Специфічною семантичною позицією словотвірних парадигм українських назв рослин порівняно зі словотвірними парадигмами назв тварин є лексико-словотвірне значення **"назва плоду, бадилля, гички або інших частин рослини"**, яке характерне для 27 дериватів, мотивованих 23 ботанічними номенами. При цьому по два деривати утворені від іменників *гарбуз* (*гарбузиння* – стебла, гичка, *гарбузці* – насіння), *горох* (*горохвиння* – стебло; *горошина* – насінина), *жито* (*житина* 1) стебло, 2) насінина, *житянка* – солома) та *квасоля* (*квасолиння* – стебла, *квасолина* – зернина).

Семантика таких дериватів характеризується певним варіюванням. Так, частина дериватів позначають насіння рослини чи її плід (*горошина, гарбузці, квасолина, мигдалина, пасльонина*), частина – гичку, стебло рослини (*гарбузиння, горохвиння, житина, кавуняччя, картоплиння, квасолиння, кукурудзиння, лепешиння, морквиння, огірчиння, соняшничина, фасолиння* (діал.). Три деривати позначають солому злакових рослин (*житянка, просяниця, ячмінка*), а інші кілька похідних вказують на окремі органоїди рослин, зокрема: *дубець* – відламана гілка без листя; *маківка* – квітка або голівка маку; *перчи-на* – стручок перцю; *чаїнка* – листок чаю.

Для дериватів, мотивованих назвами тварин, специфічними є лексико-словотвірні значення **"продукти тваринного походження"** та **"поведінка, вчинки особи, схожі з поведінкою тварини"**. Перше значення реалізується в десяти дериватах (*гусячка, коняк, кобилинець, кізяк, коров'як, корівняк, коров'янка, коровне, курячка, павутина*), мотивованих сімома твірними; інша семантика притаманна тільки двом дериватам *звірство* та *свинство*, мотивованих відповідно двома твірними.

Похідні іменники, які позначають продукти тваринного походження, позначають здебільшого послід тварини, саме тому мотивовані назвами свійських тварин (послід свійських тварин використовувався здавна як природне добриво). Окремі деривати характеризуються специфічною семантикою: *коровне* – молокопродукти, *павутина* – плетиво павука.

Абстрактні іменники, мотивовані українськими зоонайменуваннями, вказують на поведінку, вчинки особи, схожі з поведінкою тварини, а також на абстрагований, зумовлений такою поведінкою, стан речей. Ці дві семи накладаються в семантичній структурі похідних. Так, дериват *свинство* може означати негативну поведінку або ж безлад – абстрагований результат чи типаж такої поведінки (*Це свинство*). Аналогічно формується семантика похідного *звірство*.

Прикметники, мотивовані найменуваннями тварин та рослин. У сучасній дериватології існують суперечливі підходи до визначення усіх можливих словотвірних значень відсубстантивних прикметників: дослідники виділяють не тільки різну кількість семантичних позицій ад'єктивної зони іменникових словотвірних парадигм, а й також виводять якісно відмінні семантико-словотвірні величини. Так, автори Російської граматики-80 формулюють 7 словотвірних значень відіменникових прикметників, з яких тільки три властиві ад'єктивам, мотивованих назвами тварин і рослин, – "значення належності, притаманності тому (віднесеності до того), хто названий мотивувальним словом", "зроблений або який складається з того, що названо мотивувальним іменником" та "який має властивості того, що названо мотивувальним словом" [РГ 1980: 327-329].

Досліджуючи деривати, мотивовані найменуваннями тварин, Н. Юсупова натомість виділяє чотири семантичні позиції ад'єктивної зони словотвірних парадигм: "а) "той, що відноситься до тварини, названої твірним", б) "властивий родові тварин", в) якісно-характеризувальні значення, г) індивідуальна належність тварині" [Юсупова 1980: 9]. Дослідниця вказує при цьому на обмеження у функціонуванні та утворенні прикметників із останнім, посесивним значенням: "Потенційно вони можуть бути утворені від багатьох зоонімів, але їх застосування обмежене рамками певних жанрів літератури (казки, байки, дитячі книги)" [Юсупова 1980: 11].

Окрім підходу, в основу якого покладено встановлення словотвірних значень на основі лексичної семантики відсубстантивного ад'єктива, існує також підхід, за якого виділяють єдине спільне словотвірне значення, що характерне для прикметника, мотивованого іменником, – "значення відношення до того, на що вказує мотивувальне слово" [Ермакова 1984: 9]. Такі висновки ґрунтуються на дослідженні семантики похідного відсубстантивного ад'єктива безвідносно до конкретної мовленнєвої ситуації його вживання: "Прикметники самі собою, поза контекстом, позначають лише загальну ідею атрибутивно вираженого відношення до предмета. Їх значення суто формальне, не збагачене ніяким смисловим додатком. [...] Сам прикметник означає загальне, широке, недиференційоване відношення до предмета, названого твірною основою" [Земская 1973: 188]. Такої інтерпретації словотвірної семантики відіменникового ад'єктива дотримуються також дослідники словотвору інших слов'янських мов, зокрема В. Дорошевський, А. Сєчковський, Ґ. Горак та ін. [див. бібліографію у кн.: Земская 1973: 189].

Це загальне словотвірне значення "відношення до предмета", що характерне для відсубстантивних ад'єктивів, "може мати

модифікацію типу: який складається з того, на що вказано в твірній основі, призначений для того, що названо твірним словом і т. д. Ці часткові модифікації значень виявляються в контексті" [Балаликина 1985: 83]. Інакше кажучи, в загальному словотвірному значенні віднесеності до предмета можна виділяти часткові лексико-словотвірні значення відсубстантивних прикметників. Так, у сфері деривації від найменувань тварин у російській мові виокремлюють сім лексико-словотвірних значень ад'єктивів:

– "належний, властивий" (*собачий хвіст, куряча лапа*);

– "такий, що має властивості, характерні для тварини, названої мотивувальним іменником" (*свинська поведінка*);

– "зроблений з хутра (шкіри) тварини" (*кроляча шапка*);

– "приготовлений з м'яса тварини" (*курячий бульйон*);

– "призначений для захисту від тварини" (*собачий свисток*);

– "одержаний, добутий із тварини" (*коров'яче молоко*);

– "такий, що має чи не має дану тварину" (*безкоровний*) [Моргун 1998(б)].

Окрім виділених семи семантичних позицій, для українських ад'єктивів, мотивованих назвами тварин, необхідно, на нашу думку, виокремити ще одну – "призначений для тварини" (*собаче* щеплення, *коров'ячі* ліки та под.).

Усі названі лексико-словотвірні величини можна об'єднати на вищому рівні абстракції у кілька груп.

До першої відносимо мотивовані назвами тварин прикметники з посесивним значенням, які вказують на ознаку індивідуальної належності тварині чи роду тварин (*собачий слід, коров'ячі роги, кінська грива*).

До окремої групи слід віднести прикметники із семою заперечення, які вказують на ознаку предмета чи особи, що не має даної тварини (*безкорівний*).

Третю групу формують ад'єктиви із виразним переносно-метафоричним компонентом семантики, що вказують на озна-

ку особи чи предмета, характерну для певної тварини (*баранкуватий ліжник, свинська поведінка*).

Ад'єктиви четвертої групи виражають ознаку, що вказує на тварину як на сировину (засіб) чи мету (продукт) діяльності: зроблений із тварини чи її хутра, шкіри (*собача шапка, кроляча шуба*), приготовлений із тварини, її м'яса (*курячий бульйон, свинячі котлети*), одержаний, добутий із тварини, продукований твариною (*коров'яче молоко, бджолиний мед*), призначений для тварини чи для захисту від неї (*котячий корм, собачий свисток*), який відбувається за участю тварини чи який має тварину (*кінний селянин, півнячі бої*).

Членування матеріалу на групи здійснено на основі того, що між ад'єктивами наведених груп існують чіткі бінарні опозиції, які полягають в актуалізації чи неактуалізації окремих сем – семи присвійності, заперечення, переносно-метафоричного компонента та семи "сировинності" *(див. Табл. 2.1)*.

Між прикметниками однієї групи натомість немає відчутних семантичних розходжень, що дає змогу об'єднувати їх у одну словотвірну групу, виводячи для них спільне словотвірне значення.

Таблиця 2.1.

Групування прикметників за актуалізацією опорних сем

№	Сема	Наявність семи	Відсутність семи
1	сема присвійності	1 група	2-4 групи
2	сема заперечення	2 група	1, 3, 4 групи
3	переносно-метафоричний компонент	3 група	1, 2, 4 групи
4	сема "сировинності", засобу або продукту діяльності	4 група	1-3 групи

Так, для мотивованих назвами тварин ад'єктивів першої групи характерна перифраза "такий, який належить тварині, що названа твірним, властивий їй", на основі якої формулюємо словотвірне значення "індивідуальна належність" (посесивність). Аналогічно встановлюємо словотвірні значення прикметників інших груп: другої – "заперечення предметної ознаки", третьої – "подібність" та четвертої – "загальна відносність", яке, як уже було сказано, членується на кілька дрібніших.

Співвідносні лексико-словотвірні групи ад'єктивів виділяємо й у структурі словотвірних парадигм українських назв рослин. Так, як і у словотворі прикметників, мотивованих назвами тварин, похідні прикметники, мотивовані найменуваннями рослин, можуть мати словотвірне значення посесивності (властивий конкретній рослині), подібності (схожий з рослиною за кольором, запахом, формою і под.) та загальної відносності. Ад'єктиви, що виражають загальну відносність, можуть мати такі лексико-словотвірні значення: "зроблений, виготовлений із рослини (як матеріалу)" (*дубовий стіл*), "приготовлений із рослини (про їжу)" (*пшеничний хліб*), "засаджений рослинами (який має рослини)" (*буковий ліс*), "який живе, паразитує на рослині чи в її заростях" (*яблунева плодожерка*), "призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин" (*пшеничний елеватор*). Деривати із словотвірним значенням "заперечення предметної ознаки" від основ ботанічних номенів в українській мові не утворюються.

Окремої уваги заслуговують деривати, які, на нашу думку, стоять на межі субстантивної та ад'єктивної зони. Йдеться про формальні ад'єктиви, які, однак, вживаються в мовленні тільки у формі множини і тільки як субстантивовані лексеми. Такі деривати позначають назви родин або інших таксономічних класів рослинного та тваринного світу (наприклад: *бджолині, білячі, воронові, горобцеподібні; азалієві, вербенові, гарбузові, папоротеподібні*).

Таким чином, семантичні структури ад'єктивної зони типових словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин схожі. Для більшості прикметників, мотивованих найменуваннями тварин, є еквівалентні утворення, мотивовані найменуваннями рослин. Специфічними семантичними величинами похідних від іменників, що позначають тварин, є "заперечення предметної ознаки", "одержаний, здобутий із тварини, продукований твариною" та "призначений для тварини чи для захисту від неї". Специфічними значеннями прикметників, мотивованих найменуваннями представників флори, є "який живе, паразитує на рослині чи в її заростях", "призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин". Решту семантичних позицій співвідносні, при цьому протяжність ад'єктивної зони словотвірних парадигм найменувань тварин на одну позицію більша: від назв тварин може утворюватися 9 ад'єктивів з різною лексико-словотвірною семантикою, а від назв рослин – 8.

У семантичній структурі похідного прикметника можуть співіснувати кілька лексико-словотвірних значень, що формують різні лексико-семантичні варіанти лексеми. Наприклад, прикметник *акулячий* може реалізувати сім семантичних позицій: індивідуальної належності (*акулячий хвіст, плавник*), подібності (*акуляча хватка, акулячий характер*), "зроблений із тварини чи її хутра, шкіри" (*акулячий кисет*), "приготовлений із тварини, її м'яса" (*акулячий суп*), "одержаний, здобутий із тварини, продукований твариною" (*акулячий жир*), "призначений для тварини чи захисту від неї" (*акулячий амулет*), "який відбувається за участю тварини чи який має тварину" (*акулячий розплідник*). Чотири семантичних позиції може реалізувати прикметник *айвовий*: "індивідуальна приналежність" (*айвова гілка*), "зроблений, виготовлений з рослини як матеріалу" (*айвова шкатулка*), "приготовлений із рослини (про їжу, ліки)" (*айвова наливка*) та "засаджений, порослий рослинами (який містить рослини)" (*айвовий сад*).

Така особливість структурування та реалізації семантики похідними від назв рослин та тварин (як і загалом відсубстантивними) прикметниками зумовлена, як уже згадувалося, їх семантичною "несамостійністю", адже повністю значення ад'єктива встановлюється тільки в контексті; поза контекстним оточенням похідний відіменниковий прикметник вказує тільки на загальне відношення ознаки до предмета, названого твірним, не конкретизуючи його.

Поряд із багатозначними ад'єктивами, які здатні реалізувати кілька семантичних позицій, у словотворі від назв рослин та тварин зафіксовано й однозначні прикметники, яким може бути властиве тільки одне лексико-словотвірне значення. Такий прикметник може означати або заперечення предметної ознаки, або подібність, наприклад: *безкорівний* ("заперечення предметної ознаки"), *ведмедикуватий* ("подібність"), *гливий* ("подібність").

Із семантикою посесивності в українській мові зафіксовано 365 прикметників, мотивованих 259 назвами тварин, та 361 прикметник, мотивований 327 назвами рослин. Усі похідні, окрім значення посесивності, здатні реалізувати й іншу лексико-словотвірну семантику. При цьому у деривації від найменувань представників фауни зафіксовано 70 двокомпонентних синонімічних рядів, 13 трикомпонентних, 2 чотирикомпонентних (від іменників *орел* та *пес*) та один п'ятикомпонентний (від зооніма *ластівка*). Словотвір від найменувань представників флори репрезентований 26 двокомпонентними синонімічними рядами та 4 трикомпонентними (від лексем *лопух, льон, полин, рута*).

Дериватів із лексико-словотвірним значенням "зроблений із тварини (або рослини)" зафіксовано 195 у словотвірних парадигмах назв тварин та 230 у словотвірних парадигмах назв рослин, при цьому глибина цієї семантичної позиції може сягати двох похідних (від 41 назви тварин та 21 назви рослин), трьох (від 4 найменувань представників тваринного світу *лев, лось, пес, соболь* та трьох – рослинного *лопух, льон, рута*). Іменник *куни-*

ця продукує чотири деривати – *куничний, куницевий, куничий, кунячий*, а лексема *ластівка* – п'ять (*ластівчин, ластівчачий, ластів'яний, ластівчаний, ластів'ячий*).

Чимало дериватів реалізують і лексико-словотвірну семантику, яку ми об'єднуємо в словотвірне значення "загальна відносність". Так, значення "приготовлений з тварини (її м'яса) чи рослини (про їжу, ліки)" реалізується в 255 прикметниках, мотивованих найменуваннями тварин, та 219 прикметниках, мотивованих найменуваннями рослин; співвідносна семантика "який відбувається за участю тварини чи який має тварину" та "засаджений рослинами (який має рослини)" реалізується в 122 дериватах від зооназв та 327 дериватах від ботанічних номенів. Специфічні для прикметників, мотивованих назвами тварин, є значення "одержаний, здобутий із тварини, продукований твариною" та "призначений для тварини чи для захисту від неї"; вони реалізуються відповідно в 196 та 249 похідних; специфічні значення ад'єктивів, мотивованих назвами рослин, – "який живе, паразитує на рослині чи в її заростях", "призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин"; вони реалізуються відповідно у 90 та 103 дериватах.

Специфіка дериватів із словотвірним значенням "подібність" зумовлена не тільки їх семантикою, адже актуалізується переносно-метафоричний компонент, а й тим, що значення подібності може реалізуватися у моносемічних ад'єктивах, тобто таких прикметниках, які, окрім значення подібності, не здатні виражати інші лексико-словотвірні значення (наприклад, *баранкуватий, вовкуватий, в'юнистий, зозулястий, голубоподібний, зміястий, змієподібний; грушоподібний, горохуватий, коноплястий, деревовидний, дерев'янистий, льонавий* та ін.). Назви тварин продукують 228 похідних, назви рослин – 127, при цьому максимальна глибина цієї семантичної позиції сягає п'яти дериватів (від іменників *звір → звіриний, звірський, звірячий, звіроподібний, звіруватий* та *ластівка → ластівчин, ластівчачий, ластів'яний, ластівчаний, ластів'яний*). По чотири деривати продукують іменники *ведмідь, змія, скотина, собака* серед назв тварин та лексеми *дерево, льон, трава* серед назв рослин. По три похідних утворені від 14 зоологічних та 3 ботанічних назв, по два ад'єктиви – від 36 найменувань представників флори та 18 від представників фауни.

Семантика дериватів зі словотвірним значенням "подібність" характеризується великою різноманітністю. Найчастіше деривати, мотивовані назвами тварин, позначають різноманітні властивості, риси характеру людини, які чимось нагадують поведінку тварини (*акулячий, осиний, воловитий, страусячий, щурячий, ведмежий* та ін.), ознаку за подібністю формою із твариною (*в'юнистий, єнотовидний* та ін.). Інші деривати здебільшого переносять ознаку не на тварину, наприклад: *жукуватий* (смаглявий), *баранкуватий* (про тканину чи ін., що нагадує баранячу вовну) та ін. Похідні, мотивовані назвами рослин, загалом реалізують таку ж лексичну семантику. Так, окремі ад'єктиви можуть вказувати на ознаку людини, чимось схожу з певною рослиною (здебільшого за її корисною чи шкідливою функцією в господарстві), наприклад: *дерев'яний* (позбавлений ознак життя, нерухомий, неактивний, лінивий), *трояндовий* (свіжий, радісний, приємний, нічим не засмучений), *хмільний* (п'яний), *хріновий* (вульг. поганий, неприємний), *реп'яхуватий* (про те, що чіпляється; причепа), *квітучий* та ін. Більшість прикметників позначають ознаки предметів за кольором чи формою окремих рослин, наприклад за кольором *помаранчевий, фіалковий, цитрамоновий, гранатовий, кукурудзяний, кавовий, вишневий, лимонний* та ін. або за формою *горохуватий, тюльпановий, грушовидний, лляний* та ін.

Словотвірні парадигми українських назв тварин відзначаються тільки двома дериватами, для яких характерне словотвірне "заперечення предметної ознаки" (*безкінний, безкорівний*). Такі деривати мотивовані назвами свійських тварин, які позначають тих представників тваринного світу, які є найважливішими для людини. Важливість корови та коня в житті україн-

ського селянина настільки велика, що саме їх наявність чи відсутність є тим критерієм, який визначає соціальний статус селянина: у кого немає корови чи коня – той знаходиться за межею бідності. Безкорівні та безкінні селяни здебільшого взагалі не мали власного господарства й наймалися на службу до інших селян чи до багатіїв.

Особливості деривації дієслів, мотивованих найменуваннями представників флори і фауни. Незважаючи на те, що "серед суфіксальних дієслів, похідних від інших частин мови, відіменникові становлять найчисленнішу групу" [Словотвір... 1979: 173], вербативи, мотивовані назвами рослин та тварин, охоплюють невеликий пласт лексики: зафіксовано 41 дієслово, мотивоване назвами тварин, та 20 дієслів, мотивованих назвами рослин.

Набір семантичних позицій вербального блоку словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин різний: найменуваннями тварин мотивуються дієслова з шістьма можливими словотвірними значеннями, найменуваннями рослин ж удвічі менше – з трьома, причому усі значення вербативів, мотивованих назвами представників рослинного світу, збігаються зі словотвірними значеннями дієслів, похідних від назв представників тваринного світу.

Частина дериватів, мотивованих назвами рослин і тварин, вказують на дію, що має за мету зробити когось схожим на певну рослину чи тварину (або зробити когось певною твариною). Така семантика властива трьом мотивованих назвами тварин дериватам (*валашати* – робити когось валахом, тобто каструвати (валах – кастрований баран); *каплунити* – робити когось каплуном, тобто теж каструвати (каплун – кастрований півень); *червити* – робити когось чи щось червивим (наповнювати червами)) та десятьом, мотивованих назвами рослин. При цьому семантика вербативів, мотивованих ботанічними номенами, більшою мірою фразеологізована й властива таким дериватам: *гарбузувати* (давати гарбуза, тобто відмовляти жениху), *дерев'янити* (робити когось чи щось схожим на дерево – міцним, непорушним і под.), *дріжджувати* (вносити в корм для худоби дріжджі, поліпшуючи тим самим його поживність), *дубасити, дубити* (вичиняти шкіру в дубильних речовинах, робити схожою на дуб), *дурманити* (обкурювати когось дурманом, задурювати, заворожувати), *квітчати* (наділяти когось або щось квітками), *перчити, перцювати* (1. сипати до страви перцю; 2. лаяти), *хмелити* (додавати хміль у горілку). Для наведених дериватів визначаємо словотвірне значення "наділяти предметною ознакою".

Однак активна дія, що має за мету зробити когось схожим на певну рослину чи тварину (прямо чи опосередковано), може бути спрямованою на самого суб'єкта дії. Таким дериватам характерне словотвірне значення "набувати предметної ознаки". Назви тварин утворюють шість таких вербативів (*бараніти, баранковавіти, вошивіти, звіріти, скобилюватися, червивіти*), а назви рослин – сім (*буряковіти, бур'яніти, дерев'яніти, дубіти, лопушитися, оксамититися, хмеліти*). Більшість цих дериватів мають переносно-метафоричне значення, як, наприклад, *бараніти* – ставати нерозумним, *звіріти* – робитися злим і жорстоким, *дубіти* – втрачати чутливість, *буряковіти* – ставати червоним, як буряк, від сорому чи злості тощо. Окремі з наведених дієслів не мають переносно-метафоричного компонента семантики: *вошивіти* – ставати таким, на кому паразитують воші (переважно про тварин); *червивіти* – ставати червивим (про продукти харчування); *бур'яніти* – порости бур'янами.

Дієслова з обома словотвірними значеннями позначають дію, метою якої є наділення об'єкта чи суб'єкта предметною ознакою. Однак суб'єкт або об'єкт може вже мати певну предметну ознаку, володіти нею. У такому випадку дієслово буде вказувати на виявлення цієї ознаки, її реалізацію. Таким дієсловам властиві словотвірні перифрази, які зводяться до загальних формул "бути кимсь чи чимось"; "виконувати функції когось чи чогось"; "бути схожим на когось" тощо, а їх словотвірне значення формулюється як "володіти предметною ознакою".

Деривати із словотвірним значенням "володіти предметною ознакою" є найбільш численними у структурі словотвірних парадигм українських назв тварин, які мотивують 21 похідне. Натомість від українських назв рослин утворюється тільки три деривати – *квітувати, квітнути* та *чаювати*.

Дієслова із словотвірним значенням "володіти предметною ознакою", що мотивовані найменуваннями тварин, характеризуються ідіоматичністю значення. Наприклад, *ґавити* (бути неуважним), *гадючитись* (звиватися як змія), *індичитися* (бути набурмосеним, як індик), *кабанувати* (лінуватися), *мавпувати* (копіювати когось чи щось), *свинити* (поводитися нечемно, розводити безлад) та ін.

Виникнення потреби номінувати процес народження певної тварини, з одного боку, а також те, що тварина може бути об'єктом полювання чи промислу, уможливлюють утворення дієслів із словотвірним значенням "народжувати тварину, названу твірним" та "полювати на тварину, названу твірним". Із першим словотвірним значенням зафіксовано шість дериватів, причому три із них утворені від назв недорослих особин тварин (*порося – пороситися; теля – телитися, ягня – ягнитися*), а три – від назв дорослих тварин (*жеребець – жеребитися, кіт – котитися, кінь – оконити*). Усі твірні є назвами свійських тварин. Специфікою їх семантики є розширення значення. Так, дериват *пороситися* позначає не тільки процес народження поросят, а й народження щенят, а дериват *котитися* позначає народження котенят, ягнят та зайчат [Грінченко 1996, т.2: 293].

Деривати із словотвірним значенням "полювати на тварину, названу твірним" в українській мові нечисленні (пор. у російській мові, де "найбільш типові словотвірні значення – "народжувати на світ"..., "полювати на дану тварину" [Моргун 1998(б): 11]): їх є 4, мотивовані 2 твірними (*миша – мишкати, мишкувати; риба – рибалити, рибачити*). У дериватів *мишкати* та *мишкувати* відбувається розширення семантики, вони вживаються як діалектні синоніми до дієслова *полювати*.

Специфічною семантичною позицією вербального блоку словотвірних парадигм українських назв тварин є "позбавитися тварини, яка названа твірним словом". Це словотвірне значення споріднене із семантикою похідних прикметників, в яких актуалізується сема заперечення. Однак в українській мові зафіксовано тільки один дериват *дегельмінтизувати*, мотивований назвою черва.

Структура адвербіальної та інтер'єктивної зони словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин. У сучасній мовознавчій літературі неоднозначно трактують словотвірну структуру прислівників, мотивованих субстантивами, та визначають їх мотиваційну (твірну) базу. Скажімо, О. Єрмакова виділяє у структурі таких адвербативів "зрощені" афікси (наприклад, у російських прислівниках *по-писательски, по-орловски* та ін. [Ермакова 1966]), хоча в окремих працях, як і деякі інші дослідники, вбачає розходження формальної та семантичної похідності прислівників [див.: Ермакова 1976; Земская 1973: 69-76; та ін.]. Інші науковці до відсубстантивних прислівників відносять або тільки окремі лексеми, омонімічні з іменниками [Ким 1980; Моргун 1998(б); та ін.], або ж загалом не розглядають такі деривати [див.: Даниленко 1964(а); Денисюк 1988; Пугачов 1987; Скварок 2000; Юсупова 1980 та ін.].

Встановлення складу адвербіального блоку конкретних словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин наштовхується на труднощі, пов'язані зі специфікою опису прислівників у лексикографічних працях. Так, одинадцятитомний Словник української мови [СУМ 1970-1980] не фіксує лексеми на зразок *вовком, зозулею* і под. як окремі прислівники, хоча аналогічні утворення у російській мові дослідники розглядають у складі словотвірних парадигм найменувань тварин [Ким 1980; Моргун 1998(б)]. У мовознавчій літературі відзначається: "прислівникових утворень, що виникли шляхом ізоляції відмінкової форми без прийменника від системи відмінювання, відносно небагато" [СУЛМ 1969: 452]. Схожого погляду щодо утво-

рень, мотивованих назвами тварин, у російській мові додержується А. Моргун [Моргун 1998(б)], виділяючи в адвербіальному блоці словотвірних парадигм російських зоонайменувань всього 10 одиниць.

Однак адвербативи зазначеного типу, як свідчить аналізований матеріал, можуть утворюватися загалом від будь-якого іменника на позначення тварини чи рослини, за винятком тих, на деривацію від яких поширюються різного типу обмеження: морфологічна незмінність субстантивів на зразок *колібрі, шимпанзе*, кількаслівність номінації (наприклад, *риба-меч, орлан-беркут, мати-й-мачуха*), обмеження у вживанні, нездатність до утворення переносних значень. Прислівники "існують у мові не як реальний, кількісно визначений склад слів, а швидше як можливість утворення" [Ермакова 1966: 47]. Велика потенційна можливість існування прислівників, утворених за певною словотвірною моделлю, дає змогу фіксувати їх чи не в кожній конкретній словотвірній парадигмі назв тварин і рослин як реальні факти мови. У цьому, власне, полягає специфіка лексико-граматичного класу адвербативів у мові. Так, О. Єрмакова на основі експериментальних досліджень щодо прислівників російської мови робить слушний висновок: "Важко розмежовується серед прислівників не тільки нове від старого, але й індивідуальне від типового, оказіональне від того, що увійшло в мову, в той час, як нові, оказіональні, індивідуальні слова серед прикметників, іменників, дієслів – явище, зазвичай, яскраво усвідомлюване [...] додавання нового прислівника у визначений ряд аналогічних утворень може зостатися неусвідомлюваним ані з боку творця цього слова, ні з боку тих, хто його сприймає" [1966: 49]. Інакше кажучи, для виділення серед прислівників похідних на зразок *вовком, конем* і под., засвідчених у словниках, інших відсубстантивних дериватів, які рідше використовуються у мовленні чи загалом є тільки потенційними словами (наприклад, *коровою, кішкою, козою, горіхом, деревом* та ін.), є достатні й вагомі підстави. Окрім того, відіменникові прислівники, які

виражаються застиглою формою орудного відмінка, є типовими утвореннями в українській мові: "Типовою відмінковою формою адвербіальної транспозиції виступає орудний. У цьому плані йому належить перше місце..." [Вихованець 1987: 180].

Утворення прислівників, мотивованих назвами тварин і рослин, пов'язане, як свідчить аналізований матеріал, з існуванням переносно-метафоричних значень іменників: "Семантична своєрідність зоонімів (а сказане стосується й назв рослин. – **Р. Б.**) виявляється в тому, що вони нерідко втягуються у сферу метафоричного вживання. Вказані особливості найменування тварин відбиваються на їх дериваційних можливостях" [Юсупова 1982: 298]. Н. Юсупова ці дериваційні можливості вбачає у тому, що "наявність переносно-метафоричних значень у зоонімів суттєво впливає на семантику похідних прикметників: зумовлює можливість появи у похідних ад'єктивів якісно-характеризувальних значень" [Юсупова 1980: 10-11], а також "зумовлює їх активність у творенні дієслів, що вживаються в індивідуальному мовленні" [Юсупова 1980: 11]. Утворення прислівників великою мірою пов'язані з такою ж специфікою назв тварин чи рослин: значення похідного від них адвербатива в тексті корелює із переносним значенням іменника (пор.: *сичати змією* – "бути злим, підступним, як змія" – *Змія.* 3. *перен.* Про злу, підступну людину; *їхати зайцем* – "їхати без квитка" – *Заєць.* 2. Безквитковий пасажир, глядач...; *бути дубом* – "бути нерозвиненим, дурним" – *Дуб.* 3. *перен.* Про нерозумну людину). Однак похідний прислівник може набувати переносно-метафоричних значень, які особливо не акцентовані в семантичній структурі твірного іменника на позначення тварини чи рослини, не виділяються лексикографічними джерелами в окремі значення, хоча фіксуються в певних семах. Пор.: прислівник *зайцем* у значенні "боязливо, полохливо". Сема полохливості не формує окремого значення у структурі твірного слова, а є тільки потенційно можливою, асоціативною, оскільки заєць в уявленні українського народу – це здебільшого полохлива тварина.

Варто зауважити, що "значення прислівників стають, на відміну від іменників та інших частин мови, повністю визначеними тільки в контексті" [Ермакова 1976, 22]. Саме тому похідний прислівник може набувати в поодиноких випадках такого значення, яке не актуалізоване в твірному іменникові на позначення тварини чи рослини або ж взагалі відсутнє (пор.: прислівник *гусачком* має значення "один за одним" (*іти гусачком*), коли така сема відсутня в семантичній структурі твірного іменника *гусачок*).

Окрім прислівників на зразок *вовком, конем, дубом, реп'яхом*, адвербіальний блок словотвірних парадигм назв тварин, на нашу думку, формують також прислівники конфіксального типу *по-вовчому, по-орлиному, по-заячому* та под. (у словотворі від найменувань рослин такі утворення не зафіксовані). Аналогічні адвербативи до відіменникових утворень у російській мові схильні зараховувати О. Земська [1973: 69-76: 207-212], О. Єрмакова [1966; 1976] та деякі інші дослідники, вбачаючи в них явище розходження формальної і семантичної похідності. Так, прислівник *по-журавлиному* формально мотивується прикметником *журавлиний* (*журавлиний* → ***по**-журавлин**ому***), а семантично – іменником *журавель* (словотвірна перифраза семантики такого прислівника – "так, таким чином (подібно до того), як **журавель**").

Процес розходження формальної і семантичної мотивованості характеризується певними закономірностями, які насамперед полягають у тому, що "поступатися" роллю семантично мотивувального іншому слову (своєму твірному) можуть тільки похідні слова" [Ермакова 1976], а також в тому, що "розходження структурної і семантичної похідності спостерігається тільки там, де твірне не може бути семантично мотивувальним, оскільки не має самостійного, відмінного від свого твірного лексичного значення. Цією особливістю характеризуються, як відомо, так звані синтаксичні (транспозиційні) деривати – похідні, що відрізняються від свого твірного синтаксичною функцією, а не лексичним значенням" [Ермакова 1976: 17-18]. У словотворі прислівників, мотивованих назвами тварин, на зразок *по-заячому, по-собачому* маємо всі підстави для виявлення явища розходження формальної та семантичної похідності: структурно мотивувальним є відносний похідний прикметник, який є синтаксичним дериватом, оскільки не має "самостійного" лексичного значення, а виражає саму ідею відношення до предмета через ознаку. Словотвірна перифраза семантики мотивованого назвою тварини прислівника свідчить про те, що семантично твірним для нього є іменник (пор. *по-заячому* – "як заєць", *по вовчому* – "як вовк", *по-солов'їному* – "як соловей").

Таким чином, прислівники на зразок *по-вовчому* слід відносити до іменникових словотвірних парадигм, фіксуючи, слідом за О. Земською, О. Єрмаковою, Т. Морозовою та іншими дослідниками, явище розходження формальної та семантичної мотивації. Це насамперед підтверджується словотвірними перифразами прислівників та семантичною "несамостійністю" їх формального твірного-прикметника.

Отже, адвербіальний блок словотвірних парадигм українських назв тварин, який налічує 177 лексем, формують деривати двох типів:

а) утворені за допомогою суфіксації* й омонімічні з формами орудного відмінка іменника (*вовком, лисицею, зозулею, бджолою, ведмедем, гадом, їжаком, раком* та ін.);

б) мотивовані семантично іменниками, а структурно – прикметниками (*по-вовчому, по-журавлиному, по-псячому, по-орлиному, по-скотському, по-собачому* і под.).

---

* Вважається, що прислівники на зразок *вовком, орлом* утворені семантичним способом від відповідних застиглих відмінкових форм іменника, а суфікси *-ом, -ою, -ею* почав вичленовуватися у їхній морфемній структурі тільки згодом, за аналогією до інших адвербативів на зразок *нишком, чвалом, слідом, кругом* і под. Однак семантичний спосіб утворення таких прислівників слід відносити до мовної діахронії, на синхронному ж зрізі мови слід виділяти у структурі таких дериватів суфікси *-ом, -ою, -ею*.

Похідні прислівники обох типів характеризуються переносно-метафоричними значеннями, які повністю виявляються тільки в контексті.

Адвербіальний блок словотвірних парадигм українських назв рослин складається з дериватів суфіксального типу, яких налічується 22, причому іменник *дуб* утворює три прислівники – *дубом, дуба, дубала* (решта іменників продукує по одному прислівнику: *горіхом, горохом, деревом, лимоном, лілією, льоном, маком, малиною, осикою, перцем* та ін.). Їх семантика також фразеологізована й має виразні переносно-метафоричні семи.

Тільки словотвірним парадигмам назв тварин властивий інтер'єктивний блок, що зумовлено специфікою лексичної та словотвірної семантики похідних вигуків, адже вони служать у мові для відганяння чи приманювання тварин. Таким чином, інтер'єктивний блок словотвірних парадигм українських найменувань тварин формують деривати двох типів. Для одних властиве словотвірне значення "вигук для прикликання тварини, названої твірним словом", для інших – "вигук для відганяння тварини, названої твірним словом". Наявність цього блоку зумовлена значенням твірних і суспільною потребою у виникненні вигукових слів із специфічною семантикою.

Інтер'єктивний блок словотвірних парадигм українських зоонайменувань нечисленний і налічує 12 дериватів: 11 із них є вигуками для прикликання тварини (*бицю, бицю-бицю, бицьбиць, гусю, гусь, гусь-гусь, кабась, кізь-кізь, козю, козь-козь, цуцю*), один дериват – вигук для відганяння тварини (*ко́та*). Твірними для вигуків є лексеми тільки лексико-тематичної групи свійських тварин (6 твірних).

Отже, аналіз іменників на позначення тварин і рослин як твірної бази українського словотворення засвідчує їх високу словотворчу спроможність в утворенні дериватів різноманітних семантичних позицій. При цьому найбільш повно репрезентовані модифікаційні відіменникові утворення та ад'єктиви, дієслова ж, прислівники та вигуки, мотивовані субстантивами зазначеної семантики, поодинокі.

РОЗДІЛ III
ВІДПРИКМЕТНИКОВИЙ СЛОВОТВІР*

3.1. Семантичні типи твірних прикметників

Неоднакові критерії, що застосовуються при класифікації прикметників, відбиваючи щораз інші якості ознакових слів, призводять до виділення різних семантичних типів слів зі значенням статичної ознаки. Критичний розгляд сучасних семантичних класифікацій прикметників можна знайти в монографії З. А. Харитончик [1986: 7-37]. Разом з тим жодна класифікація не може мати універсального застосування при аналізі мовного матеріалу.

Традиційний поділ прикметників на якісні й відносні, в основі якого лежить здатність прикметників виражати ознаки безпосередньо чи опосередковано, через відношення до предмета, дії, має важливе значення для з'ясування їх дериваційної поведінки. Так, базою утворення назв абстрагованих ознак, прислівників, прикметників, які виражають неповний, сильний чи надмірний вияв ознаки, можуть бути лише якісні прикметники, назви носія ознаки можуть утворювати як якісні, так і відносні прикметники тощо.

Проте для аналізу відприкметникових похідних поділ прикметників на якісні й відносні, при всій своїй важливості, виявляється недостатньо диференціювальним.

У лінґвістичній літературі неодноразово підкреслювалась специфіка семантики прикметників – її залежність від означуваних ними іменників. Л. В. Щерба з приводу цього писав, що "без іменника, явного чи домислюваного, немає прикметника" [1974: 85]. Полісемантизм багатьох прикметників зумовлений їх валентністю з різними означуваними іменниками. Так, для

* В описі відприкметникового словотвору використано матеріали монографії "Український відприкметниковий словотвір" [Грещук 1995].

прикметника *відлюдний* безвідносно до означуваних ним слів можна констатувати значення ознаки, яка характеризується віддаленістю від людей. Конкретизація цієї ознаки в лексичних значеннях, які фіксуються, наприклад, тлумачними словниками, здійснюється у зв'язку з характером семантики означуваного слова. Якщо прикметник *відлюдний* стосується іменника, який називає особу, то його значення виражає внутрішню якість особи, якщо означуваним іменником виступає назва неособи, наприклад, *дорога,* то той же прикметник *відлюдний* виражає локативну ознаку, пор.: "Приголомшена тяжкою втратою, Катря ніби сховалася в собі, стала *відлюдною,* навіть злою" (О. Гуреїв) та "Він потайки, верхами та *відлюдними* стежками, вернув до села" (І. Франко).

Отже, однією з найсуттєвіших ознак семантики прикметника є її зумовленість значенням означуваного іменника. "Оскільки конкретна ознака не існує сама по собі, поза її носієм.., сфера використання прикметника залежить в першу чергу від обсягу сфери денотатів-предметів або явищ, яким властива відповідна ознака. Іншими словами, сфера денотатів, яким властива відповідна ознака, визначає і в той же час обмежує вживання того чи іншого прикметника" [Вольф 1978: 4].

Все це зайвий раз підтверджує справедливу думку про специфіку семантики прикметників, яка виявляється в тому, що кожне лексичне значення вичленовується не стільки парадигматично, скільки синтагматично. "Семантична структура прикметника, – пише Г. А. Уфімцева, – дуже тонко ієрархічно організована; лексико-семантичні варіанти маніфестуються, як правило, відносно семантично розчленованими знаками – лексичними двочленними синтагмами" [1986: 199].

Для класифікації ознак, виражених прикметником, важливе значення має диференціація іменного члена синтагми принаймні на осіб і неосіб. Про це свідчить хоч би й те, що ознаки особи чи неособи мають ряд характерних особливостей, властивих тільки одній категорії. Так, для категорії неосіб, особливо предметів, однією з ознак може бути така, яка відбиває відношення до того, з чого вони виготовлені (*солом'яний, шкіряний* і т. ін.), але якою не можна означувати особу, з іншого боку, ознаки особи за її родом діяльності не можуть стосуватися неосіб. Загалом же, за характером означування прикметники, які включаються у словотвір, поділяються на три групи: прикметники, які виражають ознаки лише осіб (*вродливий, незаможний* і т. д.), прикметники, які виражають ознаки конкретних предметів, явищ, подій, фактів тощо, за винятком осіб (*варений, дощовий, сукуватий, ватний, гречаний, записний* і т. д.), прикметники, що виражають ознаки, якими можуть характеризуватися як особи, так і неособи (пор.: *старий, великий, річний* і т. д.).

Відзначені особливості прикметників своєрідно проявляються у відприкметниковій деривації. Так, деад'єктивні іменники з словотвірним значенням носія ознаки можуть утворюватися від усіх трьох груп прикметників, але якщо від прикметників першої групи утворюються лише назви осіб, від другої – назви неосіб, то від третьої – як назви осіб, так і назви неосіб або такі похідні, лексико-семантична структура яких поєднує значення особи і неособи. Враховуючи це, при встановленні семантичних різновидів прикметників, які беруть участь у творенні іменників – назв носіїв ознак, необхідно характеризувати окремо твірні іменників – назв осіб і твірні іменників – назв неосіб.

Щодо характеристики твірних інших деад'єктивів (абстрактних іменників, прикметників, дієслів, прислівників), то їх диференціація здійснюється тільки дефініційно в назвах типів прикметників за характером означування ними осіб чи неосіб.

Словотвірний аналіз не повинен обмежуватися з'ясуванням способів і засобів утворення похідних, виявленням системного характеру лексичної деривації, його можливості набагато ширші. Так, словотвірний аналіз деад'єктивних дериватів може дати відповідь на питання про характер і особливості вибору ознак, через які людина номінує явища об'єктивної дійсності. Враховуючи тісний зв'язок номінативної і когнітивної діяль-

ності, одержані дані виходять за межі чисто лінґвістичного інтересу і можуть пролити світло на окремі боки пізнавальної діяльності людини, структури її мисленнєвого освоєння навколишньої дійсності.

Студії над словотвором деад'єктивів дають змогу з'ясувати, завдяки яким ознакам і властивостям людина виокремлює предмет із ряду подібних до нього, а тим самим уточнити механізм його найменування, що ґрунтується на виборі з великої кількості різноманітних ознак, властивих тому чи іншому класу предметів, якихось певних, найбільш важливих характеристик [Харитончик 1986: 11]. Для інтерпретації когнітивних процесів, пов'язаних із виділенням статичної ознаки як характерологічної для осіб, з достатнім ступенем деталізації пропонуємо класифікацію, яка передбачає виділення таких типів прикметників:

Прикметники, які виражають внутрішні якості особи. До них належать назви рис характеру людини, її розумового, психічного, вольового складу тощо, наприклад: *безсоромний, шалений, сміливий, розумний, впертий* і т. д.

Прикметники, які виражають зовнішні ознаки особи. Сюди відносяться прикметники, у значеннях яких відбита якась зовнішня ознака особи: *бородатий, великий, смаглявий, вродливий* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за родом діяльності особи. До цієї семантичної групи належать прикметники, семантика яких ґрунтується на відношенні до сфери виробничої діяльності, наприклад: *акцизний, колійний, телевізійний, комунальний, річковий, меблевий* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за соціальним статусом особи. Цю групу творять прикметники, значення яких містять вказівку на соціальний стан або належність до певної соціальної групи: *незаможний, чиновний, строковий, відставний, січовий* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за віковими особливостями особи: *молодий, старий, юний, річний* і т. д.

Окремі прикметники, які виражають інші ознаки: *покійний, домовий, хрещений, знайомий* і т. д.

Багатство і різноманітність денотатів іменників-неосіб помітно ускладнює семантичну класифікацію прикметників, які виражають ознаки неосіб. Класифікаційний поділ таких твірних прикметників багатший, оскільки більш різнобічна основа означування неосіб.

Серед прикметників, які виражають ознаки неосіб, виділяємо такі семантичні групи:

Прикметники, які виражають внутрішні, фізичні якості предметів: *рідкий, густий, мокрий, сирий, глевкий, трухлявий, свіжий, шипучий* і т. д.

Прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів: *круглий, синій, довгий, репаний, прим'ятий, рівний* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за відношенням до місця: *задній, спідній, захмарний, начеревний, низовий, центральний* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за відношенням до часу: *щоденний, вечірній, весняний, десятирічний, двотижневий* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за відношенням до краю, країни, етносу: *циганський, латинський, польський, слов'янський* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *цинковий, лойовий, солом'яний, шкіряний, вівсяний, черешневий, березовий* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *варений, плетений, тканий, набиваний, саморобний, довбаний* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *дощовий* (плащ), *носовий* (носова хустинка), *сінний, товарний* (вагон), *відстійний, запобіжний* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і функціону-

ють: *спиртовий, шомпольний, вітрильний, ситний, восковий, електричний* і т. д.

Прикметники, які виражають ознаки за відношенням до того, кому чи чому вони властиві: *лицарський, козацький, бабський, звірячий, вовчий, панський, парубоцький* і т. д.

Легко помітити, що в багатьох із відзначених груп можна виділити підгрупи на основі подальшої деталізації характеру інтегрувальної семи ознаки. Так, серед прикметників, які виражають зовнішні ознаки предметів, чітко простежуються три групи прикметників. Першу з них творять прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів за кольором, другу – за розміром, третю – за конфігурацією, пор.: *зелений, синій, довгий, короткий, репаний, круглий, багатогранний* і т. д. Проте ці підгрупи легко простежуються на основі ілюстративного матеріалу. З іншого боку, деталізація семантичних груп прикметників до рівня відзначених підгруп, яка відображає лише нижчий ступінь узагальнення ознак, не може суттєво поліпшити інтерпретацію словотворчої спроможності твірних, створюючи труднощі чисто практичного характеру при описі різновидів твірних основ, які беруть участь у відприкметниковому словотворі.

Встановлені типи твірних основ прикметників є оптимальними для з'ясування закономірностей відприкметникового словотвору, якими характеризується участь ад'єктивних основ у деривації. Відображаючи семантичну специфіку ознак, виражених дериваційно активними прикметниками, виділені типи твірних достатньо диференціювальні для аналізу відприкметникового словотвору, оскільки вони дають можливість з'ясувати дериваційно й когнітивно релевантні типи прикметників.

3.2. Структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників

Структура типових словотвірних парадигм прикметників зумовлена можливостями дериваційно-смислових трансформацій семантики твірних. Прикметники як клас твірних слів уможливлюють як внутрішньокатегоріальні, так і міжкатегоріальні семантико-словотворчі зміни. Перші стосуються суб'єктивної оцінки та градуальних, часових, просторових, заперечних модифікацій ознаки, другі – абстрагування, предметизації, процесуалізації ознаки та редистрибуції її з присубстантивної в привербальну. Ці зміни забезпечуються різнотипними дериваційними моделями і фіксуються системою словотвірних значень, яка формує семантичний континуум, у межах якого здійснюється відприкметникове словотворення.

У деад'єктивній деривації домінує суфіксація, інші дериваційні процеси відіграють помітну роль, але значно поступаються продуктивністю і не мають такого універсального характеру, як суфіксація. За допомогою словотворчих суфіксальних формантів від основ прикметників утворюються похідні чотирьох частин мови: іменники, прикметники, дієслова та прислівники з широким семантичним спектром. Префіксація, конфіксація, основоскладання, субстантивація у відприкметниковому словотворі обмежені як частиномовною належністю продукованих похідних, так і специфікою словотвірних значень.

Семантичні позиції словотвірних парадигм формують словотвірні значення, виведення й формулювання яких можливі за умови врахування передномінаційного логічного освоєння об'єктів найменування.

Поняттєвий аналіз означуваного, що є передумовою утворення дериватів мутаційного типу, вербалізується певними синтаксичними конструкціями, обов'язковим компонентом яких виступає безпосередньо мотивувальне слово. Якщо ряд дериватів характеризується такими однотипними синтаксичними конст-

рукціями, що актуалізують певні логічні конструкти, то йому в цілому, як і кожному члену цього ряду, властиве спільне словотвірне значення. Для створення типології словотвірних значень потрібно встановити синтаксичні конструкції, в яких відображено поняттєвий аналіз класів об'єктів номінації, на основі чого виявити й інвентаризувати наявні словотвірні значення.

Процедура встановлення синтаксичних конструкцій, в яких відображено поняттєвий аналіз об'єкта номінації, запропонована свого часу В. Дорошевським [1963], ґрунтується на існуванні виразної аналогії між структурою деривата та структурою мотивувальної синтаксичної конструкції, перифрази деривата. Специфіка, можливості і переваги перифразування при вивченні семантики показані в ряді досліджень [Волоцкая 1968; Клименко 1984. На думку вчених, правильно побудована перифраза повинна задовольняти такі умови: бути граматично правильною, значенням дорівнювати похідному, містити безпосередньо мотивувальне слово та слово або словосполучення, які, з одного боку, є замінниками словотворчого форманта, а з іншого боку, позначають поняттєві семантичні категорії, які виражаються засобами словотвору [Волоцкая 1968: 8-9].

Встановлюючи перифразу для дериватів мутаційного типу, важливо узгодити названі вимоги до неї з обов'язковим відображенням ономасіологічної бази й ономасіологічної ознаки. Якщо в останній вимозі до структури перифрази вбачати необхідність фіксації ономасіологічної бази, а, очевидно, саме це мається на увазі, то формулою перифрази буде граматично правильно побудоване речення чи словосполучення, компоненти якого актуалізують ономасіологічну базу й ономасіологічну ознаку тотожного за значенням деривата.

Поняттєвий аналіз об'єктів номінації при модифікації має свої особливості: оскільки в модифікаційних похідних до змісту наявного поняття додається лише якась модифікаційна ознака, то перифраза будується як словосполучення, структуру якого

формують твірне слово, що виражає певне поняття, і його кількісний, часовий, просторовий чи якийсь інший детермінант.

Специфіка транспозиції як особливого внутрішнього різновиду словотворення, суть якого полягає в граматичній перекатегоризації певного поняття, накладає відбиток на характер словотвірних значень транспозиційних дериватів і їх встановлення.

У ряді праць робиться спроба визначити перифрази й для тих дериватів, в основі яких лежить транспозиція, наприклад, для відприкметникових абстрактних іменників: *доброта* "буття добрим" [Волоцкая 1968: 10], *smiałość* "буття сміливим" [Doroszewski 1963: 217]. Не можна не бачити певної штучності таких перифраз. Та якщо до абстрактних іменників ще можна підібрати перифрази, хай і не зовсім природні, то відприкметникові прислівники таких взагалі не допускають. Тому словотвірні значення дериватів транспозиційного типу не можна визначати на основі їх перифраз.

Деад'єктивні утворення становлять помітний пласт дериватів, який утворює своєрідну підсистему в словотвірній системі української мови. Підсистема деад'єктивних похідних, характеризуючись рядом особливостей, властивих аналогічним підсистемам десубстантивів, девербативів і т. д., у той же час виявляє і специфічні особливості, що простежуються в їх частиномовній структурі, співвідношенні типів ономасіологічних категорій, у способах і ресурсах словотвору, в закономірностях словотвірної семантики.

Як уже відзначалось, двочленна структура дериватів мутаційного типу відбиває поняттєвий аналіз об'єктів номінації, вербалізований перифразою, компоненти якої фіксують ономасіологічну базу й ономасіологічну ознаку. Основу ономасіологічних категорій мутаційного типу в відприкметниковому словотворі становлять логічні операції позначення предметів за характерною для них ознакою та різнотипної процесуалізації ознаки, актуалізовані в відприкметникових іменниках із конкретним значенням та дієсловах.

Типовою перифразою для відприкметникових іменників із предметною семантикою є атрибутивне словосполучення, означуваний іменник якого вказує на ономасіологічну базу, а означуючий прикметник – на ономасіологічну ознаку. Те, що на рівні перифрази ономасіологічна ознака представлена атрибутивно, а не предикативно, як це характерно для логічних операцій, не має значення, оскільки синтагми атрибутивного типу передбачають наявність предикативного зв'язку між ознакою і тим предметом, до якого вона віднесена, бо самі вони є трансформами елементарних речень – предикативних синтагм [Кубрякова 1981: 192; Городенская 1991: 20]; пор.: *авантюрник – авантюрна людина (людина є авантюрна), ватянка – ватяна куртка (куртка є ватяна), чорнявка – чорнява дівчина (дівчина чорнява), воронець – вороний кінь (кінь вороний).* У формальній логіці такі словосполучення розглядаються як тотожні.

У словотворі не завжди має місце поняттєвий аналіз об'єкта номінації, можливі переробки уже наявних найменувань. До таких, зокрема, належать деад'єктиви, що постали внаслідок суфіксальної універбації і субстантивації. Деад'єктивні універби утворилися шляхом семантичної конденсації синонімічних до них атрибутивних словосполучень із узгодженим іменником. Вони, звичайно, відрізняються від інших відприкметникових іменників рядом особливостей [Лопатин 1978: 72-80], проте немає підстав вважати універбацію особливим способом словотвору, як це іноді трапляється [Исаченко 1958]. При універбації використовуються ті ж словотворчі форманти, що й при утворенні звичайних деад'єктивів. Суфіксальна універбація є лише частковим випадком лексичної конкретизації певного словотвірного значення, яка характерна не тільки для універбів [Лопатин 1978: 78; Торопцев 1980: 67]. Фіксація в перифразі ономасіологічної ознаки лише в предикативній позиції виключала б з аналізу всі універби, для яких природною є її атрибутивна фіксація, тоді як атрибутивна фіксація ономасіологічної ознаки дає можливість через однотипні перифрази семантизувати й універби, й інші деад'єктиви.

Необов'язковість предикативної фіксації ономасіологічної ознаки зручна також в аналізі субстантивації прикметників, оскільки так звана еліптична субстантивація здійснюється в рамках атрибутивної синтагми і лише метонімічна – в рамках предикативної синтагми [Тараненко 1989: 57-67].

Абстрагуючись від лексичного наповнення конкретних перифраз, одержуємо узагальнену формулу перифрази "хтось (щось) є якимсь" або "якийсь хтось, якесь щось", на основі чого у наведених похідних (*авантюрник, ватянка, чорнявка, воронець*) та подібних до них виявляємо словотвірне значення "носій ознаки".

Не всі відприкметникові іменники з предметним значенням семантизуються перифразою у формі атрибутивного словосполучення, означуваний іменник якого вказує на ономасіологічну базу, а означувальний прикметник – на ономасіологічну ознаку, що, як відзначалось, актуалізує логічний концепт "хтось (щось) є якимсь". Так, наприклад, *аварійник* – не "хтось аварійний" чи "щось аварійне", а "хтось, хто несе аварійну службу", *плановик* – не "хтось плановий" чи "щось планове", а "хтось, хто працює в плановому відділі", *швейник* – не "хтось швейний" чи "щось швейне", а "хтось, хто працює в швейній промисловості" і т. д. Особливістю формування семантики таких деад'єктивів є те, що функцію їх безпосередньої мотивації виконує ціле словосполучення з прикметником із певним значенням, позиційно зумовленим (пор.: *аварійна служба, плановий відділ, швейна промисловість),* хоча структура деривата містить у ролі твірної основи лише прикметникову. Цим і зумовлена відмінність структури перифрази.

Аналізуючи словотвір подібних деад'єктивів у російській мові, В. М. Хохлачова дійшла висновку, що позиційна зумовленість значення мотивувальних прикметників призводить до того, що словотвірне значення дериватів виявляється внутрішньо зруйнованим. "Похідним властиві часткові і роздрібнені

лексичні значення, оперті на речовий зміст поняття, названого словосполученням в цілому, а не на зміст окремих компонентів його складного позначення" [Хохлачева 1969: 14-15].

Погоджуючись із слушними міркуваннями щодо впливу позиційної зумовленості значення мотивувальних прикметників на дериваційні процеси, ми разом з тим вважаємо висновок про внутрішнє руйнування словотвірного значення аналізованих похідних необґрунтованим. Мало того, незважаючи на певну специфіку в формуванні семантики таких дериватів, їм властиве словотвірне значення "носій ознаки", як і іншим деад'єктивам із предметним значенням. Річ у тім, що при всій своїй різноманітності перифрази аналізованих деад'єктивів актуалізують той же логічний концепт глибинної структури "хтось (щось) є якимсь". Ознака когось чи чогось може вербалізуватись одним словом або ж описово, цілим словосполученням, якщо однослівне вираження є недостатньо диференціювальним.

Ознакою когось може бути те, що *хтось є авантюрним чи чорнявим,* але такою ж ознакою може бути те, що хтось *несе аварійну службу, працює в плановому відділі, в швейній промисловості* і т. д. Функціонально такі ознаки рівноправні. Відмінності у структурі вербалізованих перифраз нівелюються в акті деривації. Однослівна твірна прикметникова основа у структурі деривата в латентному стані заховує зміст всієї ознаки, вираженої словосполученням, а не лише значення структурно мотивувального прикметника.

Важливим аргументом на користь єдності словотвірного значення аналізованих різновидів деад'єктивних утворень є також те, що в лексико-семантичній структурі ряду таких похідних співіснують окремі індивідуальні лексичні значення, семантизація яких здійснюється на основі різних перифраз. Так, лексико-семантичну структуру відприкметникового іменника *східняк* формують два лексичні значення, одне з яких ґрунтується на перифразі "східний вітер": "Другий тиждень дме *східняк* проклятий!" (І. Вирган), інше – на перифразі "уродженець, мешканець східних областей України": "Він ще й досі не цілком звикся із своїм новим становищем і в товаристві *"східняків"* болісно почував свою відсталість" (О. Гончар).

Для відприкметникових дієслів характерні дві перифрази. Частина деад'єктивних дієслів семантизується перифразою, в якій ономасіологічна база фіксується дієсловом *робити,* а ономасіологічна ознака – твірним прикметником: *синити – робити синім, солодити – робити солодким, веселити – робити веселим* і т. д. Для цієї групи відприкметникових дієслів словотвірним значенням є "наділяти ознакою". Друга група відприкметникових дієслів об'єднується спільним словотвірним значенням "набувати ознаки", що виявляється на основі перифраз, ономасіологічна база в яких актуалізується дієсловом *ставати,* а ономасіологічна ознака твірним прикметником: *мужніти – ставати мужнім, зеленіти – ставати зеленим, кругліти – ставати круглим* і т. д.

Як вторинну факультативну семантичну функцію, що логічно випливає із значення "набувати ознаки", слід розглядати співіснування в семантичних структурах частини таких дієслів семеми "виділятися такою ознакою", пор.: "Трава надворі вже потроху *зеленіє"* (Г. Тютюнник) і "На взгір'ї по косогорах червоніла та *зеленіла* покрівля невеликих домів, неначе приліплених до гори" (І. Нечуй-Левицький). Такий смисловий компонент, певною мірою словотвірно маркований, не може мати статусу окремого словотвірного значення. Властивий семантичним структурам частини дієслів, зокрема, мотивованих прикметниками, які виражають візуально сприймані ознаки, переважно на позначення кольору [Улуханов 1977: 133-134], він співіснує із значенням "набувати ознаки"і і в цьому плані не є дериваційно самодостатнім.

Модифікаційні типи відприкметникових похідних групуються у градуальні, конотативні, заперечні, просторові й часові залежно від характеру словосполучень мотивувальних прикмет-

ників і підпорядкованих їм неоднозначних детермінантів, які відображають дономінаційний аналіз означуваних.

В основі градуального різновиду модифікації лежить словосполучення прикметника і прислівника-модифікатора, який вказує на ступінь вияву ознаки, його градацію. Якщо за точку відліку градації ознаки взяти нейтральний ступінь, який виражений прикметником без прислівника-модифікатора, що стає твірною базою, то серед таких деад'єктивних похідних виділяється три групи дериватів. Перша з них об'єднує деривати спільним словотвірним значенням "неповний вияв ознаки": *трохи білий – білуватий, трохи хитрий – хитруватий, трохи солодкий – солодкавий* і т. д. Словотвірне значення "сильний вияв ознаки" виявляється в похідних прикметниках, які виражають вияв ознаки більшою мірою, ніж вона властива нейтральному прикметнику, аж до крайньої межі її інтенсифікації. Базовими для таких похідних є словосполучення прикметників із прислівниками-модифікаторами *дуже, надзвичайно,* наприклад: *дуже старий – старезний, надзвичайно злий – злющий, презлий.* У тих прикметниках, які виражають ступінь вияву ознаки більшою мірою, ніж потрібно, виявляється словотвірне значення "надмірний вияв ознаки". Модифікатором у базових словосполученнях таких утворень виступає прислівник *надто: надто добрий – задобрий, надто високий – надвисокий.* Специфіку словотвірного значення цих похідних добре видно на тлі семантики попередніх прикметників із значенням "сильний вияв ознаки", пор. неможливість субституції деривата *завеликий* деад'єктивами *величезний* чи *превеликий* без суттєвих семантичних змін у такому реченні: "У картини *завеликий* розмір. Вона, безперечно, виграла б при меншому габариті" (О. Довженко). Картина може не відзначатися великими розмірами і все-таки бути завеликою, але при цьому не величезною чи превеликою.

Характерною особливістю градуальної словотвірної модифікації прикметників є її поєднання з вираженням суб'єктивної оцінки до означуваного відповідних деад'єктивів. У науковій

літературі уже відзначались складна взаємодія функціонально різнопланових семантичних і суб'єктивно-оцінних чинників утворення таких дериватів і труднощі їх розмежування. "Разом з тим, – як справедливо відзначає А. П. Грищенко, – можна навести такі випадки співвідношення мотивувальних твірних основ й утворених від них прикметників, у зв'язку з якими градація ознаки виключається і значеннєвий план відповідних модифікованих похідних ґрунтується тільки на вираженні суб'єктивної оцінки, підкресленого емоційного ставлення до означуваного" [Словотвір 1979: 139]. Це, зокрема, стосується деад'єктивів із суфіксом **-еньк-,** твірними яких виступають якісні прикметники на позначення абсолютних ознак (*сліпий – сліпенький, босий – босенький),* якісні прикметники на позначення міри ознаки або виразної ознаки (*білявий – білявенький, губатий – губатенький),* форми ступенів порівняння (*ширший – ширшенький, менший – меншенький),* відносні прикметники (*золотий – золотенький, льняний – льняненький).* У таких дериватах виявляється словотвірне значення "гіпокористичність", оскільки у процесі їх творення значення ознаки, вираженої твірним словом, лише набуває експресивного відтінку пестливості.

У семантичних структурах ряду деад'єктивів експресивний відтінок пестливості поєднується із значенням градації ознаки. Який із цих компонентів актуалізується в мовленні, визначається контекстом. Так, у реченні "Стриба Рябко, вертить хвостом, Неначе помелом, І знай, *дурненький,* скалить зуби Та лиже губи" (П. Гулак-Артемовський) деад'єктиву *дурненький* властивий лише експресивний відтінок, що відбиває співчутливе ставлення оповідача до персонажа твору, а в реченні "Господиня побачила, що вона, хоч і *дурненька,* але робоча й слухняна дівка" (П. Мирний) *дурненька* виражає неповний вияв ознаки – дівка не зовсім дурна.

У тих випадках, коли семантика твірних через негативний заряд, що вона в собі несе (пор. *ледачий, підлий* і т. д.), виключає пестливість, у дериватах може виявлятися лише словотвірне

значення неповного вияву ознаки: "Сусіда був не статечний чоловік, а так собі *ледаченький"* (В. Самійленко), "Даша здригнулась. Їй було чуже і незнане *підленьке* вміння приховувати за словами справжні думки й почуття" (С. Журахович).

Отже, в структурно однотипних дериватах можуть виявлятися словотвірні значення гіпокористичності чи неповного вияву ознаки або обидва поєднуватися, при цьому їх реалізація може бути як синкретичною, так і контекстуально зумовленою.

Для ряду деад'єктивних прикметників перифразою є мотивувальний прикметник з часткою **не**, яка заперечує наявність ознаки, вираженої мотивувальним прикметником, пор.: *не високий – невисокий, не моральний – аморальний, не реальний – ірреальний.* У таких похідних виявляється словотвірне значення "заперечення ознаки".

Основу визначення словотвірних значень похідних просторової і часової модифікації становлять перифрази, які включають твірний прикметник і прийменник із просторовою чи часовою семантикою*. Кількість і якість словотвірних значень таких деад'єктивів зумовлена реальними можливостями прояву ознаки в просторових і часових вимірах. Ці можливості показані в нижченаведених схемах.

Просторові модифікації. Таким чином, у межах просторової модифікації виділяються групи деад'єктивів із такими словотвірними значеннями:

1) розміщений над тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *надвіконний, надзоряний, надпалубний;*

2) розміщений під тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *підкістковий, підхмарний;*

---

* За винятком утворень із запозиченими префіксами **пост-, суб-, анти-, інтер-** тощо, усі префіксальні деривати просторової та часової модифікації можна розглядати і як такі, що мотивовані відповідними прийменниково-іменниковими словосполученнями, пор.: *надзоряний – зоряний* і *над зорями, довоєнний – воєнний* і *до війни,* але *субальпійський – альпійський, пострадіаційний – радіаційний, антизаконний – законний* і т. д.

3) розміщений у безпосередній близькості до того, при тому, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *прифронтовий, придорожній, пристінний;*

4) розміщений за межами того, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *заморський, заполярний, захмарний;*

5) розміщений перед тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *передопераційний, передплечовий, передшлунковий;*

6) розміщений між тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *міжрейковий, міжсудинний.*

Часові модифікації. Серед деад'єктивів, що постали внаслідок модифікації ознаки щодо її часових вимірів, виділяються похідні з такими словотвірними значеннями:

1) здійснюваний або здійснений до того, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *дообідній, довоєнний;*

2) здійснюваний або здійснений після того, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *післягрозовий, пополудневий;*

3) здійснюваний або здійснений у період між тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *міжсезонний, міжсесійний;*

4) здійснюваний або здійснений у відповідності з тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника: *погодинний, поквартальний.*

За рамками відзначених модифікацій залишається невелика група деад'єктивних прикметників, перифрази яких виходять за межі відзначених типів модифікацій. Сюди належать похідні, які семантизуються перифразами "спрямований проти того, що названо твірним словом мотивувального прикметника" (*протипожежний, протикорозійний, протитанковий*), "прихильний до того, здійснений на користь того, хто названий твірним словом мотивувального прикметника" (*профашистський, прозахід-*

ний), "встановлений, наявний між тим, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника" (*міжвідомчий, міжгалузевий*).

Основу транспозиційного типу ономасіологічних категорій становить здатність мови до передачі одного й того ж поняття засобами різних частин мови. Лексичне значення, виражене засобами певної частини мови, завжди обмежене у можливостях синтаксичної реалізації відповідно до позиції похідних у реченні. У комунікативній діяльності часто виникає необхідність використати це ж значення в іншій синтаксичній функції, пор.: "Вдарило, *застугоніло,* та як! Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля. цілу ніч в бік Вузлової й далі десь вихрились над степом ракети, котився гомін, лунали команди, – в тому суцільному *стугонінні,* в криках вояцького торжества тонули чиїсь зойки, волав до холодного, з сердитим місяцем неба чийсь останній непочутий біль" (О. Гончар); "Могутній хор потрясав *тихий,* прозорий спокій свіжого літнього дня. Він руйнував *тихість* сумирного провінційного міста" (Ю. Смолич); "Своїм був і той, хто по-селянськи говорив, хто здавна був відомий на селі, хто був "з наших, з *простих", по-простому* балакав, *по-простому* поводився, співав "*простих"* пісень, *по-простому* прокламації писав, газети на *простій* мові друкував, словом, цю "*простість"* шанував, приймав і навіть у закон вводив"(В. Винниченко). Забезпечує такі процеси транспозиція як один із різновидів словотворення. При транспозиції, на відміну від інших різновидів деривації, не відбувається поняттєвого аналізу означуваного, оскільки йдеться не про вербалізацію нового поняття чи додавання якоїсь модифікувальної ознаки до відомого, а про зміну способу вираження певного значення. Перехід значення з лексико-граматичного класу, в якому воно сформувалось, в інший клас "не означає зміни в семантико-граматичній природі цього значення" [Кацнельсон 1972: 155].

Граматична перекатегоризація ознакових значень прикметників здійснюється в двох напрямках. Результатом однієї з них

є абстрактні відприкметникові іменники, а іншої – деад'єктивні прислівники.

Абстрактні відприкметникові іменники, зберігаючи значення ознаки мотивувальних прикметників, уможливлюють здатність ознакових значень вступати в суб'єктно-об'єктні відношення з усіма наслідками, що випливають з цього, наприклад, ставати, в свою чергу, означуваними. "Для того, щоб ознакові значення могли функціонувати в мові як означувані і предикандуми, – слушно відзначає С. Д. Кацнельсон, – мова прирівнює їх функціонально до предметних значень, підводячи їх під загальну категорію субстанції" [1972: 215].

Підведення ознакових значень під загальну категорію субстанції здійснюється шляхом абстрагування ознак від їх носіїв. Регулярно повторювані відношення між твірними прикметниками і похідними від них абстрактними іменниками – це відношення абстрагування ознак від їх носіїв, тому словотвірним значенням таких утворень є "абстрагована ознака", пор.: *добрий – доброта, веселий – веселість, дешевий – дешевизна, синій – синь, голубий – голубінь.*

Якщо утворення деад'єктивних абстрактних іменників супроводжується підведенням ознакових значень під загальну категорію субстанції, то утворення прислівників від прикметників взагалі не виходить за межі категорії ознаковості. На відсутність відмінності в семантиці деад'єктивних прислівників і їх твірних вказував ще Л. В. Щерба: "Категорія прислівників є виключно формальною категорією, оскільки значення її збігається із значенням категорії прикметників, як це видно з порівняння таких пар, як *легкий / легко, бодрый / бодро* і т. д." [1974: 87].

Потреба такої категорії слів у мові викликана необхідністю мати означення не тільки до класу слів із субстанційним значенням, а й з предикативним. Є. Курилович, обґрунтовуючи поняття синтаксичної деривації, підкреслив, що "морфема – **ment** є синтаксичною морфемою, приєднаною до прикметника не для того, щоб змінити його лексичне значення, а щоб зробити його означенням до дієслова" [1962: 62].

Прислівники на **-о** генетично є результатом структурної і семантичної компресії атрибутивного словосполучення з узгодженим означувальним. Численні сліди таких процесів знаходимо в сучасній українській мові, наприклад: говорити тихим *голосом* – говорити *тихо,* йти *швидким кроком* – йти *швидко,* лягати *рівною лінією* – лягати *рівно,* чекати *довгий час* – чекати *довго* і т. д. Рівнозначність однослівних номінативних трансформів і їх вихідних словосполучень не викликає сумнівів, пор. рівноправність атрибутивних словосполучень та прислівників на **-о** у таких реченнях: "Я тебе, Дарочко, не випихаю, – високим і *тихим голосом* заговорив Семен" (Л. Українка) – "Яст-шембський заговорив до неї [Василини] *тихо* й ласкаво" (І. Нечуй-Левицький); "Дівчина зиркала на Рубіна якимсь *дивним поглядом,* насмішкуватим і зухвалим" (І. Сенченко) – "Світлана *дивно* зиркнула на матір і вискочила на кухню" (Є. Гуцало). Тому недостатньо обґрунтованим є твердження, що "якісні прислівники навряд чи можна представити як результат компресії словосполучень, які безпосередньо реалізують граматичні валентності *прикметника"* [Клобукова 1981: 23].

Безпосередньою передумовою утворення прислівників на **-о** було використання атрибутивного словосполучення з узгодженим означувальним в ролі обставини, на основі чого потім відбулась дериваційна компресія його в однослівну номінативну одиницю, наприклад у давньоукраїнській мові: идти *долго* времѧ – идти *долго,* дѣлати *благо дѣло*– дѣлати *благо* і т. д.

Як згортання атрибутивно-іменних словосполучень шляхом лексико-семантичної конденсації розглядають утворення прислівників на **-о** Є. І. Янович [1978], О. О. Тараненко [1989: 192-195]. Однак вони вважають, що процесу адвербіалізації передувала субстантивація форми прикметника. Проте в попередній субстантивації прикметника не було ніякої необхідності. Не підтверджується таке міркування й матеріалами писемних пам'яток, у яких збереглись би сліди попередньої субстантивації прикметників.

У даному випадку мали місце процеси, які в сучасному мовознавстві отримали назву "включення". "Включення – це таке розширення значення слова, яке здійснюється за рахунок семантики іншого слова, що не отримує в цьому слові морфемного вираження" [Янко-Триницкая 1964: 18]. В аналізованих словосполученнях включеним став означуваний іменник. Відмінкове закінчення прикметника на **-о** в кінцевому результаті з словозмінного показника перетворюється на словотворчий засіб, оскільки адвербіалізація починає ототожнюватися з придієслівним вживанням прикметникової форми на **-о**. Так формувалась модель утворення прислівників на **-о**.

Коли ж модель "запрацювала" на повну силу, багато прислівників на **-о** могло утворюватися за законами кореляційного словотвору, не спираючись безпосередньо на процеси включення*. Цим пояснюється те, що до деяких прислівників на **-о** вихідні словосполучення виглядають штучно. Слід також мати на увазі й ту обставину, що, утворившись як універби номіналізованих вихідних словосполучень або як регулярні кореляти, прислівники на **-о** вливаються в лексичну систему мови, вступаючи в різноманітні парадигматичні й синтагматичні зв'язки з іншими словами, які позначаються на їхній смисловій структурі, на особливостях функціонування в мовленні. Так, наприклад, прислівник *гладко* як словотвірний корелят прикметника *гладкий* перейняв його значення "без загинів, виступів, западин; рівний", пор.: "*Гладко* стелеться з могилами широкий степ" (О. Стороженко), на базі якого вже автономно, незалежно від семантики прикметника, розвинув ще два переносні значення: 1) "чітко і правильно" – "Все йому так *гладко* розказала, як на листу списала" (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) "легко, без ускладнень і труднощів" – "Ну, ми всі держимося того, що урадженo,.. ще й тішимося, що так *гладко* йде діло" (І. Франко).

---

* Про особливості й взаємозв'язок аналогійних, кореляційних і дефініційних словотворчих процесів див: [Кубрякова 1981: 21-41].

На підтвердження сказаного можна відзначити ще й те, що, окрім первинної і основної функції – означати дії, – прислівники на **-о** починають поєднуватися з прикметниками та якісними прислівниками. Правда, це досить незначна в кількісному відношенні і спеціалізована в семантичному плані (переважно на позначення міри вияву ознаки) група прислівників на **-о**, наприклад: "Весь ліс – в іней, в крихкому, *казково* розкішному уборі" (О. Гончар), "День стояв чистий, *кришталево* прозорий" (О. Гончар), "*Казково* красиво на Поліссі у ці зимові дні" (З газети).

Комунікативні потреби у зростаючій диференціації найрізноманітніших відтінків дій, збагачуючи можливості семантичного статусу прислівників на **-о**, спонукають до розширення бази їх творення навіть за рахунок відносних прикметників, наприклад: "Лексика, що розкриває патріотичні почуття Брянського, звучить піднесено, урочисто, навіть *лозунгово"* (ж. "Мовознавство"). Варто зауважити, що такі похідні мотиваційно тяжіють і до іменників, від яких утворені твірні відносні прикметники, пор. *ляльково* "як у ляльки": "Не була старою, але в брезклім, *ляльково* розмальованім обличчі жінки чаїлася смерть, прикрита оболонкою набіленої шкіри, наче смертним серпанком" (І. Вільде).

Не вдаючись тут до аналізу співвідношення семантичної структури полісемічних прислівників на **-о** і їх твірних прикметників, відзначимо тільки, що багатозначні прислівники на **-о** можуть бути наслідком неодноразової дії словотвірної моделі на базі різних значень прикметників у мотивувальних словосполученнях, наприклад: пахло (тхнуло) *гірким запахом* ("В солодкому повітрі стало тхнути *гірким духом* полину" (І. Нечуй-Левицький) – пахло *гірко* ("Над водою *гірко* і п'янко пахло осиковими сережками, вербовими котиками і соком, що пробивав молоду кору" (М. Стельмах); сміятися *гірким сміхом* ("Михайло хоч і сміявся, та *гірким сміхом"* (І. Франко) – сміятися *гірко* ("І *гірко* посміхнулася Маруся, і сльози текли по непорушнім лиці" (Г. Хоткевич).

Аналогічно сформувались і інші моделі утворення тих прислівників, які формально й семантично співвідносяться з прикметниками. Сучасні моделі префіксально-суфіксальних відприкметникових прислівників **по-...-ому, по-...-и, в-(у-)... -о(-і,-у), до-...а(-у), з-(с-)...-а(-у), на-...-о, по-...-у** походять із обставинних прикметниково-іменникових словосполучень в різних прийменниково-відмінкових формах. Прийменники і закінчення прикметників із граматично-словозмінних показників перетворюються на граматично-дериваційні. Про розширення семантики прикметника за рахунок означуваного ним іменника без спеціального морфологічного вираження, що стає передумовою адвербіалізації абсорбувального прикметника, свідчать численні випадки паралельного використання в аналогічних контекстах давньоукраїнських писемних пам'яток обставинних прийменниково-відмінкових форм як з іменниковим членом конструкції, так і без нього на зразок *по мал҃ѣ времени – помал҃ѣ, на долгъ часъ – надалго, изъ млада возраста – измлада* і т. д. Великий достовірний матеріал на підтвердження такої точки зору на формування словотвірних моделей прислівників, співвідносних із прикметниками, містить монографія Є. І. Янович [1978].

Таким чином, інтерпретація генези словотвору прислівників, співвідносних із прикметниками, як структурно-семантичної компресії атрибутивних словосполучень із узгодженим означувальним шляхом включення дає можливість з'ясувати механізм переводу ознаки з присубстантивної позиції в придієслівну і обґрунтувати похідність прислівників від прикметників.

Утворенням прислівників від прикметників забезпечується переведення присубстантивної ознаки в привербальну, інакше кажучи, адвербіалізація ознаки, що і є словотвірним значенням цієї категорії похідних, пор.: *добрий – добре, веселий – весело, батьківський – по-батьківському* і т. д.

Структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників сучасної української мови відображена в зведеній таблиці (див.: табл.3.1.). Словотвірні значення деад'єктивних

похідних, будучи складовою частиною словотвірної семантики української мови, утворюють цілісну систему категоріальних семантичних величин. Системність словотвірної семантики українських деад'єктивів ґрунтується на спільності мотивувальних ознакових значень і протиставленні типів семантичної субкатегоризації або перекатегоризації.

Таблиця 3.1.

Структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників

Блоки	Семантичні позиції	Типи деривації			Приклади
		Мутація	Модифікація	Транспозиція	
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
субстантивний	носій ознаки	+			бідняк
	абстрагована ознака			+	доброта
ад'єктивний	неповний вияв ознаки		+		білуватий
	сильний вияв ознаки		+		старезний
	надмірний вияв ознаки		+		задобрий
	гіпокористичність		+		сліпенький
	заперечення ознаки		+		невеликий
	розміщений над тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		надзоряний
	розміщений під тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		підкістковий
	розміщений при тому, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		прифронтовий
	розміщений за межами того, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		заполярний

Продовження Таблиці 3.1.

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
	розміщений перед тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		передопераційний
	розміщений між тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		міжрейковий
	здійснений до того, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		довоєнний
	здійснений після того, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		пополудневий
	здійснений у період між тим, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		міжсесійний
	здійснений у відповідності з тим, що, названо твірним словом мотивувального прикметника		+		поквартальний
	спрямований проти того, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		протитанковий
	прихильний до того, що названо твірним словом мотивувального прикметника		+		прозахідний
	встановлений, наявний між тим, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника		+		міжвідомчий
вербальний	наділяти ознакою	+			синити
	набувати ознаки	+			веселіти
адвербіальний	адвербіалізація ознаки			+	радісно

3.3. Словотворча спроможність прикметників

Семантична позиція "**носій ознаки**" загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників репрезентована великою кількістю різноструктурних похідних. Серед них виділяються назви як осіб, так і неосіб за характерними для них ознаками, вказаними твірними прикметниками. Неоднакові вони й за характером словотвірної мотивації. Більшість таких дериватів мотивовані відповідним твірним прикметником: *безсоромний – безсоромник, мудрий – мудрець, добрий – добряк, білий – білок, щоденний – щоденник* і т. д. Формальна структура іншої частини похідних зумовлена звучанням відповідного ад'єктива, а значення – семантикою цілого прикметниково-іменникового словосполучення. Це стосується низки відприкметникових іменників із предметним значенням, зазвичай назв осіб на зразок *консервник* "робітник консервного заводу", *міжнародник* "фахівець з питань міжнародної політики, міжнародного права", *плановик* "працівник планового відділу", *лівак* "людина, яка дотримується лівих поглядів" і т. д. Назви неосіб із такою мотивацією поодинокі, пор. *дубовик* "гриб, що росте в дубовому лісі", *централка* "рушниця центрального бою" тощо.

На думку В. М. Хохлачової [1969: 13-14], яка досліджувала особливості словотвору таких дериватів у російській мові, мотивувальні прикметниково-іменникові словосполучення відзначаються семантичною стабільністю, яка досягається тим, що прикметник у такому словосполученні виступає в одному зі своїх вживань. Сполучуваність прикметника обмежена або одним, єдино можливим означуваним іменником, або кількома, семантично однорідними. Висловлене при цьому міркування, що назви осіб не можуть бути утворені безпосередньо від десубстантивних прикметників, які означають найзагальнішу, найширшу ознаку відношення до названого твірною основою предмета чи поняття і через це збіднені з боку предметного змісту, бо вони виявились би семантично недостатніми й малозмістовними, не зовсім переконливе. Такі прикметники поза відповідними словосполученнями не можуть стати твірними для іменників-назв осіб не через те, що виражені ними ознаки широкі й малозмістовні, а тому, що їх взагалі не можна приписати означуваним іменникам. В основі обмежень на сполучуваність аналізованих прикметників із особовими іменниками лежить характер знань, спільних для всіх мовців, тобто поєднанню понять, виражених такими гіпотетичними прикметниково-іменниковими словосполученнями, суперечили б людські знання [Чейф 1976: 111-121]. З досвіду людині відомо, що особа не може бути *консервною, плановою,* як і гриб *дубовим,* а рушниця – *центральною.* Проте особа може характеризуватися розгорнутою ознакою, що виражає відношення до якогось предмета чи явища через іменник із певним атрибутивним детермінантом, наприклад, працює в *консервній промисловості,* уможливлюючи таким чином мотивацію похідних цілим словосполученням.

Назва особи, носія ознаки, може бути мотивована й предметною ознакою без детермінанта, пор. *промисловець,* рос. *промышленник* тощо, але коли виникає необхідність у родо-видовій диференціації об'єктів номінації дериваційними засобами, мотивація предметною ознакою без детермінанта виявляється семантично недостатньою. Видове розрізнення об'єктів номінації забезпечується мотивацією цілим прикметниково-іменниковим словосполученням, у якому прикметник репрезентує видову характеристику предмета, вираженого іменником, наприклад: *промисловість – консервна, текстильна, швейна, цукрова* тощо.

Очевидно, що в таких випадках мотивація здійснюється після семантичних процесів включення. Розширення семантики прикметника за рахунок значення означуваного ним іменника без спеціального морфологічного вираження – поширене явище в сучасній українській мові. Такий прикметник зазнає помітних функціональних змін, оскільки він "переміщується в позицію усуненого незалежного компонента, починаючи виконувати нові для нього субституційні синтаксичні функції. Природно,

що при цьому він не тільки зберігає свою лексичну семантику, але й "натякає" на семантику усуненого компонента, будучи в результативному реченні **представником** відповідного словосполучення вихідного речення" [Кушнина, Мурзин 1988: 71]. Цією особливістю можна пояснити ту обставину, що мотивовані такими прикметниками іменники структурно зумовлені лише формою ад'єктива, а семантично – значенням відповідного прикметниково-іменникового словосполучення.

Від таких мотивацій необхідно відрізняти ті мотивації, при яких формально й семантично безпосередньо мотивувальними похідних виступають прикметниково-іменникові словосполучення (наприклад, *сивоголовий, жовтобрюх*), що виводить їх за межі власне ад'єктивних мотивацій.

Серед деад'єктивів, що суфіксально реалізують семантичну позицію "носій ознаки", засвідчені іменники чоловічого роду (*заздрісник, вівсяник*), жіночого (*манірниця, ватянка*), спільного (*п'яниця, добряга*) та окремі множинні іменники (*вельветки, плоскогубці*). Іменники середнього роду, як і інших родів, утворені шляхом субстантивації, розглядаються нами як похідні словотвірні одиниці, бо вона в сучасній дериватології інтерпретується як "утворення іменників, структурно мотивованих прикметниками, з використанням у ролі словотворчого засобу флексій прикметника (парадигми одного граматичного роду або лише множини)" [Лопатин 1967: 207], пор.: *солодке, м'ясне, кохана, малий, сумчасті* та ін.

В утворенні назв осіб, носіїв статичної ознаки, велику активність виявляють прикметники, які виражають внутрішні якості особи: *заздрісник, лукавець, недоумок, веселун, погань, відлюдько, мудрій, мудрець, упертюх, лінюх, дотепник, скромник, дбайливець, лінивець, зухвалець, весельчак, гордяк, добряк, капризун, хитрун, сентименталіст, глушко, гордій, скупій, бездара, недотепа, неслух, слабодух, цинік, захланник, каверзник, спритник, хитрик, доброзичливець, завзятець, зрадливець, ревнивець, сміливець, шаленець, глупак, смільчак, хитряк, дурень, скупердяй, гонорка, тонкослізка, відлюдниця, дотепниця, заздрісниця, поганка, хитрунка, гниляка, скромняга, скуп'яга, тупиця, жаднюга, хитрюга, злюка, скаженюка, добрий, відважний, душевнохворий, скупий, злий, чесний, капосниця, лукавиця, скромниця* і т. д.

Слід зауважити, що особові утворення на **–иця** в українському мовознавстві кваліфікуються як відіменникові деривати, фемінітиви до відповідних деад'єктивів чоловічого роду з суфіксом **–ик,** зрідка **–ець** [Ковалик 1958: 69-76, 118-120; Словотвір 1979: 97]. Проте для таких утворень природною є також структурна й семантична мотивація прикметника, пор.: дівчина *лукава – лукавиця,* жінка *марнотратна – марнотратниця,* молодиця *облесна – облесниця,* дівчина *розумна – розумниця* тощо. Те, що подібні деривати можуть бути утворені безпосередньо від ад'єктивних основ, підтверджується поодинокими похідними на зразок *манірниця* без паралельних відповідників чоловічого роду.

Іншу значну групу назв носіїв ознак становлять деад'єктиви, утворені від основ прикметників, які позначають зовнішні ознаки особи: *вродливець, смаглявець, голяк, лисак, смугляк, коротун, красун, сліпун, здоровань, кирпань, лисань, цибань, безпалько, сивобородько, гарнюк, малюк, куцан, красень, хорошень, сліпень, смаглій, коротай, чорнобривий, кучерявець, обшарпанець, обідранець, сивоголовець, стрижак, худяк, лисун, товстун, хорошун, чистун, чистюк, смаглюк, біловус, кремез, кривоніс, розхристя, білявка, кривоніжка, русявка, смаглявка, чорнявка, вродливиця, сухоребриця, модниця, гладуха, товстуха, красуха, чистуха, товстуля, красуня* і т. д.

Численну групу особових дериватів семантичної позиції "носій ознаки" становлять похідні, мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за родом діяльності особи: *атомник, буровик, комунальник, оптовик, паперовик, харчовик, цементник, швейник, науковець, плановик, сезонник, суспільник, ядерник, вечірниця, заочниця, швидкісниця, органік, взводний, військовий, горновий, загрібний, конвойний, політичний, посильний, рядовий, штабний, ярмарковий* і т. д.

Не поступаються перед ними в утворенні іменників із словотвірним значенням "носій ознаки" прикметники, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бездомник, вуличник, відставник, злиденник, засланець, переміщенець, переселенець, найманець, строковець, бідняк, злидняк, середняк, новак, багач, каторжник, голь, нерівня, рівня, зведеня, безробітний, вільний, двірський, підлеглий, репатрійований, трудящі, невільник, незаможник, приватник, строковик, реєстровець, судовець, бездомниця, зарібниця, незаможниця, поселениця* і т. д.

В утворенні назв носіїв ознак виявляють активність і прикметники, які виражають ознаки за віковими особливостями особи, але їх лексико-семантична обмеженість зумовила невелику кількість таких деад'єктивів: *молодик, старець, річняк, юнак, старун, малолітка, молодка, молодиця, стариця, молодуха, старуха, молодь, молода, неповнолітні, старий, юні* тощо.

Поза виділеними групами твірних для назв осіб, носіїв ознак, виступають семантично слаботипізовані ад'єктиви, пор.: *покійник, хрещеник, полюбовник, хваленик, вошивець, сестринець, знайомець, пещенець, кревняк, зведенюк, прихожанин, подорожанин, первістка, сестрінка, обраниця, утопленица, улюблениця, лівша* тощо.

Семантична позиція "носій ознаки" в частині назв осіб реалізована також деад'єктивами, структурно мотивованими прикметниками, які виражають ознаку за відношенням до країни, краю, етносу, а семантично – атрибутивними словосполученнями, означуваний еліптизований компонент якого називає культуру, мову, філологію, пор.: *арабіст, гебраїст, германіст, індоєвропеїст, елліністи, латиніст, русист, славіст, українїст* та ін.

В утворенні неособових, предметних назв носіїв ознак беруть участь різні семантичні типи прикметників. Досить продуктивними є ад'єктиви, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *ватник, вівсяник, картопляник, маковик, пуховик, сирник, солом'яник, хвойник, черешник, яблучник, сап'янець, вишняк, житняк, мідяк,*

срібняк, золотий, м'ясне, рядняне, срібний, бавовнянка, бляшанка, ватянка, вишнівка, вівсянка, глинянка, дротянка, картонка, кукурудзянка, лоївка, шкірянка, ячмінка, вівсяниця, волосяниця, залізниця, кам'яниця, мідниця, просяниця, сливовиця, ячниця і т. д.

Не поступаються перед ними в утворенні назв неосіб семантичної позиції "носій ознаки" прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *відстійник, дощовик* "плащ", *дров'яник* "сарай", *записник, купальник, нерестовик, носовик, салатник, сторожовик, звіринець, гончак, товарняк, бавовнопрядильня, вітальня, курильня, приймальня, спальня, сукновальня, цегельня, чекальня, читальня, шерстепрядильня, борозний, гримерна, дитяча, душова, операційна, пасажирський, питне, препараторська, чайові, вибухівка, візитка, водянка* "діжка", *курилка, маслянка, солянка* "посудина", *шторміка, винниця, мийниця, мірниця, олійниця, пивниця, помийниця, салатниця, супниця* і т. д.

Ще однією групою ад'єктивів, які активно реалізують семантичну позицію "носій ознаки" в частині назв неосіб, є прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів: *багатогранник, багатолемішник, гостроконечник, куцик, прямокутник, рижик, червонюк, багрянець, жовтець, зеленець, ламанець, репанець, синець, кругляк, білок, жовток, рудяк, стрімчак, чорняк, жовтяк, біль, жовч, зелень, каламуть, нечисть, білі, зелена, верховина, вузина, лисина, мілина, прим'ятина, сивина, рівнина, крива, семиструнна, червоне, чорна, жовтянка, зубчатка, мідянка* "змія", *плоскодонка, синітка, синька, сукуватка, червінка, багряниця, темниця, світлиця, чорниця* і т. д.

Чимало аналізованих похідних утворено від прикметників, які виражають внутрішні, фізичні якості предметів: *дутик, короткохвильовик, паровик, потайник, пряник, самозапильник, талик, тінник, гнилець, мокрець, простець, сирець, солонець, холодець, глевтяк, гірчак, гущак, кисляк, мокряк, порожняк, свіжак, солончак, трухляк, м'якуш, гнилятина, дохлятина, мерзлятина, кислятина, тухлятина, бистря, гаряч, гниль, пріль, слиз, солод,*

суш, тлінь, гаряче, гостре, жирне, холодна, швидка, вузькоколійка, гвинтівка, дичка, липучка, м'якушка, пустка, невидимка "шпилька", *самохідка, сушка, тягучка, шипучка, гірчиця, гнилиця, квасниця, кислиця, сировиця, таловиця, теплиця* і т. д.

Інша значна група твірних ад'єктивів для неособових, предметних носіїв ознак – це прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *вареник, плетеник, січеник, стуленик, товченик, валянець, плесканець, рубанець, копченя, ламань, рвань, ткань, варена, варене, печене, пряжене, варениця, вудженицця, кошениця, мішаниця, плетениця, смаженицця, сушениця, тканиця, довбанка, ліплянка, мазанка, набиванка, наклейка, настоянка, оранка, писанка, плетінка, сіянка, тканка, квашенина, копченина, мішанина, продовбина, пропалина, тканина, смаженина, солонина, варенуха* і т. д.

Частину деад'єктивів із словотвірним значенням "носій ознаки" серед назв неосіб становлять ті, які утворені від прикметників, що виражають ознаки за відношенням до місця: *задник, надгробник, наплічник, наріжник, нарукавник, настільник, підчеревник, поперечник, спідник, верхняк, нижняк, спідняк, східень, централь, ліва, набережна, передня, передова, права, кінцівка, лугівка, низовка, підземка, поперечка, центрівка, централка, лівиця, нижниця, передовиця, правиця, побічниця, спідниця, береговина, чужоземщина* і т. д.

Ще одну групу похідних, які репрезентують семантичну позицію "носій ознаки" серед назв неосіб, становлять ті, які мотивовані прикметниками, що виражають ознаки предметів за відношенням до часу: *двотижневик, денник, зимовик, нічник, річник, щоденник, щомісячник, щорічник, добові, рання, ярі, веснянка, вечірка, восьмирічка, десятилітка, однорічка, озимка, семиденка, зимниця* та ін.

Предметні назви носіїв ознак утворені також від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *броньовик, вітрильник, піщаник, ситник, липець* "мед", *вітряк* "вітряний млин", *калганова, полинна, спиртне, бензинка, восківка, електричка, карбідка, моторка, нафтівка, спиртівка, шомполка, колісниця, пісочниця, пуховиця* та ін.

Невелика кількість аналізованих деад'єктивів мотивована прикметниками, які виражають відношення до краю, країни, етносу: *кабардинка, кримка, латинка, циганка, слов'янщина, латина, латинь, російська, угорська, циганська* тощо.

Семантична позиція "**абстрагована ознака**" у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників належить до тих, які словотворчо найбільш реалізовані. Її формують структурно різнотипні деад'єктиви (хоча абсолютну більшість із них становлять деривати з суфіксом **-ість**), утворені від прикметників різних семантичних типів. Основний масив таких утворень становлять абстрактні іменники жіночого роду, незначну частину – субстантиви чоловічого й середнього родів та множинні іменники.

Найбільшу кількість назв абстрагованих ознак утворено від прикметників, які виражають внутрішні якості осіб, внутрішні, фізичні якості, властивості предметів: *агресивність, гнилість, дотепність, кмітливість, кислуватість, крихкість, лагідність, міцність, мокрість, мудрість, скромність, хитрість, хоробрість, цупкість, чесність, щільність, гіркота, глупота, глухота, гордота, густота, підлота, твердота, тіснота, пустота, трухлявина, густина, теплина, гнилизна, новизна, нетерплячка, банальщина, сентиментальщина, бистрінь, гарячінь, мокрінь, студінь, твердінь, дивниця, дурниця, марниця, голоднеча, мокреча, холоднеча, мудрація, лукавинка, хитринка, гординя, демократизм, меркантилізм, цинізм, героїзм, автоматизм, інтуїтивізм, бездумство, безстидство, глупство, вільнодумство, єхидство, зухвальство, лінивство, лукавство, шаленство, безглуздя, безсилля, завзяття, щиросердя, веселощі, гордощі, грубощі, дурощі, заздрощі, лінощі, лютощі, мудрощі, ревнощі, хитрощі, безум, лінь, лють, міць, сить, твердь, чвань, добре, дурне, лихе, підле, справедливе* і т. д.

Значною продуктивністю в утворенні іменників – назв абстрагованих ознак характеризуються також прикметники, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *асиметричність, багряність, білість, блідість, горбатість, громіздкість, дебелість, жовтавість, засмаглість, картатість, неохайність, непрозорість, плямистість, русявість, блідота, бруднота, висота, довгота, красота, сизота, синьота, чорнота, білина, величина, довжина, жовтина, кривина, сірина, білизна, голизна, голубизна, грубизна, жовтизна, крутизна, сіризна, величінь, височінь, гладінь, голубінь, сивінь, темінь, широчінь, синява, сірява, повнява, чорнява, атлетизм, гігантизм, каламуття, розмаїття, багрянь, безкрай, безмір, гладь, обшир, сизь, синь, фіолет, шир, велике, гарне, красиве, мале, просинь, прозелень* і т. д.

Інші семантичні типи прикметників в утворенні назв абстрагованих ознак не настільки активні, як згадані, але також відзначаються певною продуктивністю. Так, чимало абстрактних деад'єктивів утворено від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до часу: *анахронічність, безстроковість, вічність, вчасність, давність, довговічність, майбутність, минулість, моментальність, нагальність, передчасність, своєчасність, хвилинність, будучина, будущина, давнина, козаччина, минувшина, старосвітщина, щоденщина, первина, прадавнина, п'ятихвилинка, річниця, восьмисотріччя, майбуття, передрання, переджнив'я, передвечір'я, пообіддя, семиліття, середньовіччя, майбуть, рань, грядуще, давнє, колишнє, надстрокове, недавнє, попереднє, прадавнє, сучасне, тодішнє, хвилинне* та ін.

Ряд абстрактних деад'єктивів утворено від прикметників, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бідність, безпритульність, безправність, заможність, злиденність, знатність, знедоленість, незаможність, пригнобленість, убогість, чиновність, біднота, злидота, убозтво* та ін.

Абстрактні деад'єктиви *арабістика, білорусистика, гебраїстика, германістика, індоєвропеїстика, іраністика, китаїстика, монголістика, романістика, славістика, русистика, україністика, англізм, арабізм, германізм, грецизм, мадяризм, русизм, тюркізм, українізм, старослов'янізм, церковнослов'янізм, іудейство, латинство, циганство* і под. мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за відношенням до країни, краю, етносу.

Невелика частина похідних семантичної позиції "абстрагована ознака" мотивована прикметниками, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *волокнистість, кров'янистість, крохмалистість, маслянистість, м'ясистість, смолистість, цукристість* та ін.

По кілька дериватів семантичної позиції "абстрагована ознака" утворено від прикметників за відношенням до місця (*відцентровість, конечність, крайність, піднебесність, суміжність, центральність, далечина, віддалина, далечінь*), за відношенням до того, з чого виготовлені (складаються) предмети (*вітамінність, водність, ворсистість, колосистість, кристалічність*), за відношенням до способу виготовлення, приготування (*нарізність, розораність, розрідженість, рубчастість*), за відношенням до вікових особливостей (*дитячість, молодість, старість, молодецтво, старецтво, молодощі, старощі, юнь*), за відношенням до призначення (*коксівність, вибуховість, агітаційність*).

Багатством різноманітних проявів ознаки щодо її інтенсивності, локативних, темпоральних та інших вимірів зумовлена значна кількість модифікаційних словотвірних значень, згрупованих нами у градуальні, конотативні, заперечні, просторові, часові. Засобом реалізації семантичних позицій ад'єктивного блоку загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є префіксація й суфіксація, а в окремих випадках – конфіксація.

У межах модифікації ознаки, вираженої твірним прикметником, щодо інтенсивності її прояву виявлені семантичні позиції "неповний (слабкий) вияв ознаки", "сильний вияв ознаки", "надмірний вияв ознаки".

Реалізація семантичної позиції "**неповний вияв ознаки**" здійснюється здебільшого на базі двох семантичних типів прикметників. Це передусім ад'єктиви, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось: *вогкуватий, глухуватий, гордуватий, густуватий, кислуватий, крихкуватий, м'якуватий, нуднуватий, пріснуватий, різкуватий, сухуватий, тугуватий, тупуватий, хитруватий, холоднуватий, черствуватий, важкенький, ледаченький, кисленький, п'яненький, скупенький, бадьористий, гордовитий, сумовитий, тямковитий, небезвигідний, небезгрішний, небезінтересний, небезкорисливий, небезрозсудний, небезспірний, небезуспішний, напівбожевільний, напівгнилий, напівголодний, напівдикий, напівдостиглий, напівзотлілий, напівм'який, напівпритомний, напіврідний, напіврозквітлий, напівсерйозний, напівсухий, напівтвердий, напівтрухлий, напівхворий, півавтоматичний, півгнилий, півмертвий, півсвідомий, півсонний, посолодкий, приглухий, притрухлий* і т. д.

Ще один тип твірних, які активно утворюють похідні із значенням неповного вияву ознаки, це прикметники, що виражають зовнішні ознаки когось або чогось: *білуватий, бруднуватий, жовтуватий, зеленуватий, каламутнуватий, короткуватий, лисуватий, малуватий, мутнуватий, огряднуватий, рудуватий, сизуватий, сіруватий, сутулуватий, яснуватий, поганенький, величенький, височенький, довгенький, блідавий, жовтавий, зеленавий, золотавий, круглявий, повнявий, пухлявий, рославий, сивавий, синявий, сірявий, темнавий, червонавий, щуплявий, біластий, довгастий, жовтастий, зеленастий, багрянистий, зеленистий, зорянистий, полум'янистий, темнистий, напівбосий, напіввідкритий, напіввідтулений, напівголий, напівзатоплений, напівсивий, піваршинний, піввідчинений, півголий, півзаплющений, подовгуватий, помалий, потовстий, потемний* і т. д.

Інші семантичні типи твірних в утворенні прикметників, які виражають неповний вияв ознаки, малопродуктивні або й непродуктивні. Так, тільки окремі деривати утворені від прикметників, які виражають ознаки за віковими особливостями (*старуватий, молодявий, молодистий, напівдитячий, півдитячий, постарий, престарий*), за соціальним статусом особи (*біднуватий, заможненький, багатенький, убогенький, напівбезробітний, напівкріпосний, напівпролетарський*), за відношенням до часу (*давненький, напівпатріархальний, піввіковий*), за відношенням до місця (*далеченький, напівпідвальний, півсередній, поблизький*), за відношенням до того, з чого вони виготовлені (*напівшерстяний, напівшкіряний, напівшовковий*), за відношенням до способу їх виготовлення, приготування (*напівкустарний, напіврозкритий, напівстертий, півзігнутий*), за відношенням до їх призначення (*небеззахисний*).

В реалізації семантичної позиції "**сильний вияв ознаки**" виявляються ті ж закономірності, які характерні для попередньої: більшість похідних утворені від прикметників двох семантичних типів – а) які виражають внутрішні якості, властивості когось, чогось та б) зовнішні ознаки когось, чогось, наприклад:

а) *важнющий, завзятущий, злющий, міцнющий, мокрющий, проклятущий, силющий, ситющий, триклятущий, труднющий, хитрющий, холоднющий, байдужісінький, веселісінький, новісінький, радісінький, холоднісінький, простісінький, важезний, важчезний, здоровезний, тяжезний, важенний, добренний, жаденний, здоровенний, ситенний, тяженний, вагучий, важучий, жаднючий, злючий, кислючий, смачнючий, твердючий, холоднючий, солодюсінький, превеселий, прегіркий, прегустий, предобрий, презавзятий, презлий, прелютий, премудрий, преніжний, пресмачний, пресумний, претяжкий, прехитрий, прещедрий, ультражорстокий, ультрапористий, ультрапоруватий, ультрарозріджений, ультрареакційний* і т. д.

б) *бруднющий, гострющий, товстющий, худющий, новісінький, повнісінький, гарнісінький, дрібнісінький, жовтісінький, круглісінький, малісінький, прямісінький, рівнісінький, сивісінький, сірісінький, цілісінький, чистісінький, чорнісінький, величезний, височезний, глибочезний, грубезний, довжезний, сивезний, страшезний, товстезний, широчезний, величенний, височенний, глибо-*

ченний, довженний, страшенний, товстенний, широченний, жирнючий, поганючий, страшнючий, товстючий, худючий, дрібнюсінький, малюсінький, мацюпусінький, тонюсінький, превисокий, прегарний, предовгий, превеликий, претовстий, пречорний, ультрамодний, ультрафіолетовий, ультрачервоний і т. д.

Від інших семантичних типів прикметників утворені поодинокі деад'єктиви із значенням сильного вияву ознаки, зокрема від прикметників, які виражають ознаки когось чи чогось за відношенням до часу (*пізнісінький, давнезний, правічний, прадавній, праісторичний, ультрасучасний*), до місця (*далечезний, далеченний*), до призначення (*ультраселективний*) та які виражають ознаки за віковими особливостями (*молодісінький, старезний, старенний, молодюсінький, престарий, прастарий*) і соціальним статусом особи (*багатющий, пребагатий, пребідний*).

Із градуальної модифікації ознаки у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників семантична позиція "**надмірний вияв ознаки**" репрезентована найменшою кількістю дериватів. Твірними таких похідних є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось (*залегкий, замудрий, занемічний, зарозумний, заслабий, затяжкий, зашвидкий, надвлучний, надвправний, надгустий, наддалекобійний, надзвичайний, надлегкий, надлюдський, надміцний, надпотужний, надприродний, надсильний, надскладний, надтвердий, надточний, надцілкий, надчистий, понадзвуковий, надчутливий, надчуттєвий, надшвидкісний*), зовнішні ознаки когось або чогось (*забілий, завеликий, зависокий, завузький, заглибокий, загострий, загрубий, загустий, задовгий, заздоровий, зазелений, закороткий, замалий, занизький, затісний, затонкий, заширокий, надвеликий, надвисокий, надглибокий, наддовгий*), зрідка – ад'єктиви, які виражають ознаки за відношенням до часу (*завчасний, запізній, заранній, надранній, надстроковий, надтерміновий*), до місця (*наддалекий*) та вікові особливості (*замолодий, застарий*).

Як уже відзначалось, конотативна модифікація ознаки часто супроводжує градуальну, однак ряд деад'єктивів виражає

тільки конотативну модифікацію – суб'єктивну оцінку ознаки, передусім ті, які утворені від прикметників, семантика яких виключає градуальність. Наявність таких деад'єктивів засвідчує семантико-словотвірну самодостатність окремої семантичної позиції **"гіпокористичність"** у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників. Базою творення деад'єктивів із значенням пестливості переважно є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось чи чогось або зовнішні ознаки особи (істоти), предмета.

Від першого типу прикметників утворені гіпокористики *давненький, живенький, забавненький, зграбненький, порядненький, привітненький, проворненький, пухкенький, розумненький, свіженький, смішненький, хутенький, цікавенький, цупкенький, чуйненький, щасливенький, сліпенький* і т. д.

Деад'єктиви *акуратненький, білявенький, вишневенький, драненький, кирпатенький, куценький, пузатенький, рябенький, босенький, русявенький, чубатенький, ширшенький, меншенький, золотенький, льняненький, шпичастенький, чистенький, ясненький* і т. д. мотивовані прикметниками другого типу.

Поодинокі аналізовані деад'єктиви утворені від основ прикметників, які виражають ознаки предметів за відношенням до місця (*близенький*), часу (*пізненький*) та ознаки осіб за їх соціальним статусом (*бідненький*), віковими особливостями (*старенький*).

У реалізації семантичної позиції "**заперечення ознаки**" загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників основне навантаження несуть прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось чи чогось: *небайдужий, неввічливий, невимогливий, негордий, недобрий, незаздрісний, незів'ялий, незлий, нелегкий, нелеткий, нелукавий, немудрий, неподатливий, неспокійний, непривітний, нерідний, нерішучий, нерозважливий, несердитий, нескромний, несмачний, неуважний, нехитрий, нечесний, нещирий, безвідповідальний, безрадісний, безвідрадний, безвладний, безголосий, безгріховний, безґрунтовний, бездефіцитний, бездіяль-*

ний, беззлобний, беззмістовний, безідейний, безкорисливий, безпристрасний, безрадісний, безсердечний, безсовісний, безсумнівний, безчесний, безефектний, антидемократичний, антиморальний, антинауковий, антипедагогічний, антисанітарний, антитоксичний, антихудожній, аритмічний, ахроматичний, аморальний, анормальний, імматеріальний, імморальний, псевдокласичний, псевдонауковий і т. д.

Значну частину деад'єктивів вказаної семантичної позиції становлять утворення від прикметників, які виражають ознаки предметів, речей тощо за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *небілений, невивершений, невижатий, невиїжджений, невикінчений, невимолочений, невипалений, невипечений, невисвітлений, невіяний, невтоптаний, негашений, недрукований, нежатий, незабрукований, незаплетений, незаскиртований, некований, нелуджений, необгороджений, нерозораний, нерозрізаний, нерукотворний* та ін.

Ряд деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворено від прикметників, які виражають ознаки предметів, речей, явищ за відношенням до їх призначення: *небудівельний, невиборний, невиліковний, невійськовий, невоєнний, негігієнічний, неїстівний, непаровий, непроїжджий, непрохідний, неробочий, нерозбірний, неслужбовий, несполучний, безкарний, безконтрольний, безмитний, безоплатний, безплатний* та ін.

По кілька деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворені від основ прикметників, які виражають ознаки за відношенням до часу (*невчасний, недавній, недовговічний, недовготривалий, недовгочасний, несвоєчасний, нетривалий*), до місця (*неблизький, недалекий, неземний*), до вікових особливостей (*недитячий, недорослий, немолодий, неповнолітній, нестарий*), до того, з використанням чого щось зроблене й функціонує (*невітряний, неводний, нерудний, неугноєний, безмоторний, безоружний, безприйменниковий, безрозсадний, безсловесний, безсонячний, безступінчастий*) та з чого щось зроблене, виготовлене, складається (*небрукований, неклітинний, безбілковий, бездротовий, безквітковий, безпідметовий, безросяний*).

Просторові, часові та інші модифікації ознаки не настільки продуктивні, як градуальні чи заперечні, хоча характеризуються різноманітністю. Засобом реалізації словотвірних значень виступає лише префіксація.

Деад'єктиви з семантикою локативної і темпоральної модифікації, утворені за допомогою префіксів, співвідносних із прийменниками, зокрема **над-, понад-, під-, при-, за-, поза-, перед-, між-, до-, після-, по-, проти-,** не виключають також мотивації і відповідними прийменниково-іменниковими формами, а більшість структурно однотипних із ними похідних прикметників – це відіменникові префіксально-суфіксальні утворення [Словотвір 1979: 242-251].

Різновекторні реалізації **просторових модифікацій** здійснені на базі прикметників, твірні іменники яких позначають конкретні предмети, що можуть служити точкою відліку певної просторової спрямованості: *надводний, надґрунтовий, надліктьовий, надорбітальний, надзоряний, понадхмарний, підпотиличний, підґрунтовий, підкістковий, підкореневий, придніпровський, придністровський, прикарпатський, приміський, приморський, приканальний, привокзальний, приполярний, пришкільний, приґрунтовий, прирічковий, прифронтовий, субантарктичний, субкосмічний, субальпійський, підгірський, підміський, заальпійський, задніпровський, закарпатський, заміський, зазубний, заозерний, позастудійний, позаклітинний, передраменний, передміхуровий, передплечовий, передгірський, передполярний, міжзубний, міжрайонний, міжселищний, міжконтинентальний, інтердентальний* і т. д.

Твірними для деад'єктивів **часової модифікації** є темпоральні прикметники та ті, твірні іменники яких позначають певну подію, явище, що стають точкою відліку часу: *передвечірній, передвихідний, передвоєнний, переддосвітній, передекзаменаційний, передінкубаційний, передінфарктний, переднавігаційний, переднічний, передгрозовий, переддощовий, передзимовий, передпусковий, передранковий, передтравневий, передсвятковий, передріздвяний, дообідній, дописемний, дошкільний, дошлюбний, дохри-*

стиянський, дотеперішній, підвечірній, підобідній, післявоєнний, післяобідній, післяжнивний, післяопераційний, післяльодовиковий, післягрозовий, післяпологовий, післяполудневий, післясвятковий, повоєнний, пообідній, пореволюційний, пошлюбний, пополудневий, постембріональний, пострадіаційний, міжнавігаційний, міжсесійний, міжродовий, погодинний, поденний, поквартальний, помісячний, посезонний і т. д.

Інші модифікації ознаки, зокрема "**спрямований проти того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника**", "**прихильний до того, здійснений на користь того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника**" та "**встановлений, наявний між тим, на що вказує твірне слово мотивувального іменника**", засвідчені передовсім від прикметників, які виражають внутрішні якості особи або внутрішні, фізичні якості, властивості предметів, явищ: *протибольовий, протигарячковий, протигрипозний, протиерозійний, протизаконний, протималярійний, протиприродний, протиревматичний, протиурядовий, протишоковий, антикріпосницький, антигромадський, антимілітаристський, антифашистський, проконсервативний, проімперіалістичний, міжбригадний, міжвидовий, міждіалектний* і т. д. З інших твірних прикметників, які беруть участь в утворенні зазначених деад'єктивів, відзначені також поодинокі ад'єктиви, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*противірусний, протигазовий, протихімічний*), за відношенням до місця (*протиповітряний*), краю, країни, етносу (*проукраїнський, прозахідний, проамериканський, міжслов'янський*).

Процесуалізація статичної ознаки, яка становить суть відприкметникового дієслівного словотворення, здійснюється в межах словотвірних значень "набувати ознаки" та "наділяти ознакою". Найактивнішими в реалізації семантичної позиції "**набувати ознаки**" загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є ад'єктиви, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *байдужіти, безсиліти, буйніти, веселіти, густіти, добріти, дряхліти, духмяніти, зліти, квасніти, лагідніти, лютіти, мокріти, мужніти, порохнявіти, пружніти, розумніти, свіжіти, сумніти, твердіти, холодніти, шаленіти, бадьорішати, веселішати, густішати, добрішати, дурнішати, жвавішати, злішати, кислішати, м'якшати, нахабнішати, свіжішати, твердішати, черствішати, вологнути, гіркнути, глухнути, кваснути, киснути, кріпнути, мокнути, м'якнути, огиднути, остогиднути, слабнути, сліпнути, тверднути, трухнути, тухнути, завагітніти, збуденніти, окрилатіти, збезволіти, звогчіти, зволожіти, згордіти, зненависніти, спідліти, обезглуздіти, оприкріти, опрісніти, отяжіти, пожвавіти, посмачніти, уціліти* і т. д.

Не менш продуктивні в утворенні дієслів із значенням "набувати ознаки" прикметники, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багряніти, біліти, блакитніти, каламутніти, кремезніти, маліти, мохнатіти, мутніти, повніти, поганіти, прищавіти, рижіти, русявіти, світліти, сивіти, синіти, смаглявіти, темніти, товстіти, хорошіти, червоніти, чорніти, шершавіти, ясніти, білішати, більшати, блакитнішати, вужчати, дебелішати, довшати, жовтішати, каламутнішати, коротшати, сивішати, сірішати, чорнішати, яснішати, бліднути, блякнути, гладнути, грубнути, жовкнути, худнути, заголіти, закривіти, закудлатіти, скучерявіти, покрасивішати, розмордатіти* і т. д.

Поодинокі дієслова із значенням набування ознаки утворені також від прикметників, які виражають ознаки осіб за їх соціальним статусом (*багатіти, бідніти, заможніти, убожіти, багатшати, біднішати*), за відношенням до вікових особливостей (*молодіти, старіти, юніти, молодшати, старішати*), а також від прикметників, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*водніти, водявіти, волохатіти*), до місця (*даленіти*), часу (*частішати*).

У межах словотвірного значення "набувати ознаки" і на базі його у низці деад'єктивів сформувалося значення "виділятися

ознакою", пор.: *біліти, жовтіти*. Для окремих деад'єктивів таке значення єдине, наприклад: *височіти, пістрявіти, строкатіти, яріти, яскравіти*.

Семантична позиція "**наділяти ознакою**" репрезентована переважно похідними, мотивованими прикметниками, які виражають внутрішні якості когось або чогось: *бадьорити, веселити, воложити, гірчити, добрити, злити, кислити, лютити, мертвити, мочити, п'янити, свіжити, ситити, смутити, солодити, студити, сушити, тверезити, холодити, черствити, щасливити, ублагородити, удосконалити, удостоїти, уздоровити, уласкавити, умилосердити, уможливити, упевнити, уповільнити, усамітнити, употужнити, упокорити, ущасливити, ущедрити, усовістити, утеплити, звеличити, звогчити, зволожити, стишити, обезглуздити, облагородити, ожвавити, оздоровити, онімити, опріснити, ослабити, осмілити, отеплити, ощасливити, вивільнити, відволожити, занімити, обласкавити, обтяжити, погіршити, пожвавити, полегшити, послабити, притишити, прорідити, розрідити, розслабити, роз'ярити* і т. д.

Іншу помітну групу дериватів з таким значенням становлять ті, які утворені від прикметників на позначення зовнішніх ознак предметів, осіб: *багрянити, бруднити, глибити, горбити, жовтити, зеленити, коротити, кривити, кучерявити, пістрявити, рум'янити, синити, темнити, червонити, чорнити, увиразнити, укрупнити, умалити, уменшити, унаочнити, уподібнити, збільшити, згладити, здовжити, змалити, зменшити, оголити, освітлити, видовжити, викривити, випрямити, висвітлити, завищити, занечистити, зарожевити, напрямити, обряснити, перевищити, помалити, потоншити, продовжити, розпрямити* і т. д.

Окремі деад'єктиви зазначеної семантичної позиції утворені від прикметників, які виражають ознаки за соціальним статусом особи *(збагатити, збіднити, звільнити, зубожити, обуржуазити, обідніти, обезправити)*, віковими особливостями *(молодити, старити)*, за відношенням до часу *(увіковічнити, увічнити, усучаснити, осучаснити)*, місця *(близити, упередити, знизити, віддалити, понизити)*, до етносу країни, краю *(латинізувати, офранцузити)*, до їх призначення *(одомашнити)*. На базі значення набування ознаки у низці деад'єктивів розвинулось значення "проявляти ознаку", пор.: *готувати, злувати, маркувати, німувати, слабувати, тямкувати, хитрувати, цивілізувати* та ін.

Формальними засобами редистрибуції присубстантивної ознаки в привербальну, яка забезпечує реалізацію семантичної позиції "**адвербіалізація ознаки**", є приад'єктивні суфіксальні та конфіксальні дериваційні форманти. Більшість відприкметникових прислівників утворені від прикметників, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *азартно, альтруїстично, аморально, байдуже, густо, доброзичливо, духмяно, задерикувато, запашно, здивовано, злобно, зухвало, інтенсивно, кисло, лагідно, мокро, м'яко, ніжно, підступно, ревниво, по-бойовому, по-войовничому, по-діловому, по-доброму, по-дурному, по-культурному, по-простому, по-справедливому, по-старомодному, по-театральному, по-товариському, по-чесному, по-щирому, по-панібратськи, по-шляхетськи, згарячу, зглуха, згорда, згрізна, згуста, злегка, змудра, знагла, зосібна, зрідка, спотайка, спроквола, сп'яну, стиха, наглухо, намертво, насухо, нашвидку, упорожні, всліпу, доп'яна, досита, досуха, затепла, порідку, посуху, потверезу, потиху* і т. д.

В утворенні прислівників після прикметників, які виражають внутрішні якості осіб і неосіб, предметів, найбільш продуктивні прикметники, які виражають ознаки осіб, предметів, явищ за відношенням до того, кому вони властиві: *диявольськи, єзуїтськи, зрадницьки, молодецьки, нелюдськи, рабськи, страдницьки, по-бабському, по-баб'ячому, по-батьківському, по-багатирському, по-божому, по-братському, по-братньому, по-варварському, по-ведмежому, по-військовому, по-вовчому, по-дитячому, по-дівочому, по-жебрацькому, по-жіночому, по-звірячому, по-зрадницькому, по-індичому, по-качиному, по-козацькому, по-котячому, по-*

лисичому, по-міському, по-народному, по-парубочому, по-свинячому, по-солов'їному, по-страдницькому, по-яструбиному, по-кавалерійськи, по-католицьки, по-лицарськи, по-лівацьки, по-людськи, по-материнськи, по-міщанськи, по-молодецьки, по-ораторськи, по-панськи, по-парубоцьки, по-собачи і т. д.

Чимало прислівників утворено також від прикметників, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багряно, блакитно, блідувато, брудно, вузько, голо, дрібно, елегантно, жовто, зеленкувато, конрастно, крислато, малиново, матово, невиразно, неохайно, оранжево, охайно, пірамідально, розлого, хвилясто, яскраво, гігантськи, зглибока, згола, скрива, набіло, наголо, накриво, начисто, начорно, догола, затемна, завширшки, завтовшки, завдовжки, надзелень* і т. д.

Інші семантичні типи прикметників в утворенні прислівників менш продуктивні. До таких належать прикметники, які виражають ознаки:

– за відношенням до часу: *безстроково, віковічно, вчасно, давно, довговічно, довічно, ізохронно, миттєво, моментально, невчасно, одночасно, передчасно, повсякденно, раптово, синхронно, споконвічно, сучасно, хвилинно, щоденно, по-вечірньому, по-вчорашньому, по-давньому, по-зимовому, по-осінньому, по-ранішньому, по-ранковому, по-стародавньому, по-сучасному, по-теперішньому, по-старосвітськи, здавна, спрадавна, навічно, допізна* та ін.;

– за відношенням до місця: *відцентрово, далеко, доцентрово, неосяжно, нескінченно, обширно, суміжно, по-місцевому, по-південному, по-тутешньому, здалека, зліва, наліво, направо, вліво, вправо* та ін.;

– за соціальним статусом особи: *бідно, безправно, заможно, злиденно, невільно, незалежно, нужденно, осіло, пригноблено, сиротливо, убого* та ін.;

– за відношенням до вікових особливостей: *молодо, старече, юно, по-молодому, по-старечому, по-юному, змолоду, замолоду* та ін.;

– за відношенням до країни, краю, етносу: *по-азіатському, по-англійському, по-білоруському, по-болгарському, по-вірменському, по-грузинському, по-європейському, по-індійському, по-італійському, по-кабардинськи, по-литовськи, по-німецьки, по-українськи, по-циганськи, по-якутськи* та ін.;

– за відношенням до їх призначення: *по-буденному, по-весільному, по-дорожньому, по-похідному, по-празниковому, по-святковому, по-ярмарковому* та ін.;

– за відношенням до того, з чого виготовлені (складаються) предмети, явища або з використанням чого зроблені і/або функціонують предмети, явища: *димно, іскристо, квітчасто, маслянисто, масно, масляно, соковито, туманно* та ін.

Таким чином, дериваційний потенціал прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі деад'єктивів іменникової, прикметникової, дієслівної й прислівникової частиномовної належності, виражаючи широкий спектр словотвірних значень. Характер дериваційної семантики відприкметникових похідних ґрунтується на можливостях дериваційно-смислових трансформацій ад'єктивів, які виявляються в предметизації, абстрагуванні, модифікації, конотатизації, процесуалізації статичної ознаки та її редистрибуції з приіменникової позиції в придієслівнику.

РОЗДІЛ IV
ВІДДІЄСЛІВНИЙ СЛОВОТВІР

4.1. Дієслова із семантикою створення і руйнування як база продукування похідних

Вербатив як найскладніша і наймісткіша граматична категорія мови займає центральне місце в системі частин мови, оскільки дієслівні лексеми як словесні знаки є номінаціями, в яких зафіксовані і закріплені різні семантичні ознаки, різноманітні ракурси зв'язків дієслівної дії, процесу, стану з предметами і особами, що є виконавцями цих дій або піддані цим діям [Уфимцева 1974: 117]. За визначенням О. О. Потебні, слов'янське дієслово є найвищою, найабстрагованішою, найбільш конструктивною і прогресуючою категорією мови [1958]. На обсяг і гнучкість семантичної структури дієслова вказував і В. В. Виноградов, пов'язуючи багатство дієслівної семантики з різноманіттям його синтаксичних можливостей, його конструктивною організуючою силою [1972: 337]. "Дієслово займає найцентральніші семантико-синтаксичні позиції у структурі речення, оскільки його семантична валентність визначає кількість іменникових компонентів та їх функції в елементарній реченнєвій конструкції" [Вихованець 1988: 233]. Організаційна і конструктивна сила дієслова у сфері семантики і синтаксису "віддзеркалена" і в галузі словотвору: "серед усіх частин мови дієслово має найширші словотвірні зв'язки..., проникаючи в систему словотвору всіх частин мови, пов'язує всі ділянки... словотвору" [Тихонов 1971: 286].

Вербативи протиставляються іншим частинам мови своєрідністю змістової конфігурації, у якій провідну роль відіграють відносні семи. У системі мови дієслово сприймається як синтагматично незавершене, як "конденсоване висловлювання", "макет речення", "прихована синтагма", як таке, що потребує лексико-граматичних засобів для розкриття або подальшого розгортання свого змісту, оскільки позначає процес як синтез охоплених ним об'єктів. Семантика вербативів релятивна, у зв'язку з чим описується в термінах валентності (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Р. М. Гайсина, А. П. Загнітко, С. Д. Кацнельсон, А. О. Уфімцева та ін.). Дієслова – основні носії валентності, яка є їхньою міжрівневою семантико-синтаксичною категорією [Вихованець, Городенська 2004: 269]. Валентність вербативів дериваційно реалізується в похідних, континуум словотвірних значень яких визначають актантна і сирконстантна рамки твірного. Валентність – домінантний детермінант словотворчої спроможності дієслів.

Вивчення дериваційного потенціалу різних класів дієслів передбачає виокремлення досліджуваних твірних із вербативного простору, встановлення кількісного складу й окреслення меж диференційованого угруповання, осмислення сутнісних ознак та здійснення лексико-семантичної типології його конституентів, оскільки дериваційну поведінку дієслів "неможливо переконливо пояснити без звернення до типової лексичної семантики, яка втілена в базових одиницях окремих лексико-семантичних груп" [Лексико-семантические группы... 1989: 13].

Дієслова створення і руйнування входять до класу вербативів конкретної фізичної дії. Найбільш повно вони проаналізовані Т. С. Кільдібековою, яка, щоправда, не виокремила в окреме угруповання в межах названого континууму вербативи на позначення руйнівного впливу, а розглянула їх у складі мікрополів "каузації екзистенційності (існування) об'єктів" та "каузації зміни об'єктів" [див.: 1985].

Типовими компонентами змісту, що властиві усім конституентам макрополя конкретної фізичної дії, є семи активності, цілеспрямованості (мети), каузації й перехідності, серед яких провідним вважається перший елемент, тому вербативи конкретної фізичної дії ще називають активними. "Дієслова дії, або

активні дієслова, виражають дії суб'єкта (діяча), спрямовані на об'єкт, що викликають у ньому певні зміни" [Кильдибекова 1985: 43]. Оскільки активність пов'язана із застосуванням сили, волі, витратою енергії, то дієслова конкретної фізичної дії марковані позицією суб'єкта, у ролі якого найчастіше виступають істоти. Виконавцеві дії протиставляється інший учасник ситуації – об'єкт (субстанція, яка створюється, змінюється або знищується), який зазвичай репрезентований назвами неістот. Із семою активності корелює значення цілеспрямованості (мети), яке виражається в тому, що дієслова дії позначають різноманітні трудові, виробничі й побутові щоденні процеси, таким чином, вони пов'язані з діяльністю людини, спрямованої на досягнення мети. Семи активності і цілеспрямованості пов'язані з лівобічною валентністю дієслова. На правобічну валентність орієнтований семантичний компонент каузації, який передбачає вплив на об'єкт і є важливою змістовою ознакою дієслів конкретної фізичної дії. Окрім того, для складових макрополя конкретної фізичної дії функціонально релевантною є граматична категорія перехідності, яка співвідноситься з мікрокомпонентом "активність" [Кильдибекова 1985: 43-45].

Вербативам конкретної фізичної дії властиві субстанційна (предметна: суб'єктна, об'єктна, результативна, інструментальна тощо), векторно-об'єктна, темпоральна, ступеня інтенсивності і міри виконання дії валентності. Вони прогнозують дериваційну поведінку вихідних найменувань, їх здатність продукувати похідні різних семантичних позицій, при цьому субстанційна валентність зумовлює появу іменників, прикметників і дієслів, інші типи валентностей базових вербативів – дієслів [Морозова 1982].

Дієслова **з семантикою створення об'єкта** описують ситуації, в яких за допомогою інструментів, машин, спеціальних пристроїв на підприємствах, заводах, у майстернях і т. д. створюються різноманітні предмети, речі, продукти, речовини, будівлі

та їх частини тощо. І. І. Овчиннікова поділяє їх на дві нерівні за обсягом групи: дієслова з абстрактною, узагальненою семантикою (12 лексем) і дієслова з конкретизованою семантикою (113 лексичних одиниць), які в свою чергу поділяються ще на сім підгруп[1]. Зважаючи на семантичні особливості досліджуваних номінативних одиниць і враховуючи специфіку словотвірного дослідження, вважаємо за доцільне аналізувати дериваційний потенціал восьми груп дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, не протиставляючи сім підгруп дієслів конкретизованої семантики дієсловам з абстрактним, узагальненим значенням створення, оскільки окремими лексико-семантичними варіантами дієслова з абстрактним, узагальненим значенням створення входять до певних підгруп дієслів конкретизованої семантики.

До дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення належать вербативи, які позначають такі дії:

1) "будувати, зводити які-небудь споруди": *будувати, виводити, гатити, городити, зводити, класти, крити, мостити, мурувати;*

2) "майструвати, займатися рукоділлям": *валяти, випилювати, в'язати, гаптувати, гнути, довбати (довбти), клепати, кроїти, майструвати, мережати, плести, ткати, шити;*

3) "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *буравити, бурити, вертіти, витискати* і *витискувати, вминати, дірявити, длубати, довбати* і *довбти, дряпати, жолобити, зубити, карбувати, колупати, копати, рити, розтесати, рубати, свердлити, свердлувати, точити, щербити;*

4) "готувати страви, їжу": *будити, варити, вудити, в'ялити, жарити, квасити, колотити, консервувати, коптити, маринувати, пекти, пряжити, прягти, смажити, тушкувати, шкварити;*

[1] Детальний аналіз складу і семантичних особливостей дієслів конкретної фізичної дії див.: Овчиннікова [1993 (б)].

5) "створювати різноманітні типи записів": *друкувати, дряпати, конспектувати, нотувати, писати, публікувати, реферувати, стенографувати;*

6) "створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *брошурувати, валькувати, збивати, збирати, клеїти, колекціонувати, комплектувати, компонувати, монтувати, низати, скиртувати, стогувати, стожити;*

7) "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми тощо)": *гравірувати, значити, ілюструвати, клеймувати, копіювати, креслити, малювати, мітити, писати, рисувати;*

8) "створювати об'єкт (узагальнене значення)": *виготовляти, конструювати, моделювати, продукувати, проектувати, рихтувати, робити, складати, творити, фабрикувати, формувати.*

У дослідженнях дериваційного потенціалу певних лексико-семантичних груп предметом аналізу як твірної бази виступають окремі лексико-семантичні варіанти лексем, а не лексико-семантична структура слова в цілому. Більшість аналізованих лексико-семантичних варіантів вербативів конкретної фізичної дії з семантикою створення є стилістично нейтральними, сфера їх функціонування – українська літературна мова. Стилістично забарвлені дієслова та лексеми з обмеженою сферою функціонування становлять близько 15% від усіх досліджуваних твірних, напр.: *випорпати* (розм.), *збивати* (кул.), *набивати* (текст.), *мазати* (зневажл.), *компонувати* (книжн.), *клеймувати* (спец.), *зладити* (діал.) тощо.

Досліджувані вербативи мають різну словотвірну структуру. Близько половини дієслів є непохідними. Серед мотивованих дериватів основну частину становлять віддієслівні утворення, які виникли на базі вербативів конкретної фізичної дії з семантикою зруйнування або пошкодження об'єкта, наприклад: *різати – вирізувати, прорізувати, ламати – виламувати, проламувати, бити – набивати, вибивати* і т. д. Значно меншою кількістю твірних у всіх групах представлені відіменникові утворення, наприклад: *барикадувати, валькувати, дірявити,*

нотувати, конспектувати, консервувати, печатати, таврувати і т. д. Зауважимо, що тільки деякі з них (27%) є власне українськими лексемами, основну ж частину (73%) відіменникових дієслів становлять запозичення.

Неоднорідними виявилися дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення й щодо частоти вживання у мовленні. Так, за даними "Частотного словника сучасної української художньої прози" найвищими показниками частотності відзначаються дієслова *робити* (372), *писати* (136), *складати* (27), *пекти* (25), *збирати* (26), *копати* (18), *рубати* (18), *малювати* (15) і т. д. З частотою вживання дієслів пов'язана їх прагматична характеристика. Вербативи, які вживаються найчастіше, позначають дії, що є найбільш значущими в практичній діяльності людини.

Серед аналізованих багатозначних лексем засвідчені випадки, коли одне дієслово може містити кілька семем із значенням створення об'єкта, які належать до різних семантичних підгруп, пор.: *висікати* "видовбувати заглибини у чому-небудь" і *висікати* "вирубувати, витісувати що-небудь з твердого матеріалу", *пробивати* "ударяючи по чому-небудь, робити отвір, заглибину і т. ін.", *пробивати* "прокладати (дорогу, шлях і т. ін."// будувати, споруджувати (тунель, канал і т. ін.)"; *збивати* (кул.) "сколочувати певну масу, виготовляти що-небудь (масло, крем, мус і т. ін.) і *збивати* "певним способом виготовляти або обробляти що-небудь; майструвати".

Дієслова **із семою руйнування об'єкта** делімітовані та ідентифіковані у лексико-семантичне поле деструкції за допомогою методики специфікації [див.: Гайсина 1981] з урахуванням ієрархічних відношень між семами у структурі семеми[1]. З метою пе-

[1] Є загальновизнаним, що структура лексико-семантичного угруповання залежить від ієрархії семантичних компонентів слів, що входять у неї [Попова, Стернин 1984: 64]. Так, верхівку стратифікації очолює *категоріально-граматична* сема (грамема, класема), яка відповідає значенню частини мови. Другий ступінь ієрархії посідає *лексико-граматична* сема, яка уточнює частиномовний мікрокомпонент і визначає належність семеми до того чи іншого лек-

ревірки правомірності кількісного складу виокремленого континууму дієслів та виявлених домінантних слів кожної, диференційованої у межах поля лексико-семантичної групи, використано методику ступеневої ідентифікації [див.: Кузнецова 1979]. У зв'язку з полісемантичною природою вербативів у семантичне угруповання деструкції об'єднані не дієслівні лексеми, а їхні окремі лексико-семантичні варіанти, що є значущим для дослідження механізму вербативного словотвору, який "працює на рівні лексико-семантичних варіантів" [Черепанов 1996: 29]. У ролі окремого лексико-семантичного варіанта нами розглянуті також відтінки значення твірного[1].

Домінантне ядро лексико-семантичного поля вербативів деструкції становить архісема руйнування, яка корелює з поняттям деструкції, що є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівної дії на предмет

сико-граматичного розряду. На наступному рівні знаходяться суто *лексичні* семи, серед яких розрізняють головні (інтегральні, домінантні) й *залежні* (диференційні). Більш загальні (головні) називаються *категоріально-лексичними* (архісемами, ядерними). Семантичні класифікації слів здійснюються саме на основі таких категоріально-лексичних сем, які виявляються у значеннях усіх конституентів класу. Мікрокомпоненти, що конкретизують архісему, називаються *диференційними* (периферійними). Вони виконують розрізнювальні функції, визначають індивідуальні характеристики семем, в основі яких специфічні прикмети маніфестованих об'єктів дійсності. Зазначена стратифікаційна типологія сем становить собою симбіоз класифікацій, розроблених Е. В. Кузнецовою, Л. М. Васильєвим, Р. М. Гайсиною, які ґрунтовно вивчали семантику та різні типи класів вербативів, розробили актуальні методики аналізу дієслів [див.: Васильев 1981; Гайсина 1981; Кузнецова 1979, 1987].

[1] Лексико-семантичний варіант і відтінок одного й того ж слова можуть розподілятися за різними лексико-семантичними групами [Суванова 1985: 9]. "Відношення між змістом основного значення і відтінку не слід розглядати як відношення між незалежними (головними) і залежними (другорядними) властивостями ... значення. Семантичний зв'язок між основним значенням і відтінком не базується на родо-видових відношеннях. В одній словниковій статті незалежно від її складності фактично називається одна дія, а членування основної частини на головне значення і відтінки позначає різноаспектність, різнобічність, різноякісність дії" [Клименко, Пещак, Савченко 1982: 61].

позамовної дійсності. Категоріально-лексична сема руйнування маніфестує ідею деструктивного впливу взагалі, безвідносно до його конкретних проявів. Вона виконує функцію субкатегоризації вербативного простору, ідентифікує семантично співвідносні лексико-семантичні варіанти, виокремлює їх, організовує і таким чином формує поле деструкції. З одного боку, архісема руйнування складається із дрібніших понять (диференційних сем), що репрезентують ті чи інші аспекти (прояви) ситуації руйнації та її елементів. З іншого, – є мікропоняттям про деструкцію у складі більш абстрактного поняття, яким є конкретна фізична дія.

Семи активності, цілеспрямованості (мети), каузації та перехідності a priori входять у семантику дієслів на позначення руйнівної дії і разом із специфічними ознаками – архісемою та конкретизаторами диференційного характеру ситуації деструкції – формують змістове наповнення досліджуваного угруповання вербативів. Так, Т. А. Потапенко кваліфікує лексеми руйнації як "перехідні дієслова із значенням фізичного впливу на об'єкт, в результаті якого об'єкт змінюється, пошкоджується його структурна цілісність на макро- чи мікрорівні, і він не може виконувати раніше властивих йому функцій" [1983: 50]. Із вказаним визначенням можна цілком погодитися, оскільки воно відображає сутнісні ознаки аналізованих одиниць, зумовлені як їх винятковими властивостями (співвіднесеністю з ситуацією руйнування), так і загальними характеристиками макрополя конкретної фізичної дії, конституентами якого вони є. Однак ще додамо, що наслідком деструктивного впливу є не лише зміна чи пошкодження предмета, але і його знищення. Отже, вербативи з семою руйнування – це складові континууму дієслів конкретної фізичної дії, які репрезентують деструктивний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури. На основі спільної архісеми, що маніфестує ситуацію руйнування предмета чи його частини, вони форму-

ють лексико-семантичне поле деструкції, а отже, відзначаються типовими семантичними і граматичними ознаками, відображеними у спорідненій словотворчій поведінці.

Семантичним центром, що актуалізує концептуальну тему досліджуваного угруповання вербативів, є дієслово *руйнувати*. Як базова одиниця поля, воно характеризується узагальненим, абстрактним змістом. Його семантичне наповнення обмежене категоріально-граматичною (процес), лексико-граматичними (дія і пов'язані з нею активність, цілеспрямованість, каузація, перехідність), категоріально-лексичною (архісема руйнування, яка акумулює ситуацію руйнування і її учасників) семами, які іманентні усім складовим континууму руйнації.

Лексикографічні дефініції домінантного слова дають змогу виокремити як його найбільш типові словникові ідентифікатори лексико-семантичні варіанти *нищити (знищувати), порушувати (пошкоджувати, псувати)*, які разом із базовою одиницею лексикалізують поняття деструкції, однак, на відміну від домінанти, у своєму значенні, окрім категоріально-лексичної семи, містять компоненти диференційного характеру, що уточнюють ситуацію деструктивного впливу на предмет у плані повної чи часткової руйнації. З огляду на ключові слова із словників здійснений добір семантично співвідносних лексико-семантичних варіантів.

На основі осмислення й узагальнення лексикографічних дефініцій та ілюстративного матеріалу до виокремлених конституентів поля деструкції ми встановили лінґвістично релевантний набір диференційних сем, що відображають специфіку фрагмента руйнівного впливу і його елементів-учасників. Аналіз семантичних і валентних ознак показав, що дієслова на позначення деструктивного впливу на об'єкт об'єднуються і протиставляються за такими найбільш типовими диференційними семами:

1) характер об'єкта дії;
2) цілеспрямованість дії;

3) спосіб дії;
4) знаряддя (засіб) дії;
5) інтенсивність дії;
6) результат дії.

Більшість одиниць аналізованого вербативного континууму марковані диференційною семою об'єкта дії, що лінґвально актуалізує одного з учасників ситуації, на який спрямований деструктивний вплив. У ролі об'єкта дії можуть виступати різноманітні предмети і явища позамовної дійсності. Так, словникові конкретизатори вказують і на істот, і на найменування артефактів, натурфактів чи їх частин: *бити* – "позбавляти життя, убивати кого-небудь", *нищити* – "убиваючи, отруюючи, топчучи, ламаючи і т. ін., припиняти існування кого-, чого-небудь", *ліквідувати* – "припиняти діяльність (закладу, підприємства, установи тощо)", *валити* – "зрізувати, зрубувати (дерево, ліс)", *різати* – "чим-небудь, перев гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого". Наведені приклади засвідчують, що "об'єктна сема ... визначається предметними відношеннями зовнішнього світу, відображеними в мовній семантиці" [Козельская 1983: 59]. В об'єктному аспекті не уточнює ситуацію руйнування лише незначна кількість одиниць, що зумовлено їх узагальненим, порівняно з іншими лексико-семантичними варіантами, змістом, який передає значення деструктивного впливу безвідносно до того, на кого чи що він поширюється (*тлумити* – "знищувати, нівечити").

Диференційний елемент цілеспрямованості властивий не всім конституентам аналізованого поля, а лише тим, при яких у ролі суб'єкта дії виступає істота – людина, тварина. Стихійні сили та явища природи, які теж можуть здійснювати руйнівний вплив, не марковані семою мети, але не позбавлені ознак активності. Компонент цілеспрямованості конкретизує абстрактний зміст деструкції. Так, одні лексико-семантичні варіанти вказують на повне знищення (*душити* – "фізично знищувати кого-, що-небудь", *палити* – "знищувати вогнем"), інші – на часткову руй-

націю, псування (*паскудити* – "заподіювати шкоду; псувати"), поділ на частини (*батувати* – "різати великими шматками", *ламати* – "згинаючи або б'ючи з силою, відділяти частини чого-небудь або розділяти щось на частини") і т. д.

Із диференційними семами об'єкта і цілеспрямованості дії співвідносяться мікрокомпоненти способу і засобу (знаряддя) дії. Саме своєрідність об'єкта деструктивного впливу найчастіше визначає знаряддя чи спосіб дії, за допомогою яких здійснюється руйнація об'єкта, тобто його нищення, пошкодження або псування. Диференційні компоненти значення способу дії досліджуваних твірних відображають певні дії, прийоми, що дають змогу зруйнувати об'єкт. На лінґвальному рівні аспект способу дії деструктивної ситуації актуалізується здебільшого у словникових конкретизаторах, виражених дієприслівниковими зворотами або віддієслівними іменниками (*давити* – "розплющуючи, нищити (комах та інших дрібних істот)", *душити* – "умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання", *дерти, драти* – "карати биттям; сікти"). Семи засобу (знаряддя) дії вказують на різноманітні пристосування, механізми, інструменти, інші артефакти чи природні органи, які застосовуються під час руйнівної діяльності: *колоти* – "забивати ударами ножа (про свиней)", *торпедувати* – "атакувати торпедою, завдавати ударів торпедами", *сікти* – "завдавати ударів холодною зброєю", *жигати* – "кусати жалом, хоботком; жалити". Елементи змісту способу і засобу (знаряддя) дії взаємопов'язані між собою. Аналіз показує, що зазвичай дієслова, лексикографічні дефініції яких вказують на спосіб дії, не мають семи засобу (знаряддя) дії і – навпаки. Щоправда, словникові визначення переважно зорієнтовані на пояснення способу руйнівного впливу. У межах поля деструкції виокремлюється група лексико-семантичних варіантів, значення яких не марковане семами способу чи засобу (знаряддя) дії (*рішати* – "убивати кого-небудь, заподіювати смерть комусь", *нівечити* – "псувати, руйнувати, знищувати що-небудь"). Такі

дієслова характеризуються узагальненим змістом, що вказує на сам факт руйнації, безвідносно до того, яким чином досягається знищення чи пошкодження об'єкта. Особливістю таких вербативів є їх широкі синтагматичні можливості, здатність сполучатися з іменниками, що позначають різноманітні способи, засоби чи знаряддя дії. Інформацію про конкретний спосіб чи засіб здійснення процесу деструкції, названого лексико-семантичним варіантом узагальненої семантики, можна отримати лише на основі осмислення їх дистрибуції.

Сема інтенсивності дії вказує на силу, енергію, які прикладає, витрачає суб'єкт для досягнення руйнівного результату. Мікрокомпонент інтенсивності характеризує дію з двох боків: з погляду високого або низького ступеня ознаки. Більшість лексико-семантичних варіантів марковані семою високої інтенсивності, що в лексикографічних дефініціях представлено конкретизаторами-прислівниками *сильно*, *вщент*, *вкрай* і под. (*крушити* – "те саме, що трощити; розбивати вщент", *палити* – "вкрай висушувати, знищувати спекою, посухою (рослинність)", *катувати* – "сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань"). Лексико-семантичні варіанти зі значенням низької інтенсивності спорадичні: *цюкати* "рубати, тесати (звичайно не докладаючи великих зусиль)".

Усі лексико-семантичні варіанти аналізованого вербативного континууму марковані семою результату дії, яка відіграє важливу роль у змістовій конфігурації конституентів макрополя конкретної фізичної дії. "Провідне місце серед функціонально-семантичних категорій дієслів займає результатив, який зумовлений онтологічними особливостями дієслів вказаного розряду: здійснюється яка-небудь дія, людина докладає зусиль, витрачає енергію для досягнення кінцевої мети, результату. Цілеспрямована дія підпорядкована результату, вона закінчується лише за умови досягнення певного результату" [Кильдибекова 1985: 90]. Словникові конкретизатори, що репрезентують сему результату дії, вказують на повне знищення об'єкта (*гробити* –

"завдавати великого лиха, призводити до загибелі) або на часткову руйнацію, пошкодження, псування, поділ на частини, деформацію і под. (*смалити* – "пошкоджувати вогнем що-небудь", *краяти* – "різати що-небудь на шматки, на частини; розрізувати, розтинати", *жолобити* – "робити нерівним, кривим, вигнутим").

Таким чином, конституенти вербативного поля деструкції корелюють за шістьма диференційними ознаками: об'єкт, спосіб, засіб (знаряддя), інтенсивність, цілеспрямованість і результат дії. У семантиці одних дієслів превалює сема засобу (знаряддя) дії (*пороти* – "бити різками, сікти, шмагати кого-небудь", *разити* – "робити рани зброєю, убивати, знищувати ворога", *дзьобати* – "щипати або кусати дзьобом"), в інших способу дії (*длубати* – "роблячи в чомусь ямки, заглибини, відколупуючи частинки чого-небудь, руйнувати його поверхню", *плющити* – "натискаючи на що-небудь, б'ючи по чомусь, робити його плоским, тонким"), інтенсивності дії (*гамселити* – "сильно бити кого-небудь") і под. Однак більшості лексико-семантичних варіантів властиві усі мікрокомпоненти змісту (за винятком семи інтенсивності), які уточнюють ситуацію руйнування та її елементи у тому чи іншому аспекті, що у свою чергу уможливлює і полегшує їх подальшу таксономію.

Традиційно вербативи макрополя конкретної фізичної дії типологізують за ознаками способу або засобу (знаряддя) дії, які вважаються ключовими в їх семантиці. "Порівнюючи диференційні семи дієслів, можна помітити, що найбільш вагомими серед них є семи способу і знаряддя здійснення дії" [Полукарова 1979: 35]. Однак думки окремих науковців щодо того, яка з названих сем є провідною і на основі якої з них необхідно класифікувати вербативи, зокрема на позначення руйнівного впливу, відрізняються (щоправда, автори не заперечують їх кореляцій). Так, наприклад, Н. А. Козельська, яка здійснила компонентний аналіз лексико-семантичної групи дієслів механічного пошкодження поверхні предмета, вважає, що важливішим

компонентом змісту є знаряддя дії: "Встановлення його (знаряддя дії – **Н. П.**) необхідне і для визначення семи способу дії. ... Реалізація семи способу впливу ... ілюструє її залежність у структурі значення досліджуваних дієслів від семи знаряддя" [1983: 59-60]. Мовознавець поділяє аналізований клас на дві групи: 1) вербативи, у значенні яких актуалізований аспект знаряддя дії, і 2) дієслова, значення яких не містить цієї диференційної семи. Т. А. Потапенко вказує, що "найбільш загальною ознакою, що протиставляє усі дієслова руйнування одне одному, але також і об'єднує їх у підгрупи, є ознака способу дії. Усі інші ознаки протиставляють дієслова всередині підгруп. ... З ознакою способу здійснення дії тісно пов'язана ознака знаряддя або засобу, яка найбільш індивідуалізує значення лексем цієї ЛСГ" [1983: 53-54] і класифікує вербативи на позначення деструкції на три підгрупи: 1) дієслова хімічної, 2) температурної, 3) механічної руйнації.

Вважаємо, що класифікації за диференційними компонентами способу чи засобу (знаряддя) дії не виявляють усієї специфіки семантичної організації аналізовано континууму, а отже, не є релевантними для дослідження їх дериваційного потенціалу. По-перше, семи способу й засобу (знаряддя) дії тісно пов'язані між собою, взаємно детермінують одна одну. "Цілком очевидно, що спосіб дії і знаряддя, що використовується у процесі дії як засіб дії, взаємопов'язані і взаємозумовлені" [Полукарова 1979: 33]. В окремих випадках навіть складно провести чітку межу між ними, розрізнити їх. Так, Т. А. Потапенко один раз говорить, що в лексико-семантичних варіантах *бомбити* ("атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь"), *бомбардувати* ("обстрілювати з гармат; атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь") превалює ознака засобу (знаряддя) дії, інший раз зазначає, що способу дії [див.: 1983]. Очевидно, такий різнобій у поглядах зумовлений тим, що поняття засобу, знаряддя, способу дії включають елементи один одного, на що вказують і їх лексикографічні дефініції, пор.: *засіб* –

"1. Прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. 2. Те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі // Механізми, пристрої і т. ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності" [СУМ 1970-80, III: 307]; *знаряддя* – "1. Пристосування, прилад, механізм і т. ін., за допомогою якого виконується певна дія" [СУМ, III: 642], *спосіб* – "1. Певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось. 2. Те, що служить знаряддям, засобом і т.ін. у якій-небудь справі, дії" [СУМ, IX: 579]. У зв'язку з тим, що значення засобу (знаряддя), способу дії у семантиці дієслів взаємно детермінують один одного, то, очевидно, класифікацію вербативів краще здійснювати з урахуванням їх обох, розрізняючи групи лексико-семантичних варіантів з актуалізованими / неактуалізованими названими семами. Однак такий синкретичний підхід нівелює загальновизнану і закріплену практикою лексикологічних досліджень традицію типології вербативного простору на основі якоїсь однієї ключової диференційної ознаки.

По-друге, таксономія на підставі сем способу чи засобу (знаряддя) дії не відображає усієї специфіки ситуації деструкції, зокрема не вказує на кількісне чи якісне порушення цілісності об'єкта внаслідок руйнівного впливу. Як відомо, результатом деструктивної діяльності може бути як повна, так і часткова руйнація предмета, що в першу чергу залежить від поставленої мети, характеру об'єкта впливу, інтенсивності дії. Так, наприклад, одне зі значень дієслова *рубати* вказує на пошкодження ("розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху"): *"Замість науки дяк заставляв Тараса носити воду, рубати дрова, топити піч"* (Панас Мирний), інше – на знищення об'єкта ("бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т. ін.)"): *"Гей, рубали ворогів та по всіх фронтах!"* (П. Тичина). У рамках класифікації за способом чи засобом (знаряддям) дії наведені й аналогічні приклади своєрідності деструктивної ситуації (повної чи часткової руйнації предмета) не знаходять репрезентації, тим часом вони є релевантними для вивчення дериваційного потенціалу деструктивів.

По-третє, вважаємо, що типологія аналізованого континууму вербативів на основі сем способу чи засобу (знаряддя) дії применшує роль компонентів цілеспрямованості та результату, які є визначальними у процесі відбору дієслів руйнування й виділення їх в окремий клас у межах макрополя конкретної фізичної дії. Елементи мети і наслідку є тими ознаками, що зазвичай диференціюють значення в одному лексико-семантичному варіанті конкретного фізичного впливу і тим самим відносять його до тієї чи іншої групи, пор.: *довбати ополонку* – "створювати" і *довбати стіну* – "руйнувати".

По-четверте. Оскільки в семантиці дієслова відображаються два типи відношень – його суб'єктні й об'єктні зв'язки, то будь-яка екстралінгвальна ситуація, позначувана вербативом "може бути описана з точки зору суб'єкта або з точки зору об'єкта дії" [Кильдибекова 1985: 76]. Класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії репрезентує фрагмент руйнівного впливу з погляду суб'єкта, бо "суб'єкт дії і знаряддя дії не лише різні, але й поняттєво пов'язані. Вони обоє здійснюють дію, лише перший безпосередньо, а інший опосередковано. У свідомості людини можуть бути такі бачення, коли уявлення про безпосередній об'єкт дії і уявлення про засіб дії зливаються і утворюють складне уявлення, що об'єднує і безпосереднього виконавця дії, і знаряддя дії" [цит за: Кильдибекова 1985: 55]. Суб'єктом дії при дієсловах конкретної фізичної дії зазвичай повинна виступати жива істота: "більшість перехідних дієслів виявляють тенденцію вживатися з іменниками на позначення живих істот у ролі суб'єкта в активних реченнях" [Лайонз 1978: 361]. Проте аналіз сполучувальних властивостей дієслів показує, що семантичну функцію суб'єкта деструктивного впливу можуть виконувати не лише особи, але й явища природи, стихійні лиха, технічні засоби, інші різноманітні артефакти. Отже, виникає своєрідний дисонанс. З одного боку, "при позначенні ситуації

з точки зору суб'єкта, активного виробника дії, ми маємо конструкції, зорієнтовані на передавання активної дії" [Кильдибекова 1985: 76]. З іншого, – неживий предмет не може здійснювати активну спрямовану дію. За словами Дж. Лайонза, активні дієслова, які поєднуються з неживими суб'єктами, становлять собою "паразитичний наріст на нормальному типі" [1978: 362]. Таким чином, класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії, що маніфестує фрагменти дійсності, позначувані дієсловами, з погляду суб'єкта дії, не є прийнятною для типології аналізованого континууму вербативів, адже суб'єктом деструктивної діяльності може бути й нежива істота.

Оскільки екстралінґвальний сегмент можна описати і з погляду об'єкта дії, то, очевидно, більш актуальною буде таксономія досліджуваних твірних на основі тих диференційних сем, які співвідносяться з об'єктом впливу, тим паче, що зміст вербативів конкретної фізичної дії зорієнтований саме на об'єкт. "Дія активних дієслів спрямована до об'єкта, повністю охоплює його; об'єкт є метою, кінцевим результатом дії. Таким чином, у сфері смислових відношень активних дієслів превалює об'єктний смисл, тобто за семантичною характеристикою їх можна класифікувати як об'єктні дієслова" [Кильдибекова 1985: 44].

У зв'язку з тим, що будь-який деструктивний вплив у напрямку об'єкта дії спрямований на досягнення певного руйнівного результату, то вважаємо, що найбільш продуктивною в системі аналізованого континууму вербативів буде класифікація, в якій типологізувальним чинником виступатиме диференційна сема результату дії. У семантиці досліджуваних твірних компонент значення результату дії займає провідне місце. Він співвідноситься з усіма елементами-учасниками ситуації деструкції, які "працюють" на нього, прогнозують, детермінують, забезпечують його досягнення. Результат залежить і від поставленої мети, і від специфіки об'єкта впливу, вибору засобу (знаряддя) чи способу дії, застосування більшої або меншої інтенсивності. Диференційна сема результату дії властива також типовим ідентифікаторам базового дієслова *руйнувати*, одні з яких вказують на повну руйнацію об'єкта (*нищити, знищувати*), інші – на часткову (*пошкоджувати, псувати*). Щоправда, у практиці типології вербативів конкретної фізичної дії існують варіанти, коли таксономію здійснюють на основі диференційного мікрокомпонента мети дії [Кильдибекова 1985]. Однак для нас такий критерій класифікації не є прийнятним, бо, по-перше, "у групі дієслів руйнування значне місце займають дієслова, позбавлені семи цілеспрямованості, оскільки ситуацію руйнування часто створюють "стихійні каузатори" (пожежа, землетрус, хвороба)" [Кильдибекова 1985: 102], а по-друге, у ролі конституентів поля деструкції виступають не лише одиниці у формі недоконаного виду, але й доконаного, зокрема вторинні (префіксальні) дієслова. З одного боку, "значення результативності й доконаного виду тотожні або значенням доконаного виду є результативність" [Кузина 1990: 34], з іншого – у вербативах префікс є показником результативності (пор.: *бити → забити*). "У тих випадках, коли у процесі префіксації виникає видова пара, префікс вносить не тільки значення доконаного виду (тобто значення неподільної цілісності дії), але й значення зафіксованого, спеціально позначеного результативного способу дії як значення реального досягнення результату" [Бондарко 1976: 197]. Окрім того, досліджувані нами дієслова характеризуються категорією перехідності, з якою "пов'язані важливі функціонально-семантичні категорії дієслова – каузативність, стан, результатив (підкреслення наше – **Н. П.**), які формують особливий клас дієслівних категорій і можуть кваліфікуватися як "валентні" категорії (підкреслення наше – **Н. П.**), оскільки вони, на відміну від інших категорій дієслова, охоплюють і відображають способи функціонування синтаксичних і семантичних валентностей дієслова і завжди супроводжуються зміна-

ми валентної структури речення" [Кильдибекова 1985: 62]. Відомо, що одним із ключових детермінантів дериваційної спроможності дієслів є валентність. У зв'язку із відзначеним, класифікація вербативів на позначення деструктивного впливу на предмет за диференційною семою результату дії є більш релевантною не лише з погляду їх семантичних ознак, але й з погляду виявлення їх словотворчого потенціалу.

Зважаючи на характер передбачуваного результату внаслідок деструктивного впливу на об'єкт, дієслова в межах аналізованого континууму поділяються на дві макросистеми. У першу групу – **"Припиняти існування кого-, чого-небудь"** – об'єднуються лексико-семантичні варіанти, які актуалізують ситуацію повної руйнації, знищення предмета деструктивного впливу. Другу – **"Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь"** – становлять лексико-семантичні варіанти, які позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта дії, його цілісності, частин, елементів структури. У межах названих класів виокремлюємо лексико-семантичні групи, одиниці яких об'єднуються і протиставляються за менш загальною ознакою результату дії, а також за характером об'єкта впливу. Так, макросистему **"Припиняти існування кого-, чого-небудь"** диференціюємо на такі лексико-семантичні групи:

1. "Убивати, умертвляти кого-небудь", яку формують одиниці, які відображають ситуацію знищення істот, пор.: *бити* "Позбавляти життя, убивати кого-небудь", *валити*[1] "Убивати", *губити* "Знищувати кого-небудь, призводити до загибелі", *душити* "Умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання", *стріляти* "Убивати з вогнепальної зброї (тварин, птахів) // Розстрілювати кого-небудь, позбавляти життя стрілянням", *труїти* "Умертвляти когось отрутою", *вішати, давити, забивати / забити, замордовувати / замордувати, колоти, мертвити, страчувати, топити, убивати (вбивати) / убити (вбити)* тощо.

2. "Знищувати що-небудь; перетворювати на руїну", в яку входять лексико-семантичні варіанти, що позначають фрагмент знищення предмета. При цьому під "руїною" ми розуміємо не лише "залишки зруйнованої споруди, населеного пункту", але й "руйнування, знищення чого-небудь", тобто результат за дією руйнування. Об'єктом впливу в названій деструктивній ситуації можуть виступати великі артефакти або натурфакти, знищення яких потребує застосування значної сили, енергії, – будинки, міста, аеродроми, заводи, гори і под.; також менші за розміром предмети, які створені людиною, – ваза, вікно, скриня, двері тощо. Наприклад: *громити* "Руйнувати, розбивати, знищувати що-небудь", *мотлошити* "Перетворювати в мотлох; рвати, ламати, трощити", *рвати* "Підривати, висаджувати в повітря", *палити* "Знищувати вогнем", *спустошувати / спустошити* "Руйнувати, знищувати, спричиняючи запустіння, роблячи безлюдним або малолюдним; плюндрувати", *бомбити, знищувати / знищити, крушити, ламати, обрушувати / обрушити, підривати / підірвати, плюндрувати, попелити, розбивати / розбити, розмивати / розмити, трощити* тощо.

У межах макросистеми **"Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь"** розрізняємо такі лексико-семантичні групи:

1. "Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм", конституенти якої відображають ситуацію пошкодження істот: *батожити* "Бити батогом, сікти", *бити* "Завдавати ударів кому-небудь", *колоти* "Натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль // Уражати кого-небудь, встромляючи в тіло вістря зброї", *ранити* "Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани", *сліпити* "Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати", *калічити, карати, катувати, лупцювати, періщити, травмувати, ударяти / ударити, шмагати* тощо.

2. "Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь", яку формують лексико-семантичні варіанти, що позначають поділ предмета на одно- або різнорідні частки: *батувати*

ти (розм.) "Різати великими шматками", *відламувати, відломлювати / відламати, відломити* "Ламаючи, відділяти, відокремлювати частину від цілого", *ділити* "Роз'єднувати на частини", *краяти* "Різати що-небудь на шматки, на частини; розрізувати, розтинати", *сікти* "Рубати що-небудь на дрібні частини чимсь гострим; подрібнювати // Відрубувати, відтинати, відсікати", *відділяти, відділювати / відділити, відрізувати / відрізати, двоїти, дозувати, дрібнити, кришити, локшити, паювати, пиляти, половинити, різати, розчленовувати / розчленувати, тесати, шаткувати, шматувати* тощо.

3. "Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо" становлять лексико-семантичні варіанти на зразок *вдавлювати (удавлювати) / вдавити (удавити)* "Натискуючи, робити заглибини в чому-небудь", *дірявити* "Робити в чому-небудь дірки", *длубати* (розм.) "Роблячи в чомусь ямки, заглибини, відколупуючи частинки чого-небудь, руйнувати його поверхню", *довбати, довбти* "Ударяючи по чому-небудь, колупаючи щось, робити отвір, заглиблення і т. ін.", *копати* "Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю лопатою тощо", *вертіти, жолобити, карбувати, колупати, копирсати, насікати / насікти, проколювати / проколоти, решетити, рити, шкрябати, щербити* тощо.

4. "Псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати" об'єднує дві групи лексико-семантичних варіантів. Перші позначають порушення об'єкта узагальнено, безвідносно до конкретних проявів пошкодження (*багнітувати* (діал.) "Псувати, нівечити щось", *глумити* (розм., рідко) "Нищити, псувати", *смалити* "Пошкоджувати вогнем що-небудь"), другі – вказують на зміну форми предмета (*гнути* "Надавати чому-небудь зігнутої, дугоподібної форми; згинати", *плющити* "Натискаючи на що-небудь, б'ючи по чомусь, робити його плоским, тонким") тощо.

В окрему групу виділяємо дієслова, які позначають руйнацію предмета природними органами, яку називаємо **"Природні**

деструктивні дієслова". Її виокремлення зумовлено тим, що не усі лексико-семантичні варіанти, які репрезентують ситуацію руйнації природними органами людини чи тварини, вказують на конкретний результат, пор.: *брикати* ("бити задніми ногами"), *буцати* ("бити, колоти рогами"), а також тим, що вони позначають цілеспрямовану діяльність живої істоти, що є важливим для семантики дієслів конкретної фізичної дії: *гризти, дзьобати, клювати, кусати, скубти, щипати* тощо.

При відборі матеріалу основна увага зверталась на первинні, непохідні лексико-семантичні варіанти, які "визначають словотворчий потенціал усіх членів свого гнізда і тому входять в центральну зону усієї словотвірної системи" [Чиканцева 1984: 4].

Із префіксальних утворень включалися лише ті, що виявлялися методом ступеневої ідентифікації (здебільшого на першому ступені ідентифікації), тобто ті, що використовуються для тлумачення непохідних дієслів. Окрім того, відбиралися префіксальні одиниці, у яких значення співвідносилось із темою угруповання, не характерне для їх безпрефіксного корелята або якщо воно не має такого.

Структурування лексико-семантичних груп, як було зазначено, здійснювалося на основі окремих лексико-семантичних варіантів чи відтінків дієслівної лексеми. Однак трапляються й такі випадки, коли один і той самий лексико-семантичний варіант входить до складу різних угруповань. Так, одне зі значень лексеми *разити* ("робити рани зброєю, убивати, знищувати ворога") вказує і на знищення живої істоти, і на нанесення їй фізичних травм. На підставі словникового ідентифікатора "робити рани" названий лексико-семантичний варіант зараховується до лексико-семантичної групи "Бити, завдавати фізичних травм", а "убивати, знищувати ворога" відносить її до групи "Убивати, умертвляти живу істоту". Таке "розбивання" значення є цілком прийнятним, що зумовлено специфікою змістової організації процесуальних номінативних одиниць. "Семантика цілого ряду дієслів характеризується тим, що вони позначають

особливого типу "складні" дії, що являють собою комплекс органічно позв'язаних двох (або більше) дій, які мають у мові самостійні окремі найменування. ... Складність семантики названих дієслів полягає в тому, що в їх значеннях присутні дві категоріальні семи" [Кузнецова 1979: 7-8], кожна з яких відносить окремий лексико-семантичний варіант (відтінок) до різних угруповань.

Загальна кількість викремлених лексико-семантичних варіантів становить 522, з них 70 % є стилістично нейтральними, 30 % – обмежені розмовно-побутовою, професійною сферою використання або вживаються тільки в окремих діалектах.

Сучасний етап розвитку науки про словотвір характеризується посиленою увагою до питань процесуальних особливостей актів номінації, зокрема антиципації (прогнозування, передбачування) потенційних дериватів з наступним виявом та описом їх реалізації у мові.

Встановлені семантичні ознаки дієслів із семою руйнування дали змогу сформулювати типовий семантико-синтаксичний контекст досліджуваних твірних, релевантний щодо антиципації їх дериваційних трансформацій. З огляду на інтегральні та диференційні семи конституентів поля деструкції їх актантну рамку можна представити у такому вигляді: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює деструктивний вплив, у ролі якого здатні виступати істоти, стихійні сили природи, різноманітні технічні прилади, **D** – деструктивна дія, спрямована на руйнацію кого-, чого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто об'єкт, на який поширюється руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого здійснюється руйнування. Окреслені елементи актантної моделі за допомогою граматичних способів репрезентації – словоформ, членів речення – проектуються на поверхневий рівень, організовуючи позиційну, синтагматичну структуру вербативів деструкції. Первинними і спеціалізованими формами вираження суб'єкта дії є підмет, об'єкта – прямий додаток, знаряддя – непрямий додаток в орудному відмінку. Однак не всі потенційні "партнери" дієслів із семою руйнування за сполучуваністю реалізуються у реченні. В окремих випадках ті чи інші семантичні валентності залишаються не актуалізованими при збереженні смислової завершеності синтаксичної конструкції, інакше кажучи, повний набір залежних від дієслів іменників у мовленні трапляється зрідка. Так, для більшості вербативів із семою руйнування характерною є двоактантна рамка: **"суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія"**: – *Народ висадив браму і проломив стіну! – крикнули в палаці* (І. Нечуй-Левицький); *А ведмедів, що зостались, Чоловік нищить* (Леся Українка); *Палять [фашисти]..., грабують, плюндрують красу твою [Україно] і багатства* (О. Довженко); рідше – три- та чотириактантна модель: **"суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія – знаряддя дії"**: *Коли не стало патронів, кидалися врукопаш, біднота гамселила прикладом куркулів по набряклих крутих загривках* (О. Гончар), *Я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу – кипить робота* (І. Франко); **"суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія – результат дії – знаряддя дії"**: *Він вмів вправно відрізувати шматки навіть від черствої хлібини своїм ножем* (П.Гірник).

Таким чином, актантні значення суб'єкта та об'єкта дії є обов'язковими, інформативно значущими елементами ситуації деструкції і зазвичай завжди реалізуються на поверхневому рівні, пор.: *Троянці, як чорти, озлились, Рутульців били наповал* (І. Котляревський), *Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати* (М. Коцюбинський), *Карпо, як стріла, знявся і зацідив у вухо першого хлопця* (Панас Мирний), *Я сидів тут трохи не од півдня та все дивився на тебе, як ти під горою різала виноград* (І. Нечуй-Левицький). На відміну від суб'єкта та об'єкта дії, інстру-

ментальний актант є факультативними. Він співвідноситься з таким елементом-учасником, який не обов'язково може бути представлений чи виокремлений у конкретній деструктивній ситуації, є лише ймовірним її компонентом. Факультативний актант знаряддя дії часто не представлений у реченні, при цьому змістова й граматична завершеність речення зберігається, пор.: *Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її* (М. - Коцюбинський), *Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору* (Леся Українка), *Дорослі з піснями стинають стиглі кетяги* [винограду] *в коновки та носять до бочки* (М. Коцюбинський).

Встановлені субстанційні валентності дієслів із семою руйнування об'єкта зумовлюють їх словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя деструктивної дії.

Здатність руйнівного впливу розгортатися в часі та просторі, здійснюватися з різною інтенсивністю маніфестує сирконстантна рамка аналізованих твірних, пор.:

→ знизу, зверху, збоку
→ сильно, легко, ледве
руйнувати → всередині, довкола
→ багато, мало
→ трохи, частково, додатково
→ почати, закінчити, деякий час

Сирконстантна рамка вербативів поля деструкції вказує на властиві їм векторно-об'єктну, темпоральну, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які визначають появу похідних, що об'єктивують локативні, часові та квантитативні трансформації дії.

Як засвідчують практичні описи дериваційної активності різних класів твірних одиниць, зокрема дієслів, в окремих випадках словотворчий потенціал базем, детермінований їх семантико-сполучувальними характеристиками, тобто системними чинниками, що визначають принципову можливість / неможливість утворення похідних, не завжди знаходить експліцитну актуалізацію у їх словотвірних парадигмах, оскільки на процеси деривації впливають також нормативні фактори (частотність, стилістична маркованість, складність дериваційної структури базової одиниці тощо). Подальший аналіз структури й семантики словотвірних парадигм досліджуваних твірних дасть змогу виявити, наскільки продуктивно вони реалізують свою словотворчу спроможність.

4.2. Дериваційний потенціал дієслів із семантикою створення об'єкта

Структурно-семантична характеристика субстантивного блоку словотвірних парадигм із семантикою створення об'єкта. Аналізуючи словотворчі можливості дієслова як твірної одиниці, зокрема у породженні похідних іменників, Г. Уфімцева та М. Янценецька вказують на синтагматичний характер прояву його семантики, адже саме поняття дії розкривається у семантичних відносинах суб'єкта та об'єкта [Уфимцева 1986; Янценецкая 1991]. Кількість і семантика девербативних субстантивів зумовлена насамперед актантною структурою твірних.

Типовий лексико-семантичний контекст дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта схематично можна представити так: діючий, агентивний суб'єкт дії – дія, спрямована на створення – об'єкт, що виникає внаслідок реалізації дії як кінцевий результат [Овчиннікова 1993: 15]. Актантні значення виконавця дії і прямого об'єкта (найчастіше штучного предмета – артефакту) виступають обов'язковими, однак для дієслів цієї лексико-семантичної групи як факультативні можуть виступати актанти зі значенням матеріалу, із якого що-небудь створюється, місця, де відбувається виготовлення чого-небудь, знаряддя, за допомогою якого здійснюється процес створення. В аналізованих дієсловах релевантними можуть виявитись і семи, які характеризують спосіб дії. Перераховані актанти фор-

мують валентність дієслів із семантикою створення об'єкта. Отже, облігаторними для дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта виступають лівобічна суб'єктна та правобічна об'єктно-результативна валентності, які на синтаксичному рівні виражаються за допомогою підмета та додатка. Правобічні факультативні валентності (знаряддя, місця, матеріалу, способу) у синтаксичних конструкціях з дієсловами створення передаються здебільшого обставинами або непрямими додатками.

Базою творення похідних субстантивів, звичайно, виступає семантико-синтаксична структура речення, отже, деривація таких утворень регулюється відповідними іменниковими синтаксемами [Вихованець 1988: 134]. На словотвірному рівні ці значення (суб'єкт, об'єкт, знаряддя, місце, спосіб) можуть бути виражені похідними іменниками за допомогою відповідних морфем. Типова словотвірна парадигма дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в межах субстантивного блоку представлена семантичними позиціями: "виконавець дії", "результат дії", "місце дії", "знаряддя дії", "спосіб дії", "матеріал для дії", "опредметнена дія".

Вербативи з семантикою створення продуктивні в утворенні дериватів зі значенням **"виконавець дії"**, реалізуючи облігаторну суб'єктну валентність, оскільки "дієслова цього семантичного класу позначають фізичну трудову діяльність, а поняття діяльності передбачає діяча" [Хамидуллина 1988: 72]. Девербативи з цим словотвірним значенням засвідчені від більшості дієслів аналізованої семантики:

1) "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будівельник, будівник, будівничий* (ім.), *городник, муляр, наводчик, прокладач, споруджувач*;

2) "майструвати, займатися рукоділлям": *варильник, валяльник, вишивальник, в'язальник, в'язільник* (рідко), *гаптувальниця, гаптар, довбальник, карбувальник, клепальник, клепач* (діал.), *клепайло* (заст.), *кравець, коваль, ковач* (діал.), *ливарник, ливар, ліпник, майстровий* (ім.), *майстер, майстро* (заст.), *мережившиця, набивальник, набивач, плавильник, плетільник, пряха, пряля, прядінниця* (заст.), *прядуха* (заст.), *прядильник, прядач* (заст.), *прядун* (заст.), *снувальник, сукальник, стругальник, стьобальник, тесляр, тесля, тесальник, токар, топильник, точильник, ткач, ткаля, швець, швейник, шваля, швачка, штопальник*;

3) "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *бурильник, вибійник, вибірник, довбальник, копальник, копач, прошивальник, свердляр, свердлювальник, свердлильник, свердлій*;

4) "готувати страви, їжу": *варилиха* (діал.), *готувач, маринувальник, консервник, пекар, солильник, сушар, сушильник*;

5) "створювати різноманітні типи записів": *випусковий* (ім.), *видавець, видавник* (заст.), *писака, писець, писар, друкар, друкарка, референт, стенограф, стенографіст*;

6) "створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *брошурувальник, зварювальник, зварювач, зварник, збиральник, клеїльник, комплектувальник, комбінатор, колекціонер, монтажер, монтажист, монтер, монтувальник, низальник, паяльщик, пресувальник, скиртувальник, спікальник, скручувальник*;

7) "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *витравник, вибійник, випалювач, гравер, гравірувальник, зображувач, ілюстратор, кресляр, лінійювальник, маляр, малювальник, мітчик, печатник, протравлювач, розписувач, рисувальник, різьбяр, різьбар, штрихувальник*;

8) з узагальненим значенням створення: *виробник* (ек.), *дублер, конструктор, копіювальник, моделіст, модельник, модельєр, публікатор, проектувальник, роботуха, роботяга, робочий* (ім.), *робітник, роба, роб* (заст.), *роботяй* (заст.), *складач, складальник, творитель, творець, фабрикант, формівник, формувальник, штампувальник*.

"Іменники із семантикою суб'єкта дії формуються в суб'єктній семантико-синтаксичній іменниковій позиції речення" [Вихованець 1988: 134]. Серед цих похідних виділяємо дві групи

найменувань виконавця дії "виконавець-неспеціаліст" і "виконавець-спеціаліст". Для субстантивів першої групи дія, яка характеризує виконавця, не є постійною і обов'язковою, а носить випадковий характер, вона не пов'язана з його професійною діяльністю: *споруджувач, прокладач, наводчик, прошивальник, копальник, готувач, референт, друкарка, скиртувальник, маляр, печатник, мітчик, зображувач, гаптувальниця, в'язальник, пряля, конструктор, проектувальник, виробник, складач* і т. д. Змістова структура цих іменників побудована за схемою "той, хто діє", наприклад: *готувач* "той, хто готує що-небудь", *гаптар* "той, хто гаптує". На думку А. М. Хамідулліної, "агентивні найменування такого типу з'явилися в результаті чистого транспонування дієслівного змісту" [1988: 71]. Похідні зі значенням виконавця-неспеціаліста представлені однією четвертою відзначених дериватів у всіх групах, за винятком групи дієслів з узагальненим значенням створення об'єкта, тут вони переважають (66%). Останні відзначаються певною узагальненістю і абстрактністю своїх лексичних значень порівняно з іншими дієсловами. Дії, які вони позначають, може виконувати особа без спеціальних знань і тільки в якийсь певний період, а не постійно. Наприклад, *виробляти* "виготовляти що-небудь, робити якісь речі, предмети": Тут з дерева *виробляють* всячину – і вози, і колеса, мебель всяку, вікна (Панас Мирний).

Натомість маємо значну кількість девербативів зі значенням виконавця-спеціаліста від дієслів з конкретизованою семантикою, що позначають різноманітні конкретні процеси. У цьому випадку значний вплив на їх утворення має спеціалізація, яка закладена в самому характері дії, для виконання якої необхідні спеціальні знання, досвід: *будівельник, городник, муляр, свердлувальник, вибійник, бурильник, сушильник, пекар, коптильник, ілюстратор, гравірувальник, копіювальник, формувальник* і т. д.

Основою для побудови значеннєвої структури іменників-назв професій стали синтагми на зразок "робітник, що займається..."

(*клепальник* "робітник, що займається клепанням", *паяльщик* "робітник, що займається паянням"), "робітник, який спеціалізується на ..." (*сукальник* "робітник, який спеціалізується на суконних операціях"), "робітник (спеціаліст), який виготовляє..." (*прядильник* "робітник, який виготовляє пряжу", *модельєр* "спеціаліст, що виготовляє зразки якого-небудь нового виробу"), "фахівець (спеціаліст, майстер, робітник) з ..." (*муляр* "фахівець, майстер мурування", *різьбяр, різьбар* "майстер різьблення", *ліпник* "спеціаліст з ліпних робіт", *токар* "робітник, фахівець з механічної обробки металу, дерева та ін. способом обточування та верстки").

Механізація і автоматизація виробництва спричинили зростання продуктивності мотиваційних відношень між дієсловом й іменем – відношень участі у дії, а не її безпосереднього виконання. У тлумачних словниках це явище відображене за допомогою віддієслівних абстрактних іменників. Однак, на нашу думку, це не впливає на зміну мотиваційної бази для таких похідних. Твірними для назв виконавців-спеціалістів виступають вербативи, оскільки, як зазначає О. П .Єрмакова, назви опредметненої дії формально можуть мотивувати іменники зі значенням суб'єкта дії, однак, будучи транспозиційними дериватами, назви опредметненої дії не здатні мотивувати такі субстантиви семантично, цю роль виконують їхні твірні дієслова [1972: 85].

"Основою для найменування діяча можуть служити або безпосередньо характер дієслівної дії, або фактори, що супроводжують цю дію" [Хамидуллина 1988: 70]. Найменування виконавців дії, проаналізовані вище, базуються на характері дієслівної дії. Проте деякі номінативні одиниці зі значенням виконавця дії побудовані не стільки на самій дії, скільки на додаткових чинниках, що супроводжують цю дію.

У самому характері дієслівної дії може бути вказівка на спрямованість її на певний результат, і в процесі найменування діяча проходить лише конкретизація об'єкта [Хамидуллина 1988:

69]: *складати* "з'єднуючи окремі частини, одержувати щось ціле (про механізми, машини і т. ін.)" – *складач* "робітник друкарні, що здійснює набір". Однак з погляду семантики серед похідних слів, крім тих, значення яких складається зі значень морфем, що входять до їх складу, є слова, значення яких не можна вивести тільки зі значень їх компонентів. Кожне з цих слів має додаткові семи, додаткові елементи значення, не пов'язані з морфемною будовою, які звужують те широке значення, що формується твірними морфемами. Такі значення, зумовлені позамовними факторами, ні передбачити, ні встановити неможливо, оскільки вони базуються на периферійних семах, які не виражені морфемами. Так, *творець* "той, хто творить, здійснює, виконує щось [неординарно, оригінально]", *роба* "той, хто робить [багато, старанно] (про жінку)", *робот* "людина, яка робить [несвідомо, автоматично]", *роботуха, роботяга* "той, хто [любить] робити, [багато робить]", *писака* "той, хто [вміє або любить] писати". У цьому випадку поняття виконавця дії має другорядний характер, на перший план виступає поняття носія якості, властивості.

Специфічною особливістю дієслова як частини мови є те, що для вираження дії чи стану суб'єкта воно потребує граматичних засобів для розкриття або дальшого розгортання свого значення. Одним із граматичних засобів реалізації додаткових характеристик (результату, місця, знаряддя тощо) у мові є форми непрямих відмінків. Від дієслів, що керують прямим знахідним (до таких належать і дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення) і який на синтаксичному та морфологічному рівнях фігурує ще як знахідний результативний, творяться похідні іменники зі значенням результату дії. Отже, закономірним є той факт, що майже від усіх аналізованих дієслів, для яких визначальним компонентом є сема, що означає мету дії – створити об'єкт [Овчиннікова 1993: 5], засвідчені девербативи зі словотвірним значенням **"результат дії"**.

Значною за кількістю є група девербативів, які утворені від дієслів із семантикою "будувати, зводити які-небудь споруди

або їх частини": *будівництво, будування, будинок, будівля, будова, будка, буда, бударa* (заст.), *зводини, звід, гатка, гать, городище, город, кладка, крівля, мурування, мур, міст, намет, намив, риштунок* (буд., рідко), *риштак* (буд.), *риштовання і риштування* (буд.), *риштовка* (буд., рідко), *споруда, спорудження, ставка, стайня, станя* (діал.), *станиця* (діал.). Девербативи у межах цієї групи позначають: а) готову або споруджувану будівлю (*будівництво* "споруджувана будівля", *будування* "готова будівля, споруда", *будинок, будівля* "архітектурна споруда, будова", *будова* "споруда для житла", *мурування* "кам'яна або цегляна будівля", *кладка, споруда, спорудження* "те, що збудоване, споруджене; будівля"); б) частину будівлі (*мур, крівля, звід, зводини*); в) споруду для переїзду чи переходу (*міст, гатка, гать*); г) поселення, місто (*город, городище*, *станок* "невелике селище в Сибіру"); ґ) утворення, яке виникло в результаті дії природних явищ (*намив* "частина берега, яку нанесла вода", *намет* "наметена вітром купа снігу, замет"); д) тимчасове дерев'яне або трубчасте обладнання, встановлюване біля стін споруди під час її відбудови, ремонту (*риштовка, риштунок*).

Основний масив утворень на позначення результату дії становлять ті, які мотивовані вербативами із семантикою "майструвати, займатися рукоділлям": *вирізки* (рідко), *вильце (вільце)* (етн.), *вінок, вишиванка* (розм.), *вишивання, вишивка* (рідко), *в'язання, гаптування, гапт* (заст.), *довбанка, дутик, крій, карбування, лаття* (рідко), *лиття, литво, литець* (заст.) "чавун", *литина* (заст.) "чавун", *ліплянка* (діал.), *ліплення, ліпка, мереживо, мережання, мереження, мережанка, набиванка, плавка, плетиво, плетеник, плетениця, плетінка, прядиво, пряжа, прядка, розшивка, розшиття, стібок, стіб* (рідко), *стьобанка, строчка* "ряд повторюваних ручних або машинних стібків", *суканка* (заст.) "товсті нитки для ятера", *сукно, струг, тесак, тес, ткання, тканка, топлення, торочки, торок* (розм., рідко), *тороки, торочка, торочча, шитво, шитки* (заст.), *шиття*.

Від дієслів, які об'єднуються інваріантним значенням "певним способом створювати на тканині або шкірі візерунки нит-

ками, бісером і т. ін.” *(вишивати, гаптувати, мережати, набивати, розшивати)* утворені похідні, що позначають: а) візерунок (*вишивка* “вишитий на чому-небудь візерунок”, *мережка* “ажурний узор, зроблений на місці висмикнутих із тканини ниток”, *мережанка, мережання, мереження, гаптування, гапт, розшиття*); б) тканину з певним візерунком (*мереживо* “сітчаста тканина, якою оздоблюють одяг, білизну тощо”, *набиванка, мережанка*; в) вишитий предмет (*мережанка, вишивка*, *мережка, гаптування, гапт*). Дієслова, що позначають процеси виготовлення чого-небудь з певного матеріалу шляхом скручування, зв'язування в одне ціле *(ткати, валяти, вити, в'язати, прясти, плести, снувати, сукати*) стали твірними для девербативів на позначення: а) ниток, мотузок (*пряжа, прядка, прядиво, ткання*); б) тканини (*сукно, ткання*); в) предметів, виробів (*вильце (вільце)*, *вінок, в'язання, суканка, плетінка, плетянка, ткання*). Девербативи, утворені від твірних підгрупи, яку формує семантичний множник “певним способом пошкодивши що-небудь, виготовити на його основі новий об'єкт” (*вирізувати, вирубувати, висікати, випилювати, гнути, довбати*, *карбувати, клепати, кроїти, стругати, тесати, точити, торочити*), позначають вироби, виготовлені певним способом: *литво, дутик, довбанка, вирізки* і т. д. Від лексем, які виступають гіперонімами щодо інших лексем групи і мають більш широке абстрактне значення – *майструвати, ладнати, лагодити,* похідних із значенням “результат дії” не виявлено.

Частина дериватів на позначення результату дії мотивована твірними із семантикою “утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо”: *бурка, вибій, вибоїна, вилом, вигріб, вимивина, вимоїна, вм'ятина (ум'ятина), дряпина, жолоб, карб, карбівка, карбування, копанка, копець, нарізка, наріз, пробоїна, пробитий* (ім.), *пробій, провалина, провал, провалля, прогин, прокол, проколина, промивина, пролом, проломина, пролам, пропалина, проріз, прорізка, прорізь, ритвина, рубець, свердловина, щерба, щербина.* Іменники аналізованої групи позначають: а) заглибини, вибоїни, западини, утворені внаслідок дії явищ природи (*прогин, провалина, провалля, вимоїна, вимивина, промивина, провал, жолоб, ритвина*); б) заглибини, отвори, зроблені в чомусь ударянням (*відбитка, витиск, вибоїна, вм'ятина (ум'ятина), відтиск, відбиток*); в) пробиті, проламані отвори або заглибини (*пролам, пролом, пробоїна, пробій, вилом*); г) заглибини, отвори, зроблені чимсь гострим, колючим або різальним інструментом (*прокол, нарізка, наріз, прорізка, проріз, дряпина, проколина, карб, рубець*); ґ) викопану яму (*вигріб, копанка, копець*); д) висвердлений отвір (*свердловина, бурк*); е) випалену діру (*пропалина*).

Ряд девербативів із словотвірним значенням “результат дії” утворено від дієслів, що позначають процеси приготування страв, їжі: *буженина, бужина* (заст.), *будженицa* (заст.), *бужениця (*заст.), *буджeнина, буджанина, вариво, варення, варене* (ім.), *варена* (ім.), *вудженицa, вудженина* (заст.), *жарене* (ім.), *жарення, збитень, колотуха, колотуша* (заст.), *кваша, квашення, квас, квасиво, копчення, маринад, печиво, печення, печене* (ім.), *пряжанка, смажене* (ім.), *солянка, соління, сушник, сушняк, сушка, суш, сушня, тушонка* (розм.), *шкварка.*

Кілька девербативів мотивуються дієсловами із семантикою “створювати різноманітні типи записів”: *друк, друковане* (ім.), *дряпанина, писулька, писання, письмо, випуск* “друкована збірка творів”, *видання.*

Твірними для іменників із значенням результату дії виступили й основи дієслів із семантикою “створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)”: *зв'язка, зібрання, комплекція, комплект, комплекс, комбінат, комбінезон, колекція, композиція, компонент, монтаж, набір, низка, силянка* (діал.) “ разок намиста”, *скрутель (скрутіль), скрутень (скрутінь), скрутка* “те саме, що скрутень”, *скрутка, скруцак* (діал.).

Похідні аналізованої семантичної позиції утворені також від вербативів із семантикою “створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)”: *вирізки, вибійка, вибиванка, гравірування, гравюра, гравіровка, значок, зобра-*

ження, зображуване (ім.), *ілюстрація, креслення, кресленик, креслюнок, лінійка* "пряма риска на папері, дошці тощо, яка допомагає писати рівними рядками", *малюнок, малювання, мазанина, мітка, міта* (заст.), *проекція, писанка, розпис, риса, рисунок, різьблення, різьба, різьблене* (ім.), *татуювання.*

У творенні іменників на позначення результату дії задіяні дієслова з узагальненим значенням створення об'єкта: *випуск* "сукупність виробів, виготовлених одночасно і за одним зразком", *видання, виріб, виробка* (заст., діал.), *конструкція, публікація, продукція, продукт, робот, роба, робота, складка, складина, складень, складаночка, творіння, твір, твірна* (ім.), *твориво, штамповка.*

Слід зазначити, що "таке близьке до словотвору явище, як регулярна багатозначність іменників особливо добре представлена відмінностями на зразок: "дія – актант цієї дії" [Апресян 1974: 295], пор. *поринути в писання віршів – зібрати писання філософів; працювати на спорудженні порту – спорудження видніються в кінці саду*. Отже, об'єктна (результативна) валентність дієслів конкретної фізичної дії регулярно виражається також як вторинне значення назви опредметненої дії: *будування, будівництво, будівля, будова, мурування, намив, спорудження, вишивання, вишивка, в'язання, гаптування, ліплення, мереження, мережання, плетиво, прядиво, розшиття, карбування, нарізка, провал, прогин, прокол, пролом, квашення, копчення, печення, соління, сушка, друк, письмо, писання, монтаж, гравірування, зображення, малювання, мітка, різьблення, видання, випуск, творіння* тощо.

Пари на зразок *барикадувати – барикада, брошурувати – брошура, валькувати – вальок, гатити – гать, дірявити – дірка, друкувати – друк, жолобити – жолоб, конструювати – конструкція, копіювати – копія, консервувати – консерви, карбувати – карб, квасити – квас, конспектувати – конспект, латати – латка, монтувати – монтаж, мітити – мітка, мережити – мережка, моделювати – модель, нотувати – нотатка, печатати – печатка, проектувати – проект, публікувати – публікація, реферувати – реферат, стенографувати – стенографія, таврувати – тавро, торочити – торочки, формувати – форма* викликають при словотвірному аналізі чимало труднощів з огляду на те, що похідним із двох слів, зазвичай, є те, яке семантично і структурно складніше. Вважаємо, однак, що дієслова на зразок *друкувати* "відтворювати тексти, цифри, малюнки і т. ін. друкарським способом", *гатити* "робити гатку або греблю, відгороджуючи воду", *торочити* "висмикувати, витягати нитки з країв тканини, роблячи торочки", *жолобити* "заглиблюючись і вибираючи частину чого-небудь, робити щось (перев. подібне до жолоба)", *карбувати* "робити зарубку, позначку на чому-небудь; карбами позначати що-небудь для обліку", *квасити* "піддавати бродінню, окислювати що-небудь поживне" виступають мотивувальними для субстантивів *друк, гать, торок, жолоб, карб, квас,* оскільки вони є складнішими за значенням.

Іменник у цьому і подібних випадках визначається через дієслово або дієприкметник, пор.: *друк* "текст, відтворений друкарським способом", *карб* "виїмка або рівчик, вирізьблені або витиснуті спеціальним знаряддям на поверхні чого-небудь; зарубка, рубець".

Щодо дієслів *барикадувати* "перегороджувати барикадами", *брошурувати* "зшивати надруковані аркуші в книгу або брошуру", *копіювати* "робити копію з чого-небудь", *конспектувати* "складати конспект чого-небудь", *консервувати* "перетворювати в консерви", *моделювати* "створювати модель чого-небудь", *нотувати* "коротко записувати що-небудь, робити нотатки", *проектувати* "складати, розробляти проект", *печатати* "ставити печатку на чому-небудь", *реферувати* "робити реферат, короткий виклад чого-небудь", *стенографувати* "робити запис усної мови способом стенографії", *таврувати* "випікати тавро на шкірі, рогах чи копитах свійських тварин", *формувати* "виготовляти що-небудь, відливаючи, використовуючи форму", то ми вважаємо їх похідними найменуваннями, що позначають створення того, що названо мотивованим іменни-

ком, оскільки для сучасної мови, як відзначають лінгвісти, більш характерною є тенденція запозичення з інших мов імен і утворення від них на рідномовному ґрунті відсубстантивних дієслів.

Стримувальним чинником у творенні похідних від багатьох дієслів є виразна конкретизовість їх семантики, що вказує на обмежені можливості щодо заміщення актантів. Як зазначає Т. С. Морозова, дієслово, яке характеризується найбільш загальним значенням і найменшою кількістю обмежень на заміщення суб'єктних і об'єктних валентностей, має найбільші дериваційні можливості [1980: 12-17]. Найменш продуктивними в реалізації словотвірного значення "результат дії" виявились дієслова з виразною конкретизованою семантикою, які мають словесний конкретизатор на позначення об'єкта створення, виражений відповідними іменниками. Так, у позиції об'єкта при дієслові *городити* може виступати обмежене коло іменників: *огорожа, тин, паркан*; *споруджують* переважно щось велике, складне; дієслова *колотити, збивати* поєднуються тільки з іменниками *масло, крем, мус, вершки* тощо. Аналогічно *гатити* "робити гатку або греблю, відгороджувати воду", *крити* "робити дах, покрівлю, дашок над чим-небудь", *мостити* "будувати, споруджувати міст, робити підлогу, щільно укладаючи одну до одної колоди, дошки тощо", *наводити* "споруджувати, устатковувати (міст, переправу і т. ін.)", *ткати* "виготовляти тканину", *варити* "виготовляти, розтоплюючи або піддаючи кип'ятінню (смолу, сталь, скло, мило і т. ін.), *коптити* "приготовляти продукти харчування (рибу, м'ясо тощо)", *курити* "добувати, одержувати способом перегонки (горілку, смолу, дьоготь і т. ін.), *смажити* "готувати їжу (м'ясо, рибу і т. ін.)", *валькувати* "робити стіни будівель із вальків глини", *креслити* "робити, виготовляти креслюнок, схему тощо" і т. д. Натомість від дієслів, які характеризуються найбільшою абстрактністю своїх значень, засвідчена значна кількість похідних: *будувати* "споруджувати, зводити яку-небудь будівлю (будівлі)" *(будівництво, будування, будинок, будівля, будова, будка)*, *провалювати* "давлячи, натискаючи на що-небудь, робити дірки, проломи, заглибини і т. ін." *(провалина, провал, провалля)*, *квасити* "готувати, піддаючи бродінню, окислюючи що-небудь" *(кваша, квашення, квас, квасиво)*, *творити* "виробляти що-небудь" *(творіння, твір, твірна* (ім.), *твориво)* і ін. Низькою продуктивністю відзначаються дієслова з похідною структурою, оскільки "чим далі слово розташоване від вершини гнізда, тим менша у нього словотворча активність" [Морозова 1980: 12-17]. Від більшості з них взагалі не засвідчено похідних. Виняток становлять тільки похідні дієслова із значенням "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо", у яких семантика створення об'єкта (в цьому випадку – *виїмок, заглибин, отворів, дірок*) є єдиною або первинною, наприклад : *провалювати* "давлячи, натискаючи на що-небудь, робити дірки, проломи, заглибини і т. ін." *(провалина, провал, провалля)*, *проколювати* "робити отвір у чому-небудь чимсь гострим, колючим" *(прокол, проколина)*, *прорізувати* "ріжучи, робити в чому-небудь крізний отвір, діру, утворювати рану і т. ін." *(проріз, прорізка, прорізь)*, *пробивати* "ударяючи по чому-небудь, робити отвір, заглибину" (*пробоїна, пробитий* (ім.), *пробій*) тощо. Те, що найбільш словотворчо активними виступають лексико-семантичні варіанти лексем, які є єдиними або первинними у лексико-семантичній структурі слова, підтверджують результати дослідження українського відприкметникового словотвору [Ґрещук 1995: 168].

Дієслова із семантикою створення об'єкта позначають такі фізичні дії, які "можуть бути родом заняття людини (постійним чи тимчасовим), його професійною діяльністю", передбачаючи того, хто діє, і місце, де діють. Тому ці дієслова "продуктивно породжують імена діяча-спеціаліста і місця – приміщення, підприємства", останні з яких представлені у семантичній позиції **"місце дії"** [Хамидуллина 1988: 143]."Локативні слова, які формуються на основі локативної синтаксеми і предиката дії,

належать до найпоширеніших" [Вихованець 1988: 141]. Поняття "місце" передбачає більш конкретні поняття "місце-об'єкт" і "місце-площина". Девербативів на позначення місця-площини нами виявлено тільки сім. Усі вони утворені від дієслів із семантикою "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будівництво* "місце, де здійснюється будування", *будова* "місце, де відбувається будівництво", *городище* "місце, де збереглися рештки укріпленого поселення", *ставка* "місцерозташування воєначальника", *становище* "місце стоянки, тимчасового розташування кого-небудь, стан", *стан* "місце тимчасового розташування, стоянка, табір, кіш", *станок* (с. г.) "відгороджене місце для тварини в стайні, корівнику і т. ін., стійло".

Поняття "місце-об'єкт" у свою чергу містить ще більш деталізовані значення "місце-посудина" і "місце-приміщення". Девербативи на позначення місця-посудини утворені від дієслів із семантикою "готувати страви, їжу": *варійка, варійник, варінник, варінча, жаровня.* Продуктивними виявились аналізовані дієслова у породженні похідних із значенням місця-приміщення: *валяльня, валюша* (заст.), *валюшня* (заст.), *варня* (заст.), *виробництво, брошурувальня, ковальня* (заст.), *креслярня, плавильня, прядильня, робітня, складальня, ткацька, ткальня, точильня, теслярня, токарня, швальня, штопальня* (змістова структура цих іменників побудована за схемою "фабрика або майстерня, де виготовляють" – *прядильня* "фабрика або майстерня, де прядуть пряжу", "майстерня для ..." – *ткацька* "майстерня для ткання", *брошурувальня* "майстерня для брошурування"), *коптильня, майстерня, майстровня* (заст.), *пекарня, солильня, солярня, друкарня, копальня, тіпальня, ливарня, ливарний* (ім.), *литейня* (заст.), *литня* (заст.) (змістова структура цих девербативів побудована за схемою "спеціальне підприємство для ..." – *пекарня* "невелике, звичайно немеханізоване підприємство для випікання хліба"), *сушарка, сушарня, сушильня* "приміщення, призначене для сушіння чого-небудь", *стожарня* "будівля для зберігання сіна, збіжжя" і т. ін. Щодо значення місця-приміщення, то воно

містить у своїй структурі ще й "прихований компонент – спеціально призначений" [Хамидуллина 1988: 143]. Таким чином, *валюшня, креслярня, прядильня, коптильня* і т. д. – це не тільки місце, де відбувається дія, а й місце – приміщення, спеціально призначене, відведене для виконання дії.

Семантична позиція "місце дії" включає також девербативи *вибій* (гірн.) "кінець гірничого виробітку, місце роботи шахтаря, яке постійно пересувається", *карб* "палиця, на якій зроблені позначки для рахунку", *творило* "скриня або яма, в якій гасять вапно", *стожище* "підкладка, підстилка під стіг для збереження його від сирості знизу", *буджарня* (діал.), *коптилка* "споруда, призначена для копчення м'яса", *ковадло* "залізна або сталева підставка певної форми, на якій обробляють метал, кують металеві вироби", *видавництво* "установа, що видає різні види друкованих творів".

Найбільш словотворчо активними у реалізації словотвірного значення "місце дії" виявились дієслова із семантикою "майструвати, займатися рукоділлям" і "готувати страви, їжу". Такі дієслова позначають процеси, які є найбільш значущими у практичній діяльності людини, про що свідчить частота вживання цих дієслів у мовленні.

На дериваційну спроможність дієслів значно впливає те, чи процесуальні ознаки, які вони позначають, належать строго однорідному класу об'єктів чи декільком. Якщо дієслово позначає ознаку, яка може бути приписана кільком класам об'єктів, то воно здатне виконувати мотивувальну функцію у відповідних кількох семантичних розрядах імен. Так, *клепати, довбати, прясти, збивати, писати, змішувати* тощо може і людина, і спеціальне пристосування, "функціональний пристрій" [Безпояско 1993: 240] – інструмент або машина. Отже, поряд із похідними на позначення виконавця дії – людини маємо девербативи зі словотвірним значенням **"знаряддя дії"**. Відбувається взаємопроникнення назв суб'єкта дії і назв знаряддя дії [Вихованець 1988: 140]. Семантична позиція "знаряддя дії"

маніфестована похідними: *плавильник* "прилад для плавлення металів", *прядка* "домашній верстат, призначений для ручного прядіння", *прялка, токарня* (діал.) "токарний верстат", *сушарка, сушило* "пристрій, прилад для сушіння чого-небудь", *майстерія* (збірн.) (заст.) "інструменти, належності майстра", *довбальня* (заст.) "станок для видовбування у ступиці дір для спиць", *копичник* "машина для збирання сіна, соломи в копиці", *снувавка* (заст.), *снувалка* (заст.), *снувальниця* (заст.) "ткацьке знаряддя – пристрій, на якому снують основу, готуючи її до ткання", *снувавник* "дощечка або дерев'яна ложка з двома дірами, крізь які проходять нитки основи, використовувані при снуванні основи", *сукало* (заст.) "пристрій для намотування ниток на шпульку ткацького станка", *лінійка* "планка для креслення прямих ліній". Змістова структура решти девербативів описується перифразою "інструмент для..." – *довбало* "інструмент для довбання", *струг* "інструмент для грубої обробки деревини струганням", аналогічно – *стругалка, бурав* (рідко), *прясло, прясельце, копаниця, прошивка* (спец.), *прошивень* (техн.), *рубанок, свердель* (діал.), *свердел, свердло, пробій, пробивач, пробійник, проколка, дряпач, дряпак, рубило, клепало, клепач, довбало, довбня, довбун* (заст.), *довбач* (заст.), *збивачка, карбівка, копачка, колотівка, паяльник, писало* (заст.), *писак* "металевий інструмент, яким користуються для розписування дерев'яних і керамічних виробів", *рисувалка* (розм.), *мітчик, тесла, теслиця, тесло, тесак, стругач, швайка, шило.*

Диференційна сема інструмента не властива дієсловам із семантикою "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини" та лексемам із узагальненим значенням створення об'єкта [Овчиннікова 1993 (а): 50-100]. Поодинокими є утворення від дієслів зі значенням "готувати страви, їжу": *збивачка* (розм.), *колотівка,* що позначають предмет домашнього вжитку у вигляді палички із сучками на кінці для колотіння, збивання чого-небудь. Твірними для обох іменників виступають дієслова

на позначення одного процесу – приготування їжі, пор.: *збивати* (кул.) "сколочуючи певну масу, виготовляти що-небудь (масло, крем, мус і т. ін.)" та *колотити* "певним способом виготовляти (про масло)". На нашу думку, субстантиви *збивачка* і *колотівка* є оказіональними утвореннями із значенням інструмента у групі похідних від дієслів із семантикою "готувати страви, їжу". Мотивувальними для них виступають насамперед значення лексем *збивати* "ударами, поштовхами перемішувати, здіймати хвилі, збовтувати (рідину)" і *колотити* "розмішувати що-небудь рідке" (слід зазначити, що лексико-семантичний варіант приготування їжі у лексемі *збивати* словником подано як конкретизувальний до вищенаведеного).

Отже, первинно виступаючи як похідні від значень дієслів із семантикою каузації зміни об'єктів [Кильдибекова 1983: 103], іменники *збивачка* і *колотівка* згодом стали вживатися і на позначення інструментів дії при виготовленні продуктів їжі – масла, крему, мусу тощо. Пор. із закономірними похідними від інших дієслів групи із семантикою каузації зміни об'єктів: *місити* "розминати яку-небудь густу в'язку масу, змішуючи, перемішуючи її" – *місилка* (спец.) "машина, пристрій для змішування, перемішування чого-небудь"; *мішати* "за допомогою мішалки, ложки і т. ін. перегортати, збовтувати, перемішувати що-небудь; розмішувати, вимішувати" – *мішалка* "машина, пристрій для вимішування, перемішування чого-небудь"; *бовтати* "розмішувати рідину, струшуючи або колотячи її" – *бовт* (заст.) "паличка, лопатка для мішання розчиненого вапна (у мулярів) або рідини для дублення шкір (у кушнірів)". Від дієслів зі значенням "створювати різноманітні типи записів" зафіксовано тільки одне похідне на позначення інструмента: *писало* (заст.) "перо (для писання)". Значення дієслів *конспектувати, нотувати, дряпати, реферувати, стенографувати* визначається за допомогою лексеми *писати*, отже, у позиції інструмента, знаряддя дії при них виступають ті ж іменники, що й при дієслові *писати*. Щодо твірного *друкувати*, то, крім катего-

ріально-лексичної семи створення, до семантичної структури лексико-семантичного варіанта цього дієслова "відтворювати текст друкарською машинкою" входить і диференційна сема інструмента, яким створюється об'єкт. Однак на словотвірному рівні ця валентність не реалізована (несловотвірні засоби номінації компенсують відсутність такого деривата, пор., друкарська машинка).

Це пов'язано з тим, що коли дієслово має максимальні обмеження на заміщення будь-якої валентності, тобто може сполучатися тільки з обмеженою кількістю актантів на позначення об'єкта, місця, знаряддя і т. д., то "інформація про зміст цієї валентності входить у семантику дієслова (виражена ним), і відповідно не виникає необхідності виражати цю валентність дериваційно" [Морозова 1981: 165]. Наприклад, максимальні обмеження на заміщення валентності знаряддя дії містять дієслова *випилювати* "вирізувати пилкою", *в'язати* "плести спицями або гачком", *кувати* "обробляти молотком або пресом", *різьбити* "наносити малюнок, візерунок різцем", *провірчувати* "робити отвір у чому-небудь свердлом або іншим свердлильним інструментом", *продзьобувати* "дзьобаючи, довбаючи дзьобом, робити отвір, заглибину в чому-небудь"; *свердлити* "робити свердлом заглибини, отвори", *вигризати* "гризучи, робити отвір або порожнину" (зрозуміло, що гризти можна тільки зубами), *видзьобувати* "дзьобаючи, довбаючи дзьобом, робити заглибину, отвір у чому-небудь". Інформація про зміст цієї валентності міститься у лексичному значенні дієслів, тому дериваційного вираження валентність знаряддя не отримує. У дієслів *проколювати* "робити отвір у чому-небудь чимсь гострим, колючим", *рубати* "довбаючи чим-небудь гострим, робити отвір, виїмку, зарубку", *дряпати* "зачіплювати чим-небудь гострим, твердим, робити подряпини" і т. д., коло можливих знарядь дії є широким, проте існують обмеження щодо властивостей цих реалій, вони повинні бути гострими, твердими, або колючими. Ці дієслова належать до групи найменувань із семантикою "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо". За характером способу створення об'єкта вони можуть бути віднесені до дієслів зруйнування або пошкодження об'єкта, оскільки "зруйнування або пошкодження об'єкта-матеріалу виступає першим етапом процесу створення".

Диференційна сема інструмента не представлена у всіх лексемах цієї групи відповідними словесними конкретизаторами (наприклад, *вигрібати* "гребучи, робити яму, заглибину в чому-небудь", *колупати* "руйнуючи поверхню, робити заглибини, ямки в чому-небудь і т. д.), однак зрозуміло, що *вигрібати* чи *колупати* можна тільки певним інструментом, причому також твердим, гострим або колючим. Отже, валентність знаряддя дії властива більшості дієслів цієї групи, хоч і не завжди має формальне вираження.

Відсутність потенційних похідних на позначення знаряддя дії пов'язана з тим, що утворення виїмок, заглибин, отворів тощо здебільшого відбувається різними способами, у різних за структурою об'єктах, інструменти при цьому у багатьох діях використовуються ті самі. Так, *бурити, буравити, вертіти, провірчувати, прогвинчувати, прокручувати, свердлити, свердлувати* можна тільки за допомогою свердла або іншого свердлильного інструмента, *висікають, довбають, дряпають, копають, колупають, рубають, розтісують* лише чимось гострим, твердим (лопатою, заступом, ножем, сокирою, ломом). У деяких дієсловах цієї групи, як уже відзазначалось вище, інформація про зміст валентності інструмента закладена у лексичне значення дієслів (*вигризати, вимивати, промивати*). У таких випадках немає необхідності у творенні нових слів із значеннями, які б дублювали семантику уже наявних в мові лексем.

Незважаючи на те що диференційні семи способу дії і матеріалу, з якого виготовляється предмет, властиві багатьом аналізованим дієсловам, похідні, які б реалізували відповідні валентності, утворюються значно рідше і менш послідовно. Як зазначає В. В. Грещук, "одні лише сприятливі логіко-

поняттєві передумови для деривації тих чи інших похідних ще не є запорукою утворення їх" [1995: 136]. Словотвірне значення **"спосіб дії"** представлене похідними, семантика яких описується перифразою "спосіб виконання певної дії". Нами виявлено вісім дериватів з аналізованим словотвірним значенням, утворених від дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: *зварка, зварювання* "спосіб з'єднання металевих частин шляхом їх розжарення і сковування", *вирізування* "спосіб вишивання", *плетиво* "певний спосіб переплетення у плетеному виробі", *плетення* "спосіб з'єднання ниток, лика та іншого еластичного матеріалу", *низь* "спосіб вишивання, при якому візерунок прокладається чорною або червоною ниткою зі споду, а вишивка виконується рештою кольорів з лиця", *робота* "спосіб, стиль виготовлення чого-небудь", *склад* "спосіб побудови пісні, музичного твору, вірша", *прошивка* "спосіб обробки металів, що полягає у вдавлюванні в заготовку інструмента у вигляді зрізаного конусу, іноді циліндра, для утворення отворів чи заглиблень".

Як зазначає Ю.Д.Апресян, "форми із значенням інструменту відрізняються від форм із значенням засобу (матеріалу – **І. Д.**) тим, що використання засобу (матеріалу – **І. Д.**) призводить до його витрати, "зв'язування", тоді як застосування інструменту залишає його у вільному стані" [1972: 289]. І речовини, і предмети при виконанні дії витрачаються, використовуючись як матеріал для створення якого-небудь об'єкта. Семантична позиція **"матеріал для дії"** реалізована чотирма девербативами: *прядиво* "волокно конопель, льону, бавовни, вовни і т. ін., приготовлене для прядіння", *начинка* "те, чим начиняють що-небудь, готуючи їстівне", *силянка* (діал.) "те, що нанизують на шнурок, нитку", *протрава* "їдка речовина, що використовується у граверній справі". Змістову структуру таких похідних схематично можна представити як "те, що використовується під час створення об'єкта".

Закономірною є послідовна актуалізація в девербативах словотвірного значення **"опредметнена дія"**. Немає жодних семантико-граматичних перешкод для утворення таких дериватів, якщо в комунікативній діяльності у них виникає потреба. Збереження дериватом дієслівної семантики вихідного дієслова зумовлює функціонування в системі сучасної української літературної мови великої кількості віддієслівних іменників на позначення дії або стану. Іменники на позначення дії утворюються шляхом номіналізації, яка зумовлена синтаксичними потребами, а "перетворення, пов'язане з переміщенням присудкового компонента в позицію підмета, веде до перетворення дієслова на віддієслівний іменник, у якого нівелюються вихідні дієслівні категорії і набуваються іменникові граматичні категорії" [Вихованець 1988: 143]. Зазначимо, що аналізоване словотвірне значення відзначається й найбільшою глибиною місць у парадигмі. Семантична позиція "опредметнена дія" представлена похідними, утвореними від дієслів із значенням:

1) "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будування, будівництво, будівля, будова, зведення, виведення, виводження, виводжування, городіння, мурування, мостіння, наведення, намив, намивання, піднімання (підіймання), піднесення, пробивання, пробиття, проведення, прокладання, прокладення, прокладка, прорізування, спинання, споруджування, спорудження, споруджання, ставлення, шлюзування;*

2) "майструвати, займатися рукоділлям": *випилювання, випилка, вирізування, вирізка, вирубування, вирубка, вируб, висічення, висічка* (рідко), *висікання, валяння, вишивання, вишивка, в'язання, гаптування, гнуття, довбання, дуття, збивання, карбування, клепання, кованка* (заст.), *кування* (заст.), *кування, кроєння, кроїння, крій, лагодіння, ладнання, латання, лиття, литво, ліплення, ліпка, майстрування, мереження, мережання, набивання, плавка, плавлення, плетення, плетиво* (рідко), *плетіння, прядіння, прядення* (рідко), *прядиво, пряжа, прядло* (заст.), *снування, строчіння, строчка, стьобання, сукання, стругання, розшивка, розшиття,*

розшивання, тесання, топлення, точіння, торочення, ткання, шиття, шитво, штопання;

3) "утворювати виїмки, заглиблення, отвори тощо": *буріння, вертіння, вибивання, вигризання, видавлювання, виламання, виламування, вигрібання, вимивання, висікання, висічення, висічка, випилювання, випилка, довбання, дряпання, карбування, колупання, копання, копирсання, нарізування, нарізання, нарізка, пробивка, пробиття, пробивання, провал, прогин, прогинання, продавлювання, продавлення, прокручування, прокол, проколення, проколка, проколювання, промивання, промивка, пролом, пролам, пропалювання, пропікання, прорізування, прошивка, прошивання, розтісування, рубанина* (розм.), *рубання, рубка, свердлування, свердлення, свердління, спорядження, шкрябання, шпортання;*

4) "готувати страви, їжу": *бланшування, вариво, варка, варінка, варення, варіння, в'ялення, в'яління, готування, готівля, жарення, збивання, колотіння, квашення, квасіння, консервування, копчення, коптіння, лагодіння, маринування, печіння, печення, пряження, смажіння, смаження, соління, сушіння, сушня, сушка, сушення, тушкування, начинювання;*

5) "створювати різноманітні типи записів": *видання, видавництво, видавання, випуск, випускання, випущення, писання, письмо, друкування, друкарство, друк, дряпанина, конспектування, реферування, скромадіння, строчіння, стенограма, стенографування;*

6) "створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *брошурування, валькування, зварювання, зварка, збивання, згвинчування, зв'язування, змішання, змішування, збирання, зібрання, з'єднання, з'єднування, клеєння, комплектування, комплектація, комбінування, колекціонування, компонування, копичення, монтування, набирання, низання, паяння, пресування, скиртування, сточування;*

7) "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *витискання, витискування, витиснення, витравка, витравлення, витравлювання, висікання, висічення, висічка, вирізування, випікання, вибивання, виколювання, випал, випалювання, випалення, викопчування, відтискання, відтискування, відтиснення, гравірування, гравіювання, гравіровка, граверство, значіння, зображення, ілюстрування, ілюстрація, клеймування, креслення, лініювання, малювання, нанесення, мітка, печатання, протравляння, протрава, протравлення. протравлювання, проектування, розпис, розписка, рисування, різьблення, таврування, татуювання, фляндрування, штемпелювання, штрихування;*

8) лексеми з узагальненим значенням створення: *виготовлення, виготовляння, виготування, випускання, випущення, випуск, видавання, віднова, відновлення, відновлювання, дублювання, конструювання, копіювання, моделювання, публікування, продукування, проектування, рихтування, публікація, роблення, робота, роботизна, робітка, робіння* (заст.), *робливо* (заст.) *складення, складання, складування, творіння, творення, фабрикування, фабрикація, формування, формовка, штампування.*

Реалізація словотвірного потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта похідними іменниками зумовлена насамперед актантною структурою твірних. Найбільша кількість похідних зафіксована у семантичних позиціях "виконавець дії" та "результат дії", що є наслідком реалізації облігаторних валентностей суб'єкта і об'єкта-результату. Меншою продуктивністю відзначаються аналізовані вербативи у творенні іменників із словотвірним значенням "місце дії", "знаряддя дії". У деривації девербативів із словотвірним значенням "спосіб дії", "матеріал для дії" твірні дієслова є непродуктивними. Валентні характеристики дієслів є визначальним фактором, що впливає на дериваційну поведінку твірних. Словотворчо продуктивними виступають мотивувальні дієслова, які мають найменшу кількість обмежень на заміщення суб'єктних і об'єктних валентностей. Тенденцію до повної реалізації словотворчого потенціалу в субстантивному блоці виявляють непохідні слова, у яких сема створення об'єкта є єдиною

або первинною номінативною функцією, які є стилістично нейтральними і мають високі показники частотності.

Формально-семантичні особливості віддієслівних прикметників. Ад'єктивний блок дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення представлений меншою, порівняно з субстантивним, кількістю семантичних позицій: "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує", "ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього", "ознака за дією об'єкта, який призначений для її виконання", "ознака за дією, що стосується абстрактних понять", "ознака за дією об'єкта, який придатний для її виконання".

До ад'єктивного блоку дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта зараховуємо і дієприкметники. Щодо їх статусу у системі частин мови і досі не існує єдиної точки зору. Традиційним є визначення дієприкметника як неособової недієвідмінюваної дієслівної форми, яка поєднує в собі дієслівні морфологічні значення часу, виду і стану з прикметниковими формами роду, числа і відмінка.

Враховуючи те, що словотвірні характеристики дієприкметника подібні до словотвірних характеристик прикметника та що у більшості випадків дієприкметник зазнає ад'єктивації, вважаємо доцільним розглядати дієприкметники як похідні ад'єктивного блоку.

Як зазначає Т. С. Морозова, іменникам властиве більш диференційоване вираження валентностей, ніж прикметникам. Для обох класів імен характерним є розмежування валентностей суб'єкта і об'єкта. Однак, якщо іменники мають ще словотвірні типи, які спеціалізуються на диференційному вираженні знаряддя і місця дії, то для прикметників поділ на інструментальну та локативну валентності відсутній, обидві вони виражаються прикметниками "такий, який призначений для дії" [Морозова 1978: 164].

Якщо на дериваційному рівні експліцитне вираження у субстантивному блоці отримали як правобічна облігаторна суб'єктна валентність, так і правобічні об'єктні валентності з перевагою у кількісному відношенні похідних іменників, які словотворчо реалізували об'єктні валентності (результату, місця, знаряддя, матеріалу, способу тощо), то в ад'єктивному блоці ця різниця виявилась ще більш відчутною. Суттєва відмінність між похідними субстантивного й ад'єктивного блоків полягає у структурі їх лексичних значень. Іменники належать до предметного класу імен, семантика яких є "автономною" і "у вигляді конфігурації семантичних ознак може бути розкрита в парадигматиці" [Уфимцева 1986: 197]. Сигніфікативно-денотативний характер прикметників натомість передбачає визначення їхньої семантики виключно при взаємодії парадигматичного та синтагматичного векторів структурної організації лексики. Тому "у кожного лексико-семантичного варіанта прикметника повинне бути своє специфічне коло референції, системний набір імен класу, серії, категорії предметів, осіб і т. д., які поєднувались би з даною статичною ознакою за логікою речей, за логікою загальноприйнятої мовної норми (системи чи узусу) і за логікою конкретного висловлювання, інтенції і ситуаційних умов мовця і слухача" [Уфимцева 1986: 212]. Саме колом референтів насамперед і визначається семантичний обсяг кожного окремого лексико-семантичного варіанта похідного прикметника, його належність до певного словотвірного значення.

Облігаторна суб'єктна валентність маніфестована семантичною позицією **"ознака суб'єкта за дією, яку він виконує"**. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, прикметники, які реалізують субстанційну валентність, поєднуються тільки з дієсловами конкретної семантики [1976: 157-159]. Мовна практика свідчить, що поєднання імен із значенням суб'єкта дії, що називають людину, з прикметниками, утвореними від дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, не є характерним для української мови. Оскільки випадки вживання аналізованих прикметників з іменами на позначення людини в українській мові трапляються рідко, тому закономірним є той факт, що деривати з аналізованим словотвірним значенням становлять незначну кількість

серед похідних ад'єктивного блоку. Девербативи в семантичній позиції "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує", утворені від дієслів таких груп: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будівельний, будівничий;* "майструвати, займатися рукоділлям": *майстровий, плавильний;* "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *промивний, вибійний, свердлячий, дряпучий, дряпливий, пробивний;* "створювати різноманітні типи записів": *видавничий;* "створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *скиртувальний, зв'язуючий, монтажний, комплектувальний;* лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *твірний, дублюючий, виробничий, продукуючий, творчий, проектувальний, робочий, роботящий.*

Як відомо, неможливе утворення похідних, значення яких не передбачене валентною структурою твірних. Тому, якщо у позиції суб'єкта при аналізованих прикметниках імена на позначення людини є рідковживаними, а похідні, які реалізують суб'єктну валентність, функціонують у мовленні, їх місце заміщають інші номінативні одиниці. Такими найменуваннями виступають іменники на позначення не окремо взятої людини, а групи осіб, наприклад: Як там Ваша *видавнича спілка*? Що нового видали? (М. Коцюбинський); *Виробничі бригади; виробничі колективи*; Поряд з механізацією та автоматизацією допоміжних процесів слід підвищити продуктивність праці робітників *вибійної групи* (З газети); Внизу, над самим Дніпром, розкинувся Поділ… Тут почалась слава *майстрового люду* (І. Цюпа); Після того, як завод прийняв від *будівельного тресту* новий гуртожиток, Коля попросив для себе окрему кімнату (М. Руденко). Поодинокими є випадки, коли у позиції суб'єкта виступають іменники на позначення окремої істоти, в тому числі й тварини: У завдання *плавильного майстра* входить варити плавку не тільки заданого хімічного складу, але й відповідної температури (З підручника); *Дряпуче (дряпливе)* кошеня.

До аналізованого словотвірного значення зараховуємо і похідні *робочий* (рідко) "який уміє добре працювати, трудитися; працьовитий, роботящий", *роботящий* "старанний, завзятий у праці, працьовитий", яким властиві лексикалізовані значення, тобто ці лексеми передають не тільки "чисту" ознаку за дією (такий, який робить), але й містять додаткові семи "добре", "старанно", "багато".

Словотвірне значення **"ознака предмета за дією, яка спрямована на нього"** представлене найбільшою кількістю похідних, численність яких зумовлена "відповідною кількістю об'єктів позамовної дійсності, дію яких специфічно передає ад'єктив", при цьому "сема дії, втілена у граматичні форми… ад'єктива, зберігає свій зміст, однак під впливом форми ад'єктива сприймається не як дія, а як ознака" [Безпояско, 1993: 133]. Вказуючи на тісну залежність між кількістю і характером словотвірно виражених значень і актантною структурою дієслова, К. Бузашіова водночас зазначає, що "одне й те ж словотвірне значення може виражатися словами різних ступенів деривації" [Buzássyová 1974: 17]. Тому до аналізованої семантичної позиції зараховуємо дієприкметники пасивного стану та ад'єктиви (як безпосередньо мотивовані дієсловами, так і ті, що виникли в результаті ад'єктивації дієприкметників), які майже послідовно, за незначними винятками, утворюються від аналізованих твірних із семантикою:

1) "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будований* (дієприкметник, далі – Д), *будований* "не природний, штучний", *зведений* (Д), *зрублений* (Д), *виведений* (Д), *критий* (Д), *критий* "який має дах, дашок, накриття", *мурований* (Д), *мурований* "побудований з каменю", *мощений* (Д), *мощений* "який має настил", *наведений* (Д), *намивний* "зроблений за допомогою намиву", *намитий* (Д), *обнесений* (Д), *обрублений* (Д), *піднесений* (Д), *пробиваний* (Д), *пробитий* (Д), *проведений* (Д), *прокладений* (Д), *прорізаний* (Д), *прорізуваний* (Д), *прорізний* "який має прорізи", *прорізний* "який утворився внаслідок прорізування", *споруджуваний* (Д), *споруджений* (Д), *наметений* (Д), *строєний* (діал.) (Д), *шлюзований* (Д);

2) "майструвати, займатися рукоділлям": *висічений* (Д), *випиляний* (Д), *вишиваний* (Д), *вишиваний* "оздоблений вишивкою", *вирубаний* (Д), *витий* (Д), *витий* "зроблений за допомогою зсукування", *валяний* (Д), *валяний* "виготовлений способом валяння", *вирізаний* (Д), *вирізний* "зроблений за допомогою різьблення", *в'язаний* (Д), *в'язаний* "виготовлений способом в'язання", *гнутий* (Д), *гнутий* "виготовлений способом гнуття", *гаптований* (Д), *гаптований* "зроблений за допомогою гаптування", *дутий* "виготовлений способом дуття", *довбаний* "виготовлений довбанням", *збитий* (Д), *клепаний* (Д), *клепаний* "виготовлений клепанням", *карбований* (Д), *карбований* "покритий карбами", *карбований* "зроблений способом карбування", *кований* (Д), *кований* "виготовлений куванням", *кроєний* (Д), *латаний* (Д), *латаний* "покритий латками", *ліплений* (Д), *ліплений* "виготовлений ліпленням", *ліпний* "виготовлений ліпленням", *литий* (Д), *литий* "виготовлений способом лиття", *мережаний* (Д), *мережований* (заст.) (Д), *майстерний* "виконаний дуже вміло, досконало", *набиваний* (Д), *набивний* "на якому відбиті певним способом узори", *плетений* (Д), *плетений* "виготовлений виттям", *прядений* (Д), *прядений* "зроблений з прядива", *плавлений* (Д), *плавлений* "виготовлений за допомогою плавлення", *розшиваний* (рідко) (Д), *розшиваний* (рідко) "оздоблений вишивкою", *розшитий* (Д), *розшитий* "оздоблений вишивкою", *суканий* (Д), *суканий* "виготовлений за допомогою сукання", *струганий* (Д), *струганий* "зроблений способом стругання", *стьобаний* (Д), *стьобаний* "зроблений на ватній прокладці і прошитий наскрізь великими стібками", *стібаний* (Д), *стібаний* "виготовлений за допомогою стібання", *споряджений* (Д), *тканий* (Д), *тканий* "виготовлений способом ткання", *тесаний* (Д), *тесаний* "оброблений або виготовлений тесанням", *точений* (Д), *точений* "виготовлений, оброблений точінням", *топлений* (Д), *топлений* "виготовлений за допомогою топлення", *шитий* (Д), *шитий* "виготовлений шиттям", *штопаний* (Д);

3) "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *видавлений* (Д), *відбитий* (Д), *виламаний* (Д), *випиляний* (Д), *випорпаний* (розм.) (Д), *висічений* (Д), *вм'ятий (ум'ятий)* (рідко) (Д), *вимитий* (Д), *вигрібний* "який очищають, спорожняють, вигрібаючи, вибираючи зміст", *виїдений* (Д), *видзьобаний* (Д), *вигризений* (Д), *вибитий* (Д), *нарізаний* (Д), *нарізаний* "зроблений способом нарізання", *копаний* (Д), *пробиваний* (Д), *провалений* (Д), *провалений* "зроблений способом провалювання", *прогнутий* (Д), *прогнутий* "зроблений за допомогою прогинання", *продавлений* (Д), *продавлений* "зроблений за допомогою продавлювання", *продраний* (Д), *продраний* "утворений внаслідок продирання", *пробитий* (Д), *проколений* (Д), *проламаний* (Д), *проламаний* "утворений внаслідок пролому", *проломлений* (Д), *проломлений* "зроблений за допомогою пролому", *промитий* "який утворився внаслідок промивання", *пронизаний* (Д), *прокручений* (Д), *пропалений* (Д), *прорізаний* (Д), *прорізуваний* (Д), *проткнутий* (Д), *прошитий* (Д), *ритий* (Д), *рубаний* (Д);

4) "готувати їжу, страви": *варений* (Д), *варений* "одержаний унаслідок варіння", *жарений* (Д), *жарений* "приготовлений для їжі жаренням", *бланшований* (спец.) (Д), *в'ялений* (Д), *в'ялений* "виготовлений в'яленням", *збитий* (Д), *збитий* "одержаний внаслідок збивання", *готовий, готов* "доведений до повної готовності, приготовлений", *квашений* (Д), *квашений* "одержаний унаслідок квашення", *консервований* (Д), *консервований* "приготовлений консервуванням", *копчений* (Д), *копчений* "виготовлений копченням", *маринований* (Д), *маринований* "приготовлений маринуванням", *начинений* (Д), *начинений* "приготовлений способом начинювання", *печений* (Д), *печений* "який спікся або засмажився в печі", *пряжений* (Д), *пряжений* "приготовлений пряженням", *смажений* (Д), *смажений* "приготовлений для їжі смаженням", *солений* (Д), *солений* "приготовлений солінням", *сушений* (Д), *сушений* "зготовлений сушінням, в'яленням", *тушкований* (Д), *тушкований* "приготовлений способом тушкування", *фарширований* (Д), *фарширований* "приготований фаршируванням", *шпигований* (Д);

5) "створювати різноманітні типи записів": *друкований* (Д), *писаний* (Д), *писаний* "написаний від руки, рукописний", *реферований* (Д), *видаваний* (Д), *виданий* (Д), *випущений* (Д);

6) "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи його частини (компоненти)": *брошурований* (Д), *валькований* "зроблений із глини", *вальковий* "зроблений із глини", *зварний* (техн.) "виготовлений способом зварювання", *зварюваний* (техн.) (Д), *збираний* (Д), *зібраний* (Д), *зібраний* "одержаний внаслідок складання", *збитий* (Д), *зв'язаний* (Д), *згвинчений* (Д), *з'єднаний* (Д), *з'єднуваний* (Д), *злютований* (Д), *змішаний* (Д), *змішуваний* (Д), *клеєний* (Д), *клеєний* "утворений внаслідок склеювання", *комбінований* "який становить комбінацію чого-небудь", *монтований* "одержаний внаслідок монтажу", *набраний* (Д), *пресований* (Д), *пресований* "виготовлений пресуванням, підданий пресуванню", *паяний* (Д), *паяний* "виготовлений способом паяння", *спечений* (Д), *сточений* (Д), *скиртований* (Д), *скручений* (Д), *скручений* "утворений внаслідок скручення";

7) "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми та ін.)": *висічений* (Д), *випечений* (Д), *вирізаний* (Д), *вирізний* "зроблений за допомогою різьблення", *вигравіюваний* (Д), *вигравіруваний* (Д), *витискуваний* (Д), *випалений* (Д), *витравлений* (Д), *витиснений* (Д), *витиснутий* (Д), *вибивний* (текст.) "який має спеціальним способом нанесений малюнок", *гравірований* (Д), *гравірований* "виготовлений за допомогою гравірування", *зображений* (Д), *зображуваний* (Д), *зображений* "утворений внаслідок зображення", *значений* (Д), *ілюстрований* (Д), *клеймований* (Д), *клеймований* "який має на собі клеймо", *лінійований* (Д), *мальований* (Д), *мальований* "намальований олівцем, пером, фарбами тощо; оздоблений малюнками", *писаний* (Д), *писаний* "прикрашений різьбленням, малюнками або вишивкою", *протравлений* (спец.) (Д), *проектований* (Д), *різьблений* (Д), *різьблений* "з різкими лініями, чітко, ясно окреслений, вимальований", *рисований* (Д), *рисований* "створений рисуванням, який складається з рисунків", *таврований* (Д), *таврований* "який має на собі тавро", *татуйований* (Д), *татуйований* "який має на собі татуювання", *штрихований* (Д), *штемпельований* (Д);

8) лексеми з узагальненою семантикою створення об'єкта: *виданий* (Д), *виготовлений* (Д), *вироблений* (Д), *вироблюваний* (Д), *випущений* (Д), *відновлений* (Д), *відновлений* "зроблений заново, поновлений", *відновлюваний* (Д), *дубльований* (Д), *роблений* (Д), *рихтований* (Д), *складений* (Д), *творений* (Д), *фабрикований* (Д), *формований* (Д), *штампований* (Д).

Похідні цієї семантичної позиції реалізують об'єктну валентність твірних дієслів: *різьбити картину → різьблена картина*, *виробляти одяг – вироблений одяг* тощо. Змістова структура дієприкметників і прикметників має спільну рису – "дія "означає" предмет, тобто особливості або властивості дії, спрямованої на предмет, стають ознакою предмета" [Безпояско, 1993: 134]. Для аналізованих дієприкметників семи завершеної або незавершеної дії, зумовлені значенням дієслів, не є визначальними, пор.: *витискати візерунок – витискуваний візерунок* (недок. вид) – *візерунок, який витискають* і *витиснений візерунок* (докон. вид) – *візерунок, який витиснули*; ознака дії на предмет в обох випадках залишається незмінною.

Семантична позиція **"ознака за дією предмета, який придатний для її виконання"**, що реалізує факультативну валентність матеріалу твірних дієслів, маніфестована якісними прикметниками *варкий* "який швидко вариться", *гнучкий* "який легко згинається, гнеться", *клейкий* "який прилипає, липне", *ковкий* "який піддається куванню", *копкий* "який легко копати", *плавкий* "який легко плавиться, здатний плавитися", *спікливий* "який легко піддається спіканню". З наведених значень бачимо, що змістова структура більшості ад'єктивів, крім загального значення "здатний піддаватись певній дії", містить конкретизувальну сему "легко" ("швидко").

Зі словотвірним значенням **"ознака за дією предмета, який призначений для її виконання"** зафіксовані похідні від дієслів із семантикою: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх

частини": *будівельний, пробивальний, пробивний, прорізний;* "майструвати, займатися рукоділлям": *валяльний, валюшний* (заст.), *варильний, вирізувальний, вирубний, в'язальний, довбальний, карбувальний, клепальний, ковальний, ковальський, набивальний, набивний, плетільний, прядильний, прядивний, плавильний, сукальний, стругальний, снувальний, теслярний, ткацький, ткальний* (рідко), *токарний, точильний, швацький, швейний, швецький, шевський, штопальний;* "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *бурильний, вибивальний* (техн.), *вирізувальний, довбальний, копальний, карбувальний, нарізний, прорізний, прошивний* (спец.), *прошивальний* (спец.), *пробивальний, промивальний, промивний, свердлильний, свердлувальний;* "готувати їжу, страви": *вариста* (піч), *начиняльний, коптильний, пекарний, солильний, сушильний;* "створювати різноманітні типи записів": *друкарський, випускний;* "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *брошурувальний, зварювальний, збиральний, зв'язувальний, з'єднувальний, змішувальний, клеїльний, монтувальний, низальний, паяльний, пресувальний, скиртувальний;* "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми та ін.)": *вибивний, випалювальний, витравний, гравірувальний, ілюстративний, лініювальний, креслярський, клеймувальний, малювальний, протравлювальний, рисувальний, штемпелювальний, штрихувальний;* лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *виробний* (спец.), *випускний, копіювальний, робочий, робучий* (рідко), *складальний* (друк), *формувальний, штампувальний.*

Становлячи окремий клас морфологічних одиниць, прикметник не може виконувати своєї функції ізольовано від денотатів, оскільки сам не має власної денотації. Його специфіка полягає в тому, що "називаючи абстрактну ознаку безвідносно до її носіїв, він передає її тільки через конкретний предмет" [Безпояско,1993: 93]. Прикметники можуть вживатися тільки у колі тих денотатів, яким притаманні ознаки, названі прикметниками. Від того, яке місце в реченні займають ті іменники, які називають об'єкти, що мають ознаку, названу похідним прикметником, залежить й саме значення прикметника, пор.: *вишивальний цех, карбувальний молоток, точильний верстат, складальна каса, сушильна шафа, коптильний завод, валяльна машина, в'язальний матеріал, прядильні рослини* і т. д.

Як зазначає Н. М. Хачатурян, "словотвірна дефініція відносного прикметника має структуру складнопідрядного речення", підрядна частина якого "співвідноситься з одним словом – іменником – і служить розчленованим описом ознаки цього іменника, зумовленої зв'язком із дією" [1987: 64]. Трансформувавши наведені словосполучення в підрядні речення, одержуємо: *цех, в якому вишивають; молоток, яким карбують; верстат, за допомогою якого (на якому) точать; каса, за допомогою якої складають; шафа, у якій сушать; завод, на якому коптять; машина, за допомогою якої (на якій) в'яжуть; матеріал, з якого в'яжуть; рослини, з яких прядуть*. Зберігши в кожному прикладі форму називного відмінка іменника, ми, однак, отримали різні варіанти морфологічного вираження займенників, які замістили іменники в підрядних частинах. Саме займенникові слова визначають тип відношень, які зв'язують іменник з дієсловом у підрядному реченні.

Як ми уже згадували вище, Т. С. Морозова зазначає, що у прикметниках із значенням "такий, який призначений" одночасно реалізовані інструментальна і локативна валентності. На нашу думку, у таких прикметниках маніфестована ще й валентність матеріалу. Отже, у семантичній позиції "ознака за дією предмета, який призначений для її виконання" реалізовані одночасно валентності знаряддя, місця і матеріалу.

Прикметники, які реалізують інструментальну валентність, легко поставити в синтагматичний зв'язок з іменниками на позначення знаряддя дії, пор.: Перші *стругальні верстати*, як і *токарні*, приводилися в рух самою людиною (З підручника); Виготовлено *сукальну машину* для виробництва ... внутрішньої покришки автомашини (З газети); Семена Голубаря цього року

перевели в бурильники, дали в руки *бурильний молоток* (І. Ле); У цехах стоять *зварювальні апарати* (З газети). У позиції денотата найчастіше виступають лексеми *машина, верстат, апарат*, інші іменники (наприклад, *молоток, спиці, різці* тощо) поєднуються тільки з прикметниками відповідної семантики, пор.: *в'язальні спиці, довбальні різці, карбувальні молотки* тощо. У підрядних реченнях такі іменники заміщаються займенниковими конструкціями: *яким, за допомогою якого, на якому*, наприклад: *клеймувальна машина – машина, за допомогою якої клеймують, креслярський інструмент – інструмент, яким креслять, свердлильний верстат – верстат, на якому свердлять* тощо.

Ад'єктиви, які актуалізували локальну валентність, корелюють з іменниками на позначення місця дії, пор.: Був я вже й на *фабриках прядильних*, робітниць вітав (П. Тичина); Замкнувшись вечірньої пори у *малювальнім класі*, посідали кружка один до одного (П. Тичина); Він біжить в *теслярний цех*, До начальника наверх (П. Воронько). У ролі ідентифікатора при цих прикметниках найчастотнішим є іменник *цех*, можуть вживатися також субстантиви: *відділ, завод, майстерня, фабрика, клас, піч.* Підрядні частини, що являють собою розчленовані описи ознак іменників, містять у своїй структурі такі форми займенників на заміщення субстантивів: *у якому* або *на якій*, наприклад: *валяльний цех – цех, у якому валяють; вишивальна фабрика – фабрика, на якій вишивають; коптильний завод – завод, на якому коптять.*

Валентність об'єкта-матеріалу для дії маніфестована у прикметниках, що поєднуються з іменниками-назвами матеріалу, речовини, які використовуються при виконанні дії: *Протравлювальна речовина*; В крамниці пахло м'яким духом *друкарської фарби* (В. Кегер); *Витравний розчин;* Знайшли в суворих цих місцях [в Сибіру] багатства небувалі: і хутра, й *будівельний ліс*, і золото блискуче (Н. Забіла); Найбільш уживаною *паяльною рідиною* є … соляна кислота (Гурток "Умілі руки"); Перед тим, як почати в'язати якусь річ, треба правильно підібрати і підготувати *в'язальний матеріал* (З підручника); На Україні вирощують такі *прядивні* та олійні *культури*: бавовник, коноплі, льон-довгунець, льон-кудряш, ріпак, соняшник та ін. (З підручника). У позиції денотатів при таких ад'єктивах виступають дві групи іменників: субстантиви із значенням речовинності і субстантиви на позначення не-речовин. До перших належать лексеми *рідина, фарба, розчин, кислота* тощо, до других – іменники, які позначають різноманітні предмети (здебільшого тверді). Такі субстантиви у підрядному реченні заміщаються займенниками у формі родового або орудного відмінків – *з якого* або *яким*: *будівельний ліс – ліс, з якого будують; паяльна рідина – рідина, якою паяють.*

Аналізовані прикметники вживаються не тільки у колі предметних назв, які мають вказану ознаку, а й легко поєднуються і з абстрактними іменниками на позначення дії. Найчастіше при ад'єктивах виступають лексеми *робота, процес.* Пор.: – Зверни увагу, Ліно, як *споруджувальні роботи* виконано, – вказав Кузьма на ту ділянку, де крила каналу були вже сформовані (О. Гончар); *Випилювальні роботи; Свердлильні роботи; Виробничий процес* і т. д. В окремих випадках прикметники можуть поєднуватись з іншими абстрактними субстантивами: *Зварювальна наука*; На будову прийшла молодь, яка ще не має *будівельного досвіду* (Я. Баш).

У словникових статтях "Тлумачного словника сучасної української мови" немає послідовності у трактуванні значень аналізованих похідних, пор.: *вишивальний* "стос. до вишивання": Монастир був наче велике підприємство з багатьма цехами: церковним, свічковим, *вишивальним,* хрестиковим і навіть деревообробним (О. Донченко) і *снувальний* "признач. для снування": Паша забігала в чесальний, *снувальний,* мотальний і прядильний *цехи* і кликала всіх на вулицю (Ф. Бурлака); *вибійний* "стос. до вибивання": Поряд з механізацією та автоматизацією допоміжних процесів слід підвищити продуктивність праці ро-

бітників *вибійної групи* (З газети); *видавничий* "стос. до видання або до видавництва": Як там Ваша *видавнича спілка*? Що нового видали? (М. Коцюбинський) і *скиртувальний* "який займається скиртуванням": *Скиртувальна* бригада; *будівельний* "який здійснює будівництво чого-небудь": Після того, як завод прийняв від *будівельного* тресту новий гуртожиток, Коля попросив для себе окрему кімнату (М. Руденко).

На нашу думку, визначення "стосовно до..." правомірним є тільки щодо тих прикметників, які поєднуються з іменниками абстрактної семантики, "призначений для ..." стосується ад'єктивів, які вступають в синтагматичні зв'язки з номінативними одиницями на позначення матеріалу, знаряддя, місця дії, а "який виконує (здійснює, займається)..." означують лексеми, що позначають суб'єктів дії. Тому в таких випадках наведені визначення слід ілюструвати відповідними прикладами або вказувати значення, які стосуються прикладів, використаних у словникових статтях.

Словотвірне значення **"ознака за дією, що стосується абстрактних понять"** маніфестоване похідними, які реалізують об'єктну валентність: *будівний, будівельний, споруджувальний, вишивальний, випилювальний, валяльний, валюшний* (заст.), *в'язальний, клепальний, ліпний, плавильний, прядильний, ткацький, ткальний* (рідко), *токарний, свердлильний, провальний, випилювальний, збивальний; збивальний* (кул.), *начиняльний, друкарський, брошурувальний, зварювальний* (техн.), *збирацький, клеїльний, комплектувальний, компонувальний, монтажний, монтувальний, паяльний, вибійний, гравірувальний, зображальний, зображувальний, креслярський, малювальний, проективний* (мат.), *рисувальний, видавничий* (рідко), *відновлювальний, відновний, виробничий, копіювальний, проектувальний* (мат.), *рихтувальний, робочий, робучий* (рідко), *складальний* (техн.), *творчий, формувальний* (спец.), *штампувальний*. Змістова структура цих ад'єктивів побудована на основі семантично елементарного речення *роботи (процеси), під час яких щось виготовляють: свердлильні роботи ← роботи, під час яких свердлять що-небудь, виробничий процес ← процес, під час якого щось виробляють* тощо.

Структурно-семантичний аналіз словотвірних значень ад'єктивного блоку показав, що до його складу входять п'ять семантичних позицій. Найбільшою кількістю похідних актуалізоване значення "ознака за дією предмета, що призначений для її виконання" та "ознака предмета за дією, яка спрямована на нього". Усі семантичні позиції, за винятком "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує", реалізували об'єктну валентність твірних дієслів. Кількість і структура словотвірних значень насамперед зумовлена синтагматичними характеристиками прикметників, їх здатністю поєднуватися з певними класами денотатів.

Вербальний блок словотвірних парадигм дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта. Найбільшою дериваційною продуктивністю аналізовані вербативи відзначаються у породженні дієслів. У вербальному блоці маніфестовані семантично можливі модифікації дієслів: результативні, векторно-об'єктні, або локативно-об'єктні, темпоральні, квантитативні, дистрибутивні. Тільки дієсловами дериваційно реалізуються аспектно-результативна валентність та валентності, які передбачають ознаки дії, що виражені у реченні прислівниками [Морозова 1984: 89].

Векторна валентність, яка передбачає поєднання дієслова з просторовими прислівниками на зразок *знизу, зверху, збоку, навколо, всередину*, транспонується в дієслова, що позначають просторові модифікації дії. Ця валентність найбільш характерна для дієслів на позначення руху. У "чистому" вигляді вона не є властивою для дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення. Просторові модифікації аналізованих твірних відображають одночасно і векторну, і об'єктну валентності. Дії, які позначають такі похідні, маючи локальну спрямованість, одночасно впливають і на об'єкт. При цьому у більшості випадків відбувається зміна розмірів або структури об'єкта. Похідні з просторовими модифікаціями актуалізовані у семан-

тичних позиціях: "виконувати дію, спрямовуючи її навколо або на всю поверхню об'єкта", "виконувати дію, відокремлюючи щось від чого-небудь або частину від предмета", "виконувати дію, за якої відбувається проникнення якогось об'єкта в інший", "додатково або трохи виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта".

У семантичній позиції **"виконувати дію, спрямовуючи її навколо або на всю поверхню об'єкта"** представлені похідні, утворені від дієслів, для яких є коректним поєднання з прислівником *навколо* та синтагмою *"на всю поверхню"*. Твірними для девербативів із вказаним значенням стали дієслова із семантикою: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *оббудувати (оббудовувати), обкласти і* рідко *обікласти (обкладати), обмостити (обмощувати), обмурувати (обмуровувати), обставити (обставляти);* "майструвати, займатися рукоділлям": *обвалькувати (обвальковувати), облатати (облатувати)* "нашивати латки на чомусь кругом, по всій поверхні", *обмережити і обмережати (обмережувати); розмережати і розмережити, розпрясти, обв'язати (обв'язувати), обплести (обплітати), переснувати (пересновувати), обстругати (обстругувати), заткати* "покрити суцільно тканим візерунком", *оторочити (оторочувати), обшити (обшивати)* "пришивати по краях чого-небудь оторочку, шнур і т. ін., оздоблювати чим-небудь", *зашити (зашивати)* "вишиваючи, вкривати тканину певним видом вишивки", *обкувати* і *обкути* (рідко) *(обковувати)* "куючи, оббивати, покривати що-небудь з усіх боків, по всій поверхні металом"; "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *обдряпати (обдряпувати), оббурити (оббурювати)* (гірн.), *окопати (окопувати), обкопати (обкопувати);* "готувати страви, їжу": *обжарити (обжарювати), обсмажити (обсмажувати), обварити (обварювати);* "створювати різноманітні типи записів": *обписати (обписувати), описати (описувати)* "окреслювати, обмальовувати що-небудь лініями, рисами", *пописати* "списати, покрити письмовими знаками що-небудь"; "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *списати (списувати)* "пишучи, заповнювати графічними знаками (аркуші, сторінки і т. ін.)", *скреслити (скреслювати)* "вкривати суцільно штрихами", *обкреслити (обкреслювати), окреслити (окреслювати), замалювати (замальовувати)* "вкривати суцільно штрихами", "заповнювати малюнками", *обмалювати (обмальовувати), розмалювати (розмальовувати), розписати (розписувати), розрисувати (розрисовувати), зарисувати (зарисовувати)* (рідко), *обрисувати (обрисовувати).*

Не засвідчені вербативи від дієслів із семантикою "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи його частини (компоненти)" та групи із узагальненою семантикою створення об'єкта, поєднання яких з прислівниками *навколо* та синтагмою *"на всю поверхню"* не завжди є можливим.

Суфіксальні видові пари девербативів зараховуємо до одного словотвірного значення, оскільки співвідносимо їх з "одним і тим же тактом роботи генератора слів" [Альтман 1971: 245].

Дієслова, що позначають дії, в результаті яких відбувається збільшення розміру, обсягу об'єкта за рахунок вставлення, проникнення *усередину* нього додаткового елемента, компонента, реалізували свій дериваційний потенціал у семантичній позиції **"виконувати дію, за якої відбувається проникнення якогось об'єкта в інший".** Наприклад: *вмережати* "вшити що-небудь у щось мережкою": Примережують цим швом і уставки ("полики") та рукава, *вмережують* ластки, клинці ("Українська народна художня вишивка"), *вписати* "вставити слова і т. ін. в написаний текст": Погиба *вписує* в посвідчення прізвище Палилюльки (М. Стельмах). Твірними для похідних із аналізованим словотвірним значенням є основи дієслів із семантикою: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *вбудувати (вбудовувати), вмурувати* і *умурувати (вмуровувати* і *умуровувати), замурувати (замуровувати)* "муруючи, вставляти що-небудь всередину чогось, вмуровувати"; "майструва-

ти, займатися рукоділлям": *вв'язати* і *ув'язати (вв'язувати* і *ув'язувати), вклепати* і *уклепати (вклепувати* і *уклепувати), вліпити* і *уліпити (вліплювати* і *уліплювати), вмережати* і *умережати* та *вмережити* і *умережити (вмережувати* і *умережувати), вплести* і *уплести (вплітати* і *уплітати), проплести* "пронизувати щось наскрізь плетивом з чого-небудь", *заплести* і *заплітати* "те саме, що вплітати", *уторочити, прошити (прошивати)* "шити, вишивати що-небудь, протягуючи нитку, дратву і т. ін. наскрізь", *вшити* і *ушити (вшивати* і *ушивати), вкувати* і *укувати (вковувати* і *уковувати)* "куючи щось, закріплювати, вставляти в середину чого-небудь", *стопити (стоплювати)* (розм.) "розтопивши кілька плавких речовин, з'єднувати їх в одне ціле", *сплавити (сплавляти* і рідше *сплавлювати), впаяти (впаювати);* "створювати різноманітні типи записів": *вдрукувати* і *удрукувати* (*вдруковувати* і *удруковувати*), *вписати* і *уписати (вписувати* і *уписувати);* "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *вмонтувати* і *умонтувати (вмонтовувати* і *умонтовувати), вклеїти* і *уклеїти (вклеювати* і *уклеювати*).

Семантика дієслів груп "готувати страви, їжу", "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)" та лексем з узагальненим значенням створення об'єкта не допускає їх поєднання з прислівником *всередину*. Похідні вербативи з префіксом **в- (у-)** від дієслів зазначених груп засвідчені в українській мові, однак їм або властиве інше значення, наприклад: *уварити* "варячи, робити повністю готовим", або вони утворені від інших лексико-семантичних варіантів: *вливати* "лити що-небудь кудись, усередину чогось" від *лити* "змушувати текти, витікати яку-небудь рідину", а не від *лити* "виготовляти що-небудь із розплавленої речовини".

Деривати з префіксом **в- (у-),** утворені від дієслів із семантикою "утворювати виїмки, заглибини, отвори", називають дії, семантика яких антонімічна до аналізованої у словотвірному значенні "виконувати дію, за якої відбувається проникнення

якогось об'єкта в інший". У результаті таких дій після проникнення якогось об'єкта всередину іншого відбувається зменшення або зникнення останнього, пор.: *вкопати* "вміщувати, закріплювати що-небудь у викопаному заглибленні": "На майдані перед замком *вкопували* риштовання задля огневих штук (О. Стороженко), *врубати* "вставити щось у вирубаний отвір, закріпити в ньому", *вдовбати* "довбаючи, вганяти, вбивати щонебудь у щось" тощо.

У семантичній позиції **"виконувати дію, відокремлюючи щось від чого-небудь або частину від предмета"** маніфестовані лексеми, що позначають дії, в результаті яких відбувається відокремлення різних об'єктів або часткове пошкодження, роз'єднання частин одного об'єкта, його зруйнування. В утворенні девербативів із аналізованим словотвірним значенням беруть участь основи дієслів із семантикою: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *відмурувати (відмуровувати), загатити (загачувати), відгородити (відгороджувати), загородити (загороджувати), обгородити (обгороджувати)* "зводячи перепони, перешкоди від кого-, чого-небудь", *огородити (огороджувати)* "відділяти, відмежовувати що-небудь огорожею", *перегородити (перегороджувати), розгороджувати (розгородити), розмурувати (розмуровувати);* "майструвати, займатися рукоділлям": *відварити (відварювати), розкувати (розковувати), розліпити (розліплювати), розплести (розплітати), розснувати (розсновувати), розсукати (розсукувати), затесати (затісувати), розшити (розшивати);* "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *перекопати (перекопувати)* "копати рів, канаву і т. ін. впоперек чого-небудь, розділяти щось на частини ровом, канавою тощо", *надщербити (надщерблювати), ущербити* і *вщербити (ущербляти* і *вщербляти);* "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *розклеїти (розклеювати), розмонтувати* (техн., рідко), *демонтувати, розпаяти (розпаювати);* "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *відкреслити (відкреслювати).*

Сема відокремлення у девербативах на позначення дій, під час виконання яких відбувається відокремлення, розмежування різних об'єктів, засвоюється від їхніх твірних, пор. *городити* "ставити що-небудь (огорожу, тин, паркан)", *гатити* "робити гатку або греблю, відгороджуючи воду", однак в аналізованих похідних ця сема виступає на перший план, тоді як у похідних із аналогічною структурою на позначення результативного завершення дії основною є сема створення об'єкта, що служить межею для відокремлення інших об'єктів, пор.: *загатити* "загородити, перекрити чим-небудь (річку, канал і т. ін.)" і *загатити* "прокласти, робити (гатку, греблю)". Семантика похідних на зразок *розмурувати, розснувати, розплести* передбачає роз'єднання, пошкодження, знищення раніше створеного об'єкта, пор.: *розліпити* "роз'єднати що-небудь зліплене, склеєне": Зліпила баба нам вареник, Відкіль почать – не розбереш. І ... *розліпить* його не втнеш (Л. Глібов).

Семантична позиція **"додатково або трохи виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта"** містить похідні, утворені на базі твірних, для яких коректним є поєднання з прислівниками *додатково, трохи, збоку, скраю, зверху, знизу.* Під час додаткового або часткового виконання дії обов'язково відбувається збільшення розміру об'єкта. Девербативи із зазначеною семантикою зафіксовані від дієслів усіх груп, за винятком групи із значенням "готувати їжу, страви":

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *підбудувати (підбудовувати), підгатити (підгачувати), пригородити (пригороджувати), набудувати (набудовувати), надбудувати (надбудовувати), прибудувати (прибудовувати), розбудувати (розбудовувати), докласти (докладати), прикласти (прикладати), підмостити (підмощувати), примостити (примощувати), підмурувати (підмуровувати), примурувати (примуровувати), приставити (приставляти), добудувати (добудовувати);*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *підкроїти (підкроювати), вкувати* і *укувати* та *вкути* і *укути (вковувати* і *уковувати), накувати (наковувати), підлатати (підлатувати), підліпити (підліплювати), підплести (підплітати)* "плетучи додатково, збільшувати розмір чого-небудь", *доплести (доплітати), надплести (надплітати), підстругати (підстругувати), присукати (присукувати)* (спец.), *підсукати (підсукувати)* (розм.), *підтесати (підтесувати), підіткати* (розм.), *підштопати (підштопувати), пришити (пришивати), підшити (підшивати), надшити (надшивати), підварити (підварювати), нав'язати (нав'язувати), наклепати (наклепувати);*

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *піддовбати (піддовбувати), розкопати (розкопувати), підрити (підривати), розсвердлити (розсвердлювати), розвертіти (розвірчувати), розбуравити (розбуравлювати);*

– "створювати різноманітні типи записів": *додрукувати (додруковувати), понадписувати, поприписувати, приписати (приписувати), дописати (дописувати)* "писати додатково до чого-небудь, додавати до написаного раніше", *надписати (надписувати)* "писати зверху над раніше написаним", *підписати (підписувати);*

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *підклеїти (підклеювати), пізнизати (піднизувати), підпаяти (підпаювати), надклеїти (надклеювати);*

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *підкреслити (підкреслювати), підрисувати (підрисовувати);*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *підробити (підробляти* і *підроблювати)* (розм.) "робити ще трохи, додавати до зробленого раніше", *доробити (доробляти* і *дороблювати)* "приладновувати що-небудь додатково".

Девербативи з подібною семантикою, до значення яких також входять семи *"додатково", "трохи"*, наприклад, *підварити, підсмажити, підпекти*, належать до іншого словотвірного

значення, яке реалізувало валентність ступеня інтенсивності дії. Суттєва відмінність між такими похідними полягає в тому, що в аналізованій вище семантичній позиції обов'язково поряд з кількісним збільшенням об'єкта є векторна спрямованість. Пор., *прибудувати* "будувати що-небудь, приєднуючи до вже існуючої будівлі, споруди" (зрозуміло, що збоку), *добудувати* "прибудувати до збудованого раніше" (збоку, зверху), *надбудувати* "прибудувати зверху чого-небудь", *набудувати* "те саме, що надбудувати" (зверху), *розбудувати* "прибудувати, збільшити, розширити будівлю, споруду" (навколо) і *підсмажити* "трохи, злегка смажити, надати продуктові певних якостей", *підпекти* "пекти, припекти злегка чи додатково". Таким чином, відсутність похідних у семантичній позиції "додатково або трохи виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта", утворених на базі дієслів із семантикою "готувати їжу, страви", зумовлена тим, що при додатковому виконанні дій, пов'язаних з приготуванням їжі, ці дії не виступають векторно спрямованими і не призводять до збільшення розміру та об'єму страв. З вищепроаналізованих словотвірних значень бачимо, що векторно-об'єктна валентність загалом не є характерною для лексем на позначення процесів приготування їжі. Такі твірні, натомість, легко поєднуються з прислівниками міри виконання і ступеня інтенсивності дії.

Отже, найпродуктивнішими в реалізації векторно-об'єктної валентності виступили дієслова із значенням "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини", "майструвати, займатися рукоділлям", семантика яких не обмежує їх здатність вступати в синтагматичні зв'язки з просторовими прислівниками. Менш дериваційно активними виявились твірні груп із семантикою "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо" та "створювати різноманітні типи записів". Мінімальною продуктивністю відзначаються лексеми груп із значенням "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)", "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)", лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта, яким властиві певні обмеження щодо сполучуваності з локальними прислівниками, наприклад, для лексем із узагальненим значенням створення об'єкта не є коректним поєднання зі словами *навколо, всередину*, пор.: *будувати навколо* і семантично нелогічна синтагма *проектувати навколо*, аналогічно *клепати всередину* і *творити всередину*.

Темпоральні модифікації дії, що реалізують темпоральну валентність, маніфестовані дієсловами, які виражають *початок, кінець, розгортання дії протягом певного часу* і які можуть поєднуватися з прислівниками *довго, швидко* та з фазовими дієсловами *починати, закінчувати* [Морозова 1984: 91].

Часові конкретизації дії характерні для дієслів усіх груп. Не завжди аналізовані модифікації актуалізуються на словотвірному рівні, однак це не зумовлене їх валентними характеристиками. Як зазначає В. В. Ґрещук, слід відрізняти принципову неможливість утворення деривата і його відсутність у мові, оскільки "причини відсутності деривата від певного твірного і його принципової неможливості різні: наявність / відсутність похідного від того чи іншого твірного зумовлюється потребами комунікативної діяльності в одиницях номінації даної структури, тоді як можливість / неможливість деривації – семантико-граматичними особливостями базових слів" [1995: 133].

Темпоральна валентність дієслів реалізована у семантичних позиціях "починати виконувати дію", "виконувати дію якийсь час", "закінчувати виконувати дію". Серед часових модифікацій найбільшою кількістю похідних представлене словотвірне значення **"закінчувати виконувати дію"**. Твірними таких дериватів виступили дієслова із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *добудувати (добудовувати)* "закінчити городити", *погородити, докрити (докривати), домостити (домощувати), домурувати (домуровувати);*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *довити (довивати), дов'язати (дов'язувати), доклепати (доклепувати), докроїти (докроювати), докувати (доковувати), долатати (долатувати), доліпити (доліплювати), доплести (доплітати)* "закінчувати плести що-небудь", *допрясти (допрядати), доснувати (досновувати), доструґати (доструґувати), досукати (досукувати), дотесати (дотісувати), доткати, дошити (дошивати), дострочити (дострочувати)* "закінчувати строчити";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *добурити (добурювати), довертіти (довірчувати), досвердлити (досвердлювати), додовбати і додовбти (додовбувати), доколупати (доколупувати), докопирсати* (розм.), *докопати (докопувати), дорити (доривати), дорубати (дорубувати);*

– "готувати страви, їжу": *доварити (доварювати), дожарити (дожарювати), доквасити (доквашувати), докоптити (докопчувати), докурити (докурювати), долагодити (долагоджувати), допекти (допікати)* "закінчувати пекти, пекти до повної готовності", *досмажити (досмажувати), досолити (досолювати), досушити (досушувати);*

– "створювати різноманітні типи записів": *додрукувати (додруковувати), дописати (дописувати)* "закінчувати писати, писати до якої-небудь межі", *дострочити (дострочувати)* (розм.) "закінчувати писати, дописувати що-небудь";

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *докреслити (докреслювати), домалювати (домальовувати), дорисувати (дорисовувати)* (розм.);

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *доробляти* і *дороблювати* (рідко) *(доробити)* "закінчувати робити що-небудь, доводити яку-небудь роботу до кінця".

Семантична позиція **"почати виконувати дію"** маніфестована похідними від дієслів із семантикою:

– "майструвати, займатися рукоділлям": *замайструвати* "почати майструвати, виготовляти що-небудь", *заплести* "почати плести", *запрясти* "почати прясти";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *задовбати* "почати довбати", *задряпати, зарубати* "почати рубати";

– "готувати страви, їжу": *заварити (заварювати)* (рідко) "почати варити".

Словотвірне значення **"виконувати дію якийсь час"** реалізували похідні усіх восьми груп дієслів із значенням:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *помурувати, погородити* "городити якийсь час";

– "майструвати, займатися рукоділлям": *повишивати, пов'язати, пров'язати* "в'язати якийсь час", *подути* (розм.), *прокарбувати, прокувати, промайструвати, промережати* і *промережити, проплести* "плести якийсь час", *пропрясти, протесати* "тесати якийсь час", *проткати* "ткати якийсь час", *проточити* "точити якийсь час", *прошити* "шити якийсь час", *проштопати* "штопати якийсь час";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *повертіти* "вертіти якийсь час", *подлубати* (розм.) "длубати, колупати якийсь час", *продряпати* "дряпати якийсь час", *проточити, подовбати* і *подовбти* (рідше) "довбати якийсь час", *продовбти* (діал.) "довбати якийсь час", *прокарбувати* "карбувати якийсь час", *проколупати* "колупати якийсь час", *прокопати* "копати якийсь час", *поколупати* "колупати якийсь час", *прокопирсати, покопати, посвердлити* "свердлити якийсь час", *прошкрябати* "шкрябати якийсь час";

– "готувати страви, їжу": *проварити* "варити що-небудь у чомусь певний час", *поварити* "варити якийсь час", *прожарити, проквасити, просмажити, протушкувати, посмажити, потушкувати, пошкварити* "шкварити якийсь час";

– "створювати різноманітні типи записів": *прописати, попписати* "писати якийсь час";

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *позбирати, проклеїти, пронизати, пропаяти* "паяти якийсь час";

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *прокреслити* "креслити якийсь час", *промалювати* "малювати якийсь час";

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *проробити (проробляти* і *пророблювати (*рідко)).

Відомим є той факт, що фази дії виражаються, насамперед, словотворчими засобами – префіксами **за-, до-, по-, про-** тощо. Однак Т. А. Кільдібекова вказує на те, що дієслова конкретної фізичної дії в російській мові, передаючи фазові значення, виявляють певну своєрідність. Наприклад, початок дії виражається в них аналітичним способом, тоді як словотвірний спосіб не є типовим (*почати будувати, в'язати, вертіти, смажити*); кінцева ж фаза дії може виражатися як словотвірними, так і аналітичними засобами (*домостити, доклепати, додрукувати* і *закінчити мостити, клепати, друкувати)* [1985: 142]. Аналогічне маємо і в українській мові. Кількісні показники девербативів, засвідчених у семантичних позиціях "починати виконувати дію" (15%) і "закінчувати виконувати дію" (85%), повністю підтверджують цю думку.

Серед похідних, представлених у семантичній позиції "виконувати дію якийсь час", виділяємо дві групи лексем, які різняться семантикою. До першої групи належать девербативи з формантом **по-**, які позначають неозначено-тривалу дію, означувані такими дієсловами процеси можуть супроводжуватись обставинами типу *трохи, недовго* [Безпояско, 1993: 205], наприклад: Чи вітерець шепне, чи жовна там кору На липі *подовбе,* чи ящірка зелена зашелестить в кущі – вона, мов тороплена, Шукає матері, дрижить, втіка (П. Гулак-Артемовський); М'ясо дрібно наріжте і трохи *посмажте* разом з цибулею (Д. Цвек); Цибулю дрібно посічіть і *потушкуйте* в олії до м'якості (Д. Цвек). Дієслова другої групи, до морфемного складу яких входить префікс **про-**, передають "значення певної тривалості", "дія, означувана цими дієсловами, може тривати годину, день, тиждень і под., тобто вона введена в певні часові рамки" [Безпояско, Городенська 1987: 205]. Наприклад: *Просмажити* м'ясо півгодини; Була неділя, то я цілісінький день і *промайстрував* (О. Донченко); Уже два годи *промережав*, І третій в добрий час почну (Т. Шевченко).

На маргінесі темпоральних модифікацій перебуває об'єктно-часове значення дієслів "виконувати дію над об'єктом повторно". Семантика таких дериватів передбачає повторне виконання дії після її завершення, відновлення дії після закінчення усіх фазових етапів (початку, тривання, завершення), додаткове проходження одночасно трьох фаз. При цьому під час повторного виконання дія може залишатися незмінною, тільки відтворювати попередню (*відбудувати* "відновити що-небудь зруйноване") або коректуватися, набувати певних особливостей, які не були притаманними попередньому процесу, або взагалі зазнавати кардинальних змін (*перебудувати* "будувати ще раз, повторно або заново, по-іншому; переробляти що-небудь у будівлі, споруді"), пор.: Люди *відбудовують* та *будують* нові міста, школи, лікарні (З газети); Як *відбудували* після фашистської навали шахту, Івана Федоровича щоранку можна було бачити біля прохідної (О. Вишня); Ми *перебудовуємо* села, незабаром будуть водопроводи, по яких тектиме не річкова – тепла і затхла вода, а чиста, взята з глибин (М. Чабанівський); Колись це був звичайний хлів, але його *перебудували*. І тепер тут міститься голубник (О. Донченко).

Похідні із значенням повторного виконання дії актуалізовані у семантичній позиції **"виконати дію над об'єктом ще раз, повторно, заново або по-іншому"**. Твірними для них є такі семантичні типи дієслів:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *відбудувати (відбудовувати), перебудувати (перебудовувати), перекласти (перекладати), перекрити (перекривати)* "покривати що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перемостити (перемощувати)* "мостити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перемурувати (перемуровувати)* "мурувати

ще раз, повторно або заново, по-іншому", *переставити (переставляти)*;

– "майструвати, займатися рукоділлям": *перекарбувати (перекарбовувати)* "карбувати повторно або заново, по-іншому", *перекроїти (перекроювати), перекувати (перековувати), переладнати, переліпити (переліплювати)* "зліплювати з чого-небудь м'якого, липкого ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перемайструвати (перемайстровувати), переплести (переплітати), перестругати (перестругувати)* "стругати що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *пересукати (пересукувати)* "зсукати що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перетесати (перетісувати)* "обтісувати що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перештопати (перештопувати)* "штопати що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перешити (перешивати)* "переробляти пошите, надаючи іншого розміру, фасону і т. ін.", *переплавити (переплавляти)* "плавленням перетворювати в інші вироби", *перетопити (перетоплювати)* "розтоплювати, розплавляти ще раз, повторно";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *перевертіти (перевірчувати), пересвердлити (пересвердлювати)* "свердлити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *переточити (переточувати), перекарбувати (перекарбовувати)* "карбувати ще раз, повторно або заново, по-іншому";

– "готувати страви, їжу": *переварити (переварювати)* "варити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перев'ялити (перев'ялювати)* "в'ялити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *переколотити (переколочувати)* "колотити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перекоптити (перекопчувати)* "коптити ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перелагодити (перелагоджувати)* "лагодити ще раз, повторно або заново, по-іншому";

– "створювати різноманітні типи записів": *передрукувати (передруковувати), списати (списувати)* "писати, відтворювати

текст оригіналу", *розписати (розписувати)* "переписувати окремо частини якого-небудь тексту", *переписати (переписувати), відписати (відписувати)* (діал.), *поспісувати* (шкільн., розм.);

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *переклеїти (переклеювати)* "клеїти ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перекомплектувати (перекомплектовувати), перекомпонувати (перекомпоновувати), перемонтувати (перемонтовувати), перенизати (перенизувати)* "нанизувати ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перепаяти (перепаювати)* "паяти ще раз, повторно або заново, по-іншому";

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *переклеймити, переклеймувати, змалювати (змальовувати), відмалювати* (розм.), *перемалювати (перемальовувати)* "малювати ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перемітити (перемічати)* "мітити кого-, що-небудь ще раз, повторно або заново, по-іншому", *перерисувати (перерисовувати)* "рисувати повторно, заново, по-іншому", *скреслити (скреслювати)* "знімати копію з чого-небудь", *перетаврувати* "поставити інше тавро, поставити те саме тавро на інше місце або заново";

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *переконструювати (переконструйовувати), перекопіювати, перепроектувати (перепроектовувати), переробити (переробляти* і *перероблювати)* "робити з чого-небудь щось інше", *перетворити (перетворювати)*.

Деякі з аналізованих девербативів поєднують значення дії, спрямованої з одного місця в інше і повторної дії [РГ 1980: 365], наприклад, *переклеїти* "клеїти, заклеювати, приклеювати ще раз, повторно або заново, по-іншому": Юрко збирав колекцію марок. Увесь час клеїв їх, підклеював, *переклеював* (О. Донченко); *передрукувати* "друкувати, публікувати ще раз, повторно, в іншому друкованому органі": Давні мої оповідання ви будете *передруковувати* з "Правди", "Зорі", бо мені годі переписувати та пересилати Вам (М. Коцюбинський).

Валентність ступеня інтенсивності дії і міри виконання дії, яка передбачає поєднання дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності дії на зразок *сильно, легко, ледве, ретельно, старанно* тощо і прислівниками міри на зразок *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. д., транспонується в дієслова, що позначають квантитативні (кількість та інтенсивність) та квантитативно-дистрибутивні (розподільність) модифікації дії.

Дієслова, що позначають власне кількісний вияв дії, характеризують її, здебільшого, з погляду визначеної кількості. Такі девербативи легко поєднуються з нерозкладними словосполученнями, компонентами яких виступають означено-кількісні числівники: Усе село (одне – наше) *обковуємо* в нього, до чого ще можна причепитися (М. Стельмах); *Винизала* усе намисто, – і намистинки не зосталося (Словник за ред. Б. Грінченка); Матвій підвівся, навпомацки знайшов своє весло, *стругнув* [один раз] держало дідовим ножем (М. Стельмах). Аналізовані похідні можуть виражати однократність, багатократність дій, дії, в результаті яких виготовляється визначена (мала, велика, достатня) кількість продукції. Лексеми із вказаними значеннями актуалізовані у семантичних позиціях: "виконуючи дію, створювати певну або велику кількість чого-небудь", "виконати дію один раз", "виконувати тривалу переривчасту дію".

Найбільшою кількістю похідних представлене семантична позиція **"виконуючи дію, створювати певну або велику кількість чого-небудь"**. Морфемна структура усіх дієслів, які реалізували цю семантичну позицію, містить префікс **на-**. Формант **на-** у російській мові, як зазначає А.Т. Кільдібекова, реалізує кількісну актуалізацію об'єктів у декількох значеннях – "частина", "декілька", "багато", "все" [1985: 139]. Аналогічні ознаки властиві й українському префіксові **на-**.

Деталізація вказаних значень відбувається за допомогою лексичних і синтаксичних засобів. На "взаємодію значень дієслівних префіксів з іншими елементами контексту" вказує й І. Г. Милославський [1980: 61]. Кількісна детермінація об'єктів

відбувається тоді, коли дієслово вступає в синтагматичні зв'язки з іменниками у родовому відмінку, який має партитивне значення: при іменнику для подальшої деталізації вживаються також лексеми *декілька, багато, все* тощо: Я не знаю, чи *багато* його *напікати* [пасок] (Панас Мирний); – Довелось мені і скарби знаходить: *багацько набудував я церков, монастирів* (О. Стороженко); *Нароблять* [кріпаки] *човнів*; в темну-темну ніч спустять їх у рів на воду ще й позв'язують (Панас Мирний). Словотвірне значення "виконуючи дію, створювати певну або велику кількість чого-небудь" реалізоване девербативами, утвореними на базі твірних із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *набудувати (набудовувати), нагатити (нагачувати), нагородити (нагороджувати), намурувати, накласти (накладати), наставити (наставляти);*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *наварити (наварювати), навити* і *навинути (навивати), наваляти, нав'язати (нав'язувати), назбивати, наклепати (наклепувати), накувати (наковувати), наліпити (наліплювати* і *наліпляти)* (рідко), *намережити* і *намережати, наплести (наплітати), напрясти (напрядати), випрясти (випрядати)* "прядучи, виготовляти певну кількість пряжі", *настругати (настругувати), насукати (насукувати)* "сукати певну кількість чого-небудь", *натесати (натісувати), натіпати (натіпувати), наткати (натикати)* "тчучи, виготовляти яку-небудь кількість чого-небудь", *уткати / вткати* (розм.), *нашити (нашивати);*

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *набуравити (набуравлювати), накопати (накопувати), насвердлити, надовбати (надовбувати);*

– "готувати страви, їжу": *наварити (наварювати), нав'ялити (нав'ялювати), наготувати* і *наготовити (наготовлювати* і *наготовляти), нажарити (нажарювати), наквасити (наквашувати), наколотити (наколочувати), накоптити (накопчувати), накурити (накурювати), напекти (напікати), насмажити*

(насмажувати), насолити (насолювати), насушити (насушувати), натушкувати, нашкварити (нашкварювати), намаринувати, нашпигувати (нашпиговувати);

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *назбивати;*

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *навибивати, накреслити (накреслювати)* "креслячи, виготовляти яку-небудь кількість чогось", *налініювати (налініювати і налініяти)* "лініючи, приготувати в якій-небудь кількості";

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *наробити (нароблювати* і *наробляти), наскладати* (розм.), *нафабрикувати.*

Найбільш словотворчо продуктивними в реалізації аналізованої семантичної позиції виступили дієслова груп із семантикою "майструвати, займатися рукоділлям" і "готувати страви, їжу".

Семантичні позиції **"виконувати тривалу переривчасту дію"** і **"виконувати дію один раз"** представлені кількома похідними, відповідно: *подряпувати, пописувати, поколупувати* та *стругнути, стібнути* (рідко), *добвнути, дряпнути, копнути, копирснути.* Зауважимо, що сема однократності чи багатократності є найбільш характерною для дієслів, які "мають багатофазове значення, тобто дію можна розкласти на ланцюг моментів (*стрибати*)" [Авилова 1976: 287]. "Інтенсивність дії як додаткову ознаку раптовості передає суфікс **-ону-**", пор.: *довбонути* (раптово і з силою) [Безпояско, 1993: 207] і *довбнути*: Він знову *довбнув* кілька разів кайлом і відвалив чималу брилу мерзлої землі (Д. Ткач). Таким чином, "багатофазність" є обов'язковим компонентом значення твірного, від якого потенційно може бути утворене похідне із значенням однократності дії, пор.: *довбати* "ударяючи по чому-небудь (неодноразово – **І. Д.**), колупаючи щось, робити отвір, заглибини і т. ін.", *стругати* "виготовляти що-небудь, обробляючи дерево і метал різальним інструментом;

виструґувати, обструґувати"; *дряпати* "зачіплюючи чим-небудь гострим, твердим, робити подряпини".

На думку Н. С. Авілової, "утворені від дієслів конкретної дії, котрі здатні розчленовуватися на фази, багатократні дієслова виражають багатократну повторюваність у минулому" [1976: 294], наприклад: Щось тихо мугичучи, Мамай *подряпував* шильцем вогку стіну (О. Ільченко); Під молочним промінням тьмяно *поблискували* численні дахи, куполи (О. Гончар). Рідше такі лексеми вживаються у формі теперішнього часу: Тебе витурили з університету, так ти письомця [листи тітці] *пописуєш?* (Г. Тютюнник). Крім семантичних обмежень, стримувальним фактором у творенні похідних із аналізованим значенням можуть виступати морфемні характеристики. Так, дієслова на позначення тривалих переривчастих дій не утворюються від лексем, що "мають односкладовий корінь з кінцевою голосною, префіксальних дієслів" [Безпояско, 1993: 206].

На периферії кількісних модифікацій функціонують похідні, які реалізують семантичні позиції "виконуючи дію, виготовляти необхідну кількість предметів", "виконуючи дію, витратити певну кількість чогось", "виконуючи дію, заробити що-небудь", "виконуючи дію, відробити позичені кошти, борг", "виконуючи дію, одержувати, добувати якісь речовини". До кількісних модифікацій дії такі девербативи зараховуємо умовно, оскільки кількісна характеристика стосується не так самої дії, як об'єктів, що пов'язані з цією дією. Семантика аналізованих похідних містить додаткові семи, які пов'язані з екстралінґвальними факторами. В результаті вторинних номінацій дієслова набувають нових значень, які загалом не є характерними для одиниць подібної структури у мовленнєвій діяльності людини.

Здебільшого, твірними для кожної з наведених вище семантичних позицій стають дієслова однієї групи. У семантичній позиції **"виконуючи дію, виготовляти необхідну кількість предметів"** актуалізовані девербативи, утворені на базі дієслів гру-

пи із семантикою "майструвати, займатися рукоділлям": *обкувати* і *обкути* (рідко) *(обковувати)* "куючи, виготовляти все необхідне для когось", *облатати (облатувати)* "латати кому-небудь все, що потрібно", *обіпрясти (обпрядати)* "прясти для кого-небудь все необхідне", *обшити (обшивати)* "шити все необхідне для кого-небудь". Сфера використання девербативів – розмовне мовлення. Тільки для лексеми *обіпрясти* аналізоване значення є єдиним, у лексико-семантичних структурах інших слів воно займає вторинні позиції, первинним же лексико-семантичним варіантом цих утворень виступає "виконувати дію, спрямовуючи її навколо або на всю поверхню об'єкта". Підтвердженням того, що подібні похідні утворюються рідко і непослідовно, є факт, що деривати, первинна семантика котрих є аналогічною до тої, на базі якої виникли значення виконання дії, в результаті якої виготовляється необхідна, потрібна кількість кінцевого продукту виробництва, не розвинули аналізованих вторинних значень. Пор.: *обв'язати* (*обв'язувати*) "обробляти край тканини і т. ін. в'язальним крючком", *обплести (обплітати)* "сплітаючи щось, покривати, оточувати ним кого-, що-небудь кругом, з усіх боків", однак потенційно можливі значення "в'язати кому-небудь все необхідне" чи "плести все, що потрібне, для кого-небудь" цими похідними не реалізовані.

Семантична позиція **"виконуючи дію, витратити певну кількість чогось"** представлена девербативами: *спрясти* "прядучи, витратити певну кількість прядива", *випрясти (випрядати)* (розм.) "прядучи, витрачати певну кількість прядива", *виткати* "використати до кінця на ткання певну кількість ниток", *винизати* "витратити увесь матеріал під час низання", *списати (списувати)* "витрачати при писанні", *скреслити (скреслювати)* "креслячи, витрачати що-небудь (папір, туш і т. ін.)". Семантичною передумовою для творення таких похідних є наявність у твірного об'єктної валентності матеріалу, оскільки витрачати можна тільки певний матеріал, якщо ж ця валентність

не є характерною для вихідної лексеми, то й утворення мотивованої одиниці неможливе навіть потенційно, пор.: *прясти* "скручуючи волокна коноплі, льону і т. ін., робити безперервну тонку нитку, пряжу", *ткати* "виготовляти тканину способом щільного приєднання перехресно переплетених ниток (поздовжніх (основи) і поперечних (утоку)", *низати* "насаджувати, просовувати що-небудь одно за одним на нитку, дріт і т. ін.", *креслити* "робити, виготовляти креслюнок, схему тощо (на папері, олівцем, ручкою і т. д.). Однак, як і в попередньому словотвірному значенні, такі похідні не є регулярними. Сприятливими семантичними передумовами для утворення девербативів із зазначеною семантикою характеризуються твірні *в'язати* "плести що-небудь спицями, гачком і т. ін. (з ниток)", *вити* "робити, сплітаючи з чого-небудь", *сукати* "скручуючи, звиваючи кілька разом, виготовляти що-небудь (мотузку, шнур і т. ін.)", *плести, снувати* тощо, проте їх словотвірний потенціал не реалізується в конкретних похідних.

У семантичних позиціях **"виконуючи дію, заробити що-небудь"** і **"виконуючи дію, відробити позичені кошти, борг"** представлені девербативи, утворені від твірних, що позначають дії, за виконання яких у кінцевому результаті можна отримати певну компенсацію (майнову або грошову) або повернути борг. Визначальною для похідних обох позицій є сема "оплата". Семантика похідних, актуалізованих у першому словотвірному значенні, відображає ситуацію, коли оплата належить тому суб'єктові, який виконує дію: *замайстровувати* (розм.) "майструючи, заробити що-небудь", *запрясти* "заробити прядінням", *підробити* (*підроблювати* і *підроблювати*) (розм.) "заробляти додатково до основного прибутку", *заробити (заробляти)* "виконуючи певну роботу, набувати права на одержання плати або одержувати плату за неї", *виробити (виробляти)* (заст.) "заробляти певну суму, залежно від виконаної роботи". Значення дієслів, маніфестованих у семантичній позиції "виконуючи дію, відробити позичені кошти, борг", фіксує завершення суб'єктом

здійснення певних дій, об'єм виконання яких виступає еквівалентом певної грошової суми, майна. Виконавши певні роботи, суб'єкт, таким чином, повертає позичальнику певний борг. Із таким значенням нами зафіксовано три девербативи: *відпрясти (відпрядати)*, заст. *одпрядати* "прядінням відробляти борг", *повідпрядати* "відробити прядінням", *відробити (відробляти)* "виконувати певну роботу за що-небудь одержане, позичене", пор. також з похідними інших лексико-семантичних груп дієслів конкретної фізичної дії: *відмолотити (відмолочувати)* (заст.) "молотячи, відробляти комусь за що-небудь", *відкосити (відкошувати)* (розм.) "косячи, відробляти комусь за що-небудь" тощо.

Словотвірне значення **"виконуючи дію, одержувати, добувати якісь речовини"** маніфестоване похідними: *виварити (виварювати)* "варячи що-небудь, добувати, одержувати якісь речовини", *вишкварити (вишкварювати)* (розм.) "витоплювати жир з сала", *висмажити (висмажувати)* "смажачи, витоплювати (жир)", *вижарити (вижарювати)* "піддаючи дії високої температури, вогню, домагатися витікання жиру (про сало і т. ін.)". Фактично, твірними для аналізованих лексем є слова, які можна об'єднати навколо двох значень "кип'ятити у воді або в іншій рідині якісь харчові продукти" *(варити)* і "готувати їжу з жиром на вогні, на жару без використання води" *(жарити, смажити, шкварити)*. В результаті виварювання отримуємо *вивар* – рідину, в якій що-небудь *виварилось*, наситивши її певними речовинами, кінцевим продуктом, який добувається внаслідок процесів *смаження, жарення, шкварення,* є *жир.*

Проведений аналіз похідних семантичних позицій "виконуючи дію, виготовляти необхідну кількість предметів", "виконуючи дію, витратити певну кількість чогось", "виконуючи дію, заробити що-небудь", "виконуючи дію, відробити позичені кошти, борг", "виконуючи дію, одержувати, добувати якісь речовини" показав, що найбільш продуктивним в реалізації вказаних значень виступили дієслова групи із семантикою "майструвати, займатися рукоділлям".

Досліджувані девербативи характеризуються обмеженою сферою вживання – розмовним мовленням. Вибірковість реалізації дериваційного потенціалу дієслів у семантичних позиціях зумовлена як семантико-валентнісними та логіко-поняттєвими передумовами, так і позамовними чинниками. Найбільш продуктивними у реалізації семантичних позицій "виконуючи дію, витратити певну кількість чогось", "виконуючи дію, заробити що-небудь", "виконуючи дію, відробити позичені кошти, борг", "виконуючи дію, виготовляти необхідну кількість предметів" виступили дієслова, що позначали найбільш значущі дії в повсякденному побуті населення XIX – поч. XX ст. (*прясти, ткати, шити, латати, майструвати, кувати, робити)*. Пор. кількість похідних іменників на позначення осіб за відношенням до дії, зафіксованих у Словнику за ред. Б. Грінченка з коренями **тка-** і **пряд-**: *ткач, ткаченко, ткачик, ткачук, ткаля, ткаха, ткачка, ткачиха, ткачівна; прядач, прядун, пряха, прядінниця, прядка, прядунка, прядуха.*

Квантитативні модифікації дії представлені також девербативами, що реалізують валентність ступеня інтенсивності дії. Словотвірні значення "трохи або злегка (іноді додатково) виконувати дію", "інтенсивно, ретельно, старанно виконувати дію", "виконувати дію не до кінця, не завершувати", "виконувати дію надміру, довше, ніж треба", "виконувати дію наддостатньо інтенсивно, внаслідок чого виконання її припиняється" актуалізовані похідними, що позначають ступені інтенсивності дії.

Семантична позиція **"трохи або злегка (іноді додатково) виконувати дію"** реалізована похідними, утвореними від дієслів із семантикою "готувати страви, їжу": *підварити (підварювати), пров'ялити (пров'ялювати), підв'ялити (підв'ялювати), підкоптити (підкопчувати), підпекти (підпікати)* (розм.) "пекти, припікати злегка чи додатково", *допекти (допікати)* "пекти додатково", *підсмажувати (підсмажити)* "трохи, злегка смажити, надавати продуктові певних якостей", *досолити (досолювати)*.

Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в аналізованому словотвірному значенні визначаються можливістю їх поєднання з прислівниками *додатково, трохи, злегка.* Оскільки додаткове виконання дії з незначною інтенсивністю у процесі приготування їжі, зазвичай, використовується для поліпшення смакових якостей страв, продуктів, закономірним є коректне поєднання більшості дієслів із значенням виготовлення страв із зазначеними прислівниками: *додатково, трохи тушкувати, збивати, колотити* і т. д. Однак семантично несумісним є вживання синтагми "злегка чи трохи" з дієсловами *зладити, змайструвати, консервувати, курити, ставити, начиняти, маринувати.*

Найбільшою словотворчою продуктивністю характеризуються дієслова із семантикою "готувати страви, їжу" порівняно з вербативами решти груп і в реалізації словотвірного значення **"інтенсивно, ретельно, старанно виконувати дію"**, однак, на відміну від попереднього значення, дериваційне вираження у цій семантичній позиції отримали похідні й від твірних інших груп, зокрема:

– "готувати страви, їжу": *ужарити* і *вжарити (ужарювати* і *вжарювати), підпекти (підпікати)* (розм.) "добре прижарювати", *упекти* і *впекти (упікати* і *впікати), прожарити (прожарювати), просмажити (просмажувати*), *усмажити* і *всмажити (усмажувати* і *всмажувати);*

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *відпресувати* (спец.) "старанно пресувати";

– "створювати різноманітні типи записів": *виписати (виписувати)* "ретельно писати, виводити літери, деталі креслення";

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *вималювати (вимальовувати), повиписувати* "старанно вимальовувати все або багато чого-небудь", *вирисувати (вирисовувати).*

Схематично градацію квантитативних ознак у дієслів конкретної фізичної дії можна зобразити так: недостатність виконання дії *(недоварити)* – немаркування дії *(варити)* – інтенсивність дії (дієслова цього типу характеризуються семою "багато, вдосталь зробити що-небудь") *(поварити)* – вичерпність дії у заперечному аспекті ("в процесі дії перейти до яких-небудь неприємних, небажаних наслідків" *(переварити)* [Кильдибекова 1985: 139]. Початковий і кінцевий ступені градації квантитативних ознак реалізовані похідними, які належать до семантичних позицій "виконувати дію не до кінця, не завершувати" і "виконувати дію надміру, довше, ніж треба".

Словотвірне значення **"виконувати дію не до кінця, не завершувати"** актуалізоване в дериватах, утворених від основ дієслів із значенням:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *недобудувати (недобудовувати);*

– "готувати страви, їжу": *недопекти (недопікати), недоварити (недоварювати), недосолити (недосолювати), недосушити (недосушувати);*

– "створювати різноманітні типи записів": *недописати (недописувати);*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *недовипустити (недовипускати), недовиробити (недовироблювати* і *недовиробляти), недоробити (недороблювати* і *недороблятн).*

Семантична позиція **"виконувати дію надміру, довше, ніж треба"** представлена похідними від таких семантичних типів дієслів:

– "майструвати, займатися рукоділлям": *перестругати (перестругувати)* "стругати що-небудь більше, ніж слід";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *перевертіти (перевірчувати)* "навірчувати більше, ніж треба", *переточити (переточувати);*

– "готувати страви, їжу": *переварити (переварювати)* "задовго проварюючи, позбавляти потрібних якостей", *розварити (розварювати)* "варінням доводити до надмірної м'якості", *пережарити (пережарювати)* "жарити, піджарювати що-небудь довше, ніж треба, надміру", *перекваситн (перекваашувати), перекоптити (перекопчувати)* "коптити довше ніж треба; псувати надмірним коптінням", *перепекти (перепікати)* "пекти надто довго, псувати тривалим печінням", *підпекти (підпікати)* "псувати надмірним випіканням", *пересмажити (пересмажувати)* "смажити, підсмажувати що-небудь довше, ніж треба, надміру".

Девербативи, маніфестовані у двох попередніх семантичних позиціях, виступають словотвірними антонімами, вони позначають кількісні вияви дії, протилежні за лексичним значенням: неповний вияв дії – надмірний вияв дії. Пор.: Чоловік сидів за столом та доїдав баранину, яку чомусь *недосолили* і *недопекли;* Кухарка, мабуть, закохалась, бо все *пересолює* страву то *перепікає*, то *пересмажує* (І. Нечуй-Левицький).

У семантичній позиції **"виконувати дію наддостатньо інтенсивно, внаслідок чого виконання її припиняється"** засвідчені два деривати: *перепекти* "перестати пекти", *відмалювати* "закінчити, перестати малювати". Як зазначають автори "Граматики української мови", префікс **пере-** виразніше підкреслює інтенсивність попереднього розгортання дії, ніж префікс **від-**: Як лагідно шумить розмай, Березовий, веселий гай! Як весело озвавсь мені… А як шумів в тривожні дні? О, грізно як *перешумів* (О. Ющенко); І згадав я в вуличному шумі інший шум, що *відшумів* давно (В. Сосюра) [Безпояско, 1993: 209]. Крім того, дієслова з формантом **пере-** позначають дію, яка припиняється внаслідок її попереднього тривалого вияву.

Квантитативні модифікації дії передають і дієслова розподільної та багатократно-дистрибутивної дії, які "вказують на розчленування дії, поширеність її на кілька об'єктів, повторюваність, тривалість її перебігу та інше" [Мединська 2000: 9].

У семантичній позиції **"виконувати дію, поширюючи її на багато об'єктів"** актуалізовані девербативи, до значеннєвої структури яких входять компоненти *"все", "багато чого-небудь", "багато разів"*, наприклад: *перепрядати (перепрясти)* "прясти все або багато чого-небудь": Звісно, не вміла вишивати Солоха, як її сестри, не вміла прясти так тонко, як вони, а все ж хоч полотнище до полотнища пристебне, хоч переділку *перепряде* – і за те добре (Панас Мирний), *позводити* "спорудити, збудувати все або багато чого-небудь": Оті шпилі і куполи Багатий шляхтич не *позводив* . Їх світові на вічний подив Вкраїнські нуждарі звели (Д. Павличко). Із такими словотвірними значеннями засвідчені похідні від дієслів із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *перемостити (перемощувати)* "мостити цілком, суцільно, все або багато чого-небудь", *перемурувати (перемуровувати)* "мурувати все або багато чого-небудь", *помурувати, позводити, повиводити;*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *переліпити (переліплювати)* "ліпити все або багато чого-небудь", *перекарбувати (перекарбовувати)* "карбувати все або багато чого-небудь", *перелатати (перелатувати), перепрясти (перепрядати), перестругати (перестругувати)* "стругати все або багато чого-небудь", *пересукати (пересукувати)* "зсукати все або багато чого-небудь", *перетесати (перетісувати)* "обтісувати все або багато чого-небудь", *перетекати (перетикати)* "поткати, виткати все або багато чого-небудь", *перештопати (перештопувати)* "штопати все, багато чого-небудь або щось багато разів", *перешити (перешивати)* "шити все або багато чого-небудь", *повирубувати* і *повирубати, повити, повисікати, повирізувати* і *повирізати* (рідко), *повишивати; переплавити (переплавляти)* "плавити все або багато чого-небудь", *перетопити (перетоплювати)* "розтоплювати, розплавляти все або багато чого-небудь, усе цілком";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *передряпати (передряпувати), перекарбувати, перекарбовувати* "карбувати все або багато чого-небудь", *посвердлити* "просвердлити все або багато чого-небудь, пробити багато отворів у чомусь", *пересвердлити (пересвердлювати)* "свердлити все або багато чого-небудь", *переточити (переточувати), перекопати (перекопувати)* "копати все або багато чого-небудь, копати в багатьох місцях", *скопати (скопувати), перерити (перериватн), повертіти* "укрити заглибинами, отворами у багатьох місцях", *повибивати, повигризати, навибирати, повидзьобувати, повидавлювати, повигрібати, повимивати, повисікати, попробивати, попровалювати, попровірчувати, попроколювати, попрорізувати, подовбати* і *подовбти* (рідше) "ударяючи по чому-небудь, колупаючи щось, зробити в ньому заглибини, вм'ятини, дірки у багатьох місцях", *покопати* "викопати багато заглиблень, ям, колодязів і т. ін.", *повимивати, повисікати;*

– "готувати страви, їжу": *перев'ялити (перев'ялювати)* "в'ялити все або багато чого-небудь", *пережарити (пережарювати)* "підсмажувати все або багато чого-небудь", *переколотити (переколочувати)* "колотити, перемішуючи все або більшу частину чого-небудь", *перекоптити (перекопчувати)* "коптити, готуючи до їди, все або багато чого-небудь", *перелагодити (перелагоджувати)* "лагодити все або багато чого-небудь", *перепекти (перепікати)* "пекти все або багато чого-небудь", *пересмажити (пересмажувати)* "смажити все, багато чого-небудь", *поварити* "зварити все або багато чого-небудь", *приготувати* (рідко);

– "створювати різноманітні типи записів": *пописати* "написати багато чого-небудь";

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *переклеїти (переклеювати)* "клеїти все або багато чого-небудь", *перенизати (перенизувати)* "нанизувати все або багато чого-небудь", *перепаяти (перепаювати)* "паяти все або багато чого-небудь, одне за одним", *позварювати* (техн.), *позбивати; поскручувати;*

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *переклеймити* і *переклеймувати, перемалювати (перемальовувати)* (розм.) "малювати все або багато чого-небудь, всіх або багатьох", *перемітити (перемічати)* "мітити все або багато чого-небудь", *перерисувати (перерисовувати)* "рисувати все або багато чого-небудь", *перетаврувати* "поставити тавро на все або багато чого-небудь", *повипікати, повибивати, повиколювати, повідбивати;*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *переробити.*

Здійснюючи будь-яку дію, людина здебільшого прагне досягнути результату. Цілеспрямована дія завершується тільки тоді, коли досягає певного результату. Тому й результативне значення є характерним для дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта, які позначають трудову цілеспрямовану діяльність людини (виробничу, побутову). Аспектно-результативна валентність реалізована дієсловами, що виражають результативне завершення дії, не ускладнене різними обставинами (вказівкою на рух усередину певного об'єкта, навколо нього, на повторне виконання дії) [Безпояско, 1993: 202], наприклад, *мурувати* – нову піч (результат – "нова піч", аспект – "виготовити об'єкт, довести дію до певного чи бажаного результату") – *вимурувати* нову піч. Майже усі твірні реалізували словотвірне значення **"виконуючи дію, довести її до результату".** Принагідно зазначимо, що аналізоване значення характеризується й найбільшою глибиною місць, або позицій, парадигми. Мотивувальними девербативів із таким словотвірним значенням виступили дієслова із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *забарикадувати, пригородити (пригороджувати), вимурувати, висипати (висипати), насипати (насипати), зіп'ясти, зіпнути, зіп'яти, вибудувати (вибудовувати), забудувати (забудовувати), вигатити (вигачувати), загатити (загачувати)* "прокла-

дати, робити (гатку, греблю)", *перегатити (перегачувати)* "робити перегату", *загородити (загороджувати)* "робити, ставити огорожу, загороду", *обгородити (обгороджувати)* "зводити, споруджувати огорожу навколо чого-небудь", *огородити (огороджувати)* "те саме, що огороджувати", *погородити* "поставити огорожі, тини, паркани", *викласти* і *виложити* (рідко) *(викладати), покласти* (заст., спец.), *прокласти (прокладати), укласти* і *вкласти (укладати* і *вкладати), складати, прикрити (прикривати), укрити* і *вкрити (укривати* і *вкривати), накрити (накривати), перекрити (перекривати)* "робити покриття у будинку, споруді, покривати", *покрити (покривати), вимостити (вимощати* (рідко) і *вимощувати), замостити (замощувати), намостити (намощувати), промостити (промощувати), замурувати (замуровувати)* "муруючи, щільно закладати камінням, цеглою і т. ін. (який-небудь отвір, проріз і т. ін. у стіні, підлозі)", *поставити, построїти* (розм., рідко);

– "майструвати, займатися рукоділлям": *звинути* і *ізвинути* (рідко)) *(звивати* і *ізвивати* (рідко), *завити (завивати), пров'язати, зв'язати* і *ізв'язати* (рідко)) *(зв'язувати* і *ізв'язувати* (рідко)), *вив'язувати (вив'язати), вигаптувати (вигаптовувати), загнути (загинати), видути (видувати), покарбувати, прокарбувати (прокарбовувати)* "робити зарубку, позначку на певній кількості чогось; карбувати", *розкарбувати (розкарбовувати), накарбувати (накарбовувати), вкарбувати* і *укарбувати (вкарбовувати* і *укарбовувати), викарбувати (викарбовувати), виклепати (виклепувати), закроїти (закроювати), викроїти (викроювати), вкувати* і *укувати, вкути* (розм.) і *укути* (розм.) "куючи, зробити що-небудь; викувати", *викувати* і *викути* (рідко) (*виковувати), скувати (сковувати), залатати (залатувати), налатати (налатувати), вилатати, зладити* (діал.), *зладнати* (розм.), *залагодити (залагоджувати), злагодити, наладнати, відлити* і *віділляти* (рідко) *(відливати), вилити* і *виллятн* (рідко) *(виливати), виліпити (виліплювати), зліпити (зліплювати), вимайструвати* (діал.), *змайструвати* (розм.), *змережати* і *змережити (змережувати), вимережати* і *вимережити (вимережувати), виплавити (виплавляти), виплести (виплітати* і *виплітувати* (рідко)), *заплести (заплітати)* "плетучи, виготовляти що-небудь", *сплести (сплітати), спрясти* "виготовляти що-небудь прядінням", *заснувати (засновувати), вистрочити (вистрочувати), відстьобувати* (рідко), *вистругати (вистругувати), простругати, устругати* і *встругати, устругнути (встругнути), зсукати* і *ізсукати* (рідко) (*зсукувати* і *ізсукувати* (рідко)), *усукати* і *всукати* (заст.), *насукати (насукувати)* "сукаючи, виготовляти що-небудь", *висукати (висукувати), протесати (протісувати)* "тешучи, виготовляти що-небудь", *витесати (витісувати), розтесати (розтісувати), зіткати, заткати* (діал.) "виготовити що-небудь способом ткання; зіткати", *проткати* "виткати візерунок, малюнок на чому-небудь", *переткати (перетикати)* "ткати на основі утоком, щоб утворився певний візерунок", *розіткати* (рідко), *наткати (натикати)* "робити узори на тканинах за допомогою ткання", *виткати* "виготовляти способом ткання (килим, тканину і т. ін.)", *уточочити* (заст.), *проточити (проточувати)* "виготовляти, обробляти на токарному верстаті", *витопити (витопляти), натопити (натоплювати), виточити (виточувати), заштопати (заштопувати), зшити (зшивати), нашити (нашивати), розшити (розшивати), позшивати* (рідко), *ушити* і *вшити, зашити (зашивати)* "шиючи, лагодити що-небудь порване", *заварити (заварювати); поштопати; проштопати (проштопувати)* "лагодити що-небудь штопкою";

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *вивертіти (вивірчувати), навертіти (навірчувати), проверті ти (провірчувати* і *проверчувати* (рідко)), *продірявити (продірявлювати), наддовбати (наддовбувати), видряпати (видряпувати), надряпати (надряпувати)* "зачіпляючи чи натискуючи чимось гострим і т. ін., робити подряпини", *подряпати, роздряпати (роздряпувати), продряпати (продряпувати)* "дряпаючи, залишати на якій-небудь поверхні подряпини, написи і т. ін.", *визуби-*

ти (визублювати), назубити (назублювати), зазубити (зазублювати), вижолобити (вижолоблювати), нарити (наривати), розточити (розточувати), проточити (проточувати), виточити (виточувати), вищербити (вищерблювати), розрити (розривати), вирубати (вирубувати і вирубати), підрубати (підрубувати) (гірн.), *зарубати (зарубувати)* "робити зарубку на чому-небудь", *прорубати (прорубувати), просвердлити (просвердлювати), висвердлити (висвердлювати), вибурити (вибурювати), пробурити (пробурювати), вибуравити (вибуравлювати), пробуравити (пробуравлювати), видовбати* і *видовбти* (діал.) (*видовбувати), продовбати* і *продовбти* (діал.) *(продовбувати)* "довбанням утворювати діру, заглибину і т. ін.", *роздовбати* і *роздовбти* (діал.) *(роздовбувати), пролупувати* (розм., рідко), *поколупати* "колупаючи, наробити заглибин на чому-небудь", *виколупати (виколупувати), сколупати (сколупувати), проколупати (проколупувати)* "колупаючи, проникаючи всередину чого-небудь, робити отвір у чомусь", *розколупати (розколупувати* і *розколуплювати* (рідко)), *викопати (викопувати), підкопати (підкопувати)* "копаючи, робити під чим-небудь в землі прохід", *прокопати (прокопувати)* "копаючи, робити в чому-небудь отвір", *викопирсати (викопирсувати)* (розм.), *підрити (підривати), вирити (виривати), прорити (проривати)* "пробивати, продавлювати в чому-небудь, що рветься, отвір або дірку і продірявлювати", *прорити (проривати)* "розгрібаючи (звичайно землю або що-небудь сипке), робити заглибину, ямку і т. ін.", *прошкрябати (прошкрябувати)* "шкрябаючи, робити дірку в чому-небудь", *пошкрябати; вишкрябати (вишкрябувати);*

– "готувати страви, їжу": *забудити* (діал.), *відварити (відварювати), проварити (проварювати), заварити (заварювати)* "варінням доводити до готовності", *зав'ялити (зав'ялювати), вив'ялити (вив'ялювати), приготувати* і *приготовити (приготовувати), уготовити* (рідко) і *вготовити* (рідко) *(уготувати* і *вготувати), зготувати* і *зготовити* (рідше), *зажарити (зажарювати), піджарити (піджарювати), проквасити (проквашувати), сквасити (сквашувати), сколотити (сколочувати), законсервувати, прокоптити (прокопчувати), закоптити (закопчувати), викоптити (викопчувати), закурити (закурювати* і *закурити* (рідко)), *викурити (викурювати), замаринувати (замариновувати), налагодити (налагоджувати), злагодити* (розм.), *спекти, випекти (випікати), запекти (запікати), підсмажити (підсмажувати)* "смажити, готувати до вжитку", *засмажити (засмажувати), усмажити* (діал.) і *всмажити* (діал.), *наставити (наставляти), напрягти* (розм.), *засолити (засолювати), висушити (висушувати), засушити (засушувати), протушкувати, прошпигувати (прошпиговувати), пошкварити;*

– "створювати різноманітні типи записів": *видряпати (видряпувати), надряпати* (розм.) "написати що-небудь нерозбірливо, некрасиво, недбало", *передрукувати (передруковувати), прописати* (розм.) *(прописувати), надписати (надписувати)* "робити напис на чому-небудь (переважно на зворотній стороні)", *записати (записувати), описати (описувати)* "систематизовано викладати в письмовій формі особливості, ознаки і т. ін. кого, чого-небудь", *відписати (відписувати), законспектувати, занотувати (занотовувати), нашкрябати (нашкрябувати)* (розм.) "написати перев. нерозбірливо, поганим почерком";

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *виклеїти (виклеювати)* "робити що-небудь за допомогою склеювання або виклеювання", *склеїти (склеювати), підклеїти (підклеювати), викомпонувати, скомпонувати, нанизати (нанизувати), винизати (винизувати)* "прикрашати намистом, бісером", *спаяти (спаювати), пропаяти (пропаювати)* "скріплювати що-небудь способом паяння", *відпресувати (відпресовувати)* "виготовляти що-небудь пресуванням", *спресувати (спресовувати), покопити, покопичити, заштукувати (заштуковувати)* (крав.);

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *відзначити (відзначати* і *відзначу-*

вати (рідко)), *назначити (назначати* і *назначувати), позначити (позначати* і *позначувати* (рідко)), *проілюструвати, виклеймити, викреслити (викреслювати), накреслити (накреслювати)* "робити креслення, рисунок і т. ін. чого-небудь", *скреслити* (рідко) *(скреслювати), перекреслити (перекреслювати), прокреслити (прокреслювати)* "проводити риси, лінії на чому-небудь", *розкреслити (розкреслювати), налінíювати (налінювати і налініяти)* "проводити прямі паралельні лінії на чому-небудь; розлініювати", *полініювати* і *полініяти, розлінíювати* і *розліновувати (розлініювáти, розлініяти* і *розлінувати), намазати* (розм.), "погано, недбало або невміло намалювати, написати і т. ін.", *намазюкати* (розм.) "те саме, що намазати 3", *замалювати (замальовувати)* "робити ескіз, малюнок з кого-, чого-небудь", *промалювати (промальовувати)* "проводити чіткі лінії, накладаючи мазки на малюнок", *відмітити (відмічати* і *відмічувати* (рідко)), *намітити (намічати* і *намічувати* (рідко)), *вимітити* (рідко) *(вимічати), відпечатати* (рідко) *(відпечатувати), зарисувати (зарисовувати), прорисувати (прорисовувати), вирізьбити (вирізьблювати), витаврувати, витатуювати, нататуювати, вишкрябати (вишкрябувати), підкреслити (підкреслювати), заштемпелювати (заштемпельовувати), заштрихувати (заштриховувати);*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *зробити, створити (створювати), утворити (утворювати), витворити (витворювати), виформувати (виформовувати), відштампувати, переробити (переробляти* і *перероблювати)* "виготовляти щось із якогось матеріалу, сировини".

Нами зафіксовано 33 лексеми, значення яких у "Тлумачному словнику сучасної української мови" визначене як чисто видове, напр., *збудувати* "док. до будувати". Погляди вчених щодо визначення категорії виду загалом кардинально не різняться, категорія виду визначається як система протиставлених один одному двох рядів форм дієслів: ряду форм дієслів, що позначають обмежену межею цілісну дію (дієслова доконаного виду),

і ряду форм дієслів, яким не притаманна ознака обмеженої межею дії (дієслова недоконаного виду) [РГ 1980: 583], або як "несловозмінна морфологічна категорія, яка ґрунтується на протиставленні двох значень: 1) повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної процесуальної ознаки; 2) неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки" [Грищенко, Мацько 1997: 407-408]. Розбіжності трапляються у трактуванні значення доконаного виду, у визначенні пар лексем, які можна вважати видовими формами. Більшість науковців до видових пар зараховують як "суфіксальні" (*виписати-виписувати*), так і "префіксальні" (*писати-написати*) опозиції. Незмінним при цьому повинно залишатися тільки лексичне значення: "видову пару формують утворення протилежних видів, тотожні за лексичним значенням" [Бондарко, Буланин 1967: 37], "дієслова, які тотожні лексично і різняться тільки видовим значенням, утворюють видову опозицію або видову пару" [Безпояско, 1993: 337]. Однак, як зазначає Н. С. Авілова, "структурно-граматичних підстав для визнання "префіксальної" видової пари однією лексемою немає", оскільки "префікс не можна прирівняти до флексії хоча б тому, що не існує чисто видоутворюваних, повністю граматикалізованих префіксів, кожен із префіксів обов'язково має кілька значень" [1976: 32]. Тому в сучасному мовознавстві значного поширення набув погляд, згідно з яким формою одного дієслова є видова пара, утворена за допомогою суфікса, шляхом імперфективації.

Детально проаналізувавши обидва типи ("префіксальні" і "суфіксальні") видових пар, Н. С. Авілова доходить висновку, що перфективація є також одним із способів творення видової опозиції, оскільки "тісна залежність категорії виду від його "лексичної бази" не дозволяє і в імперфективації бачити чисто граматичний процес". Погоджуючись з тим, що і суфікси не завжди виступають суто "граматикалізованими" формантами, ми однак хочемо звернути увагу ще на дві думки, одна з яких нале-

жить Н. С. Авіловій: "В перфективації індивідуальні значення і велика кількість префіксів, значення дієслів, їх складна комбінація робить ще більш залежним наявність видової пари від лексичного значення дієслова" [1976: 153], інша – С. Карцевському: "Існують доконані дієслова, у яких немає відповідної вторинної недоконаної форми, наприклад: *збудувати, скомплектувати, написати* тощо. Найчастіше вони належать до фінальної різновидності доконаного виду і значення префіксів цих дієслів зазвичай узагальнено до такої міри, що дієслово опиняється на шляху до того, що стати граматичною паралеллю доконаного виду до відповідного вихідного дієслова" [Карцевский 1962: 229]. Для ілюстрації цих положень наведемо кілька прикладів. Так, від похідного *гаптувати* утворені деривати *загаптувати* "док. до гаптувати": Купи мені, моя мати, Голку золотую, Хай я милому хустину Шовком *загаптую* (М. Рильський) і *вигаптувати (вигаптовувати)*: 1) "гаптуючи, вишиваючи золотом або сріблом, прикрашати, оздоблювати що-небудь": Хустиночко мережана, Вишиваная, *Вигаптую*, подарую, А він мене поцілує (Т. Шевченко), 2) "вишиваючи, покривати візерунками": – А, признайся, сину, хто тобі *вигаптував* оцю мережану сорочку, га? (І. Нечуй-Левицький) // "взагалі вишивати якісь візерунки, написи і т. ін.": Пишно вишнею узори *Вигаптую* я "КІМ" (П. Усенко). Як бачимо, у трьох наведених реченнях вживається форма доконаного виду *вигаптувати*. Крім того, на нашу думку, без внесення змін у зміст речення, легко можна поміняти місцями девербати *загаптую* і *вигаптую* (хустину), форма *загаптую*, ймовірно, була обрана поетом з урахуванням ритмомелодичної побудови вірша: золоту́ю – *загаптýю*, пор. *ви́гаптую*. Вважаємо, що лексема *загаптувати*, аналогічно до *вигаптувати*, передає значення поширення дії на всю поверхню, пор.: *заткати* "покрити суцільно тканим візерунком", *зашити (зашивати)* "вишиваючи, вкривати тканину певним видом вишивки".

Іншою ілюстрацією подібних взаємовідношень між похідними лексемами можуть служити девербативи із семантикою "готувати страви, їжу". Лексема *маринувати* виступає твірною базою для слів *намаринувати* "док. до маринувати": "*Намаринувати* огірків"; і *замаринувати (замариновувати)* "піддавати маринуванню". Від твірного *тушкувати* утворені деривати *стушкувати* (кул.) "док. до *тушкувати*", *натушкувати* "тушкуючи, наготовити яку-небудь кількість чогось": *Натушкувати* м'яса.

Як уже зазначалось, префікс **на-** реалізує кількісну актуалізацію об'єктів у декількох значеннях *"частина", "декілька", "багато", "все"*, тому правомірним вважаємо визначення для лексеми *намаринувати* – "маринуючи, приготувати яку-небудь кількість чогось"; щодо *стушкувати*, то його семантика, на нашу думку, аналогічна семантиці деривата *протушкувати* "тушкуючи, довести до готовності (м'ясо, овочі і т. ін.)".

Подібні стосунки склалися і між похідними від твірного *мурувати*. Маємо на увазі: *змурувати* "док. до мурувати": Заруба пояснив: – Вони на пенсії вже, але добрі пічники. Таку тобі піч *змурують*, що в усім окрузі не знайдеш (В. Кучер); *Змурував* Ярило і той панський дім, що в ньому жив тепер мирославський владика (О. Ільченко) і *вимурувати* "муруючи, збудувати що-небудь (з цегли, каменю)": Так йому [купцеві] якось пощастило, що *вимурував* хату в самім ринку маленького містечка (Н. Кобринська); Я пану *вимурував* дім і свій проклін лишив на нім (Д. Павличко). На зв'язок із відповідною формою недоконаного виду до дієслова *вимурувати* автори словника не вказують. Аналогічно визначена семантика цього вербатива і у Словнику за ред. Б. Грінченка: *Вимурувати, рую, єш*, гл. Построить (изъ кирпича, каменя). "Стоїть *вимурований* стовп" (І, 172). У таких випадках виникає необхідність в уніфікації опису: або обидва похідні вважати формами доконаного виду дієслова *мурувати*, або ж подавати до двох лексем результативне значення. На присутність значення результату у формах

доконаного виду дієслів конкретної фізичної дії вказують багато вчених, зокрема Н. С. Авілова зазначає, що у таких вербативах "досягнення конкретного результату одночасно є і досягненням внутрішньої межі дії", абстрактнішої межі дії дієслова із значенням створення не можуть досягнути, зважаючи на їхню семантику [1976: 25].

Тому префіксальні похідні, які у "Тлумачному словнику сучасної української мови" подані як видові форми доконаного виду, трактуємо як такі, яким властиве словотвірне значення "виконуючи дію, довести її до результату", оскільки "значення досягнутого результату властиве доконаному виду у видовій парі таких дієслів з конкретним значенням, які здатні до досягнення результату дії" [Авилова 1976: 24-25]. Твірними для аналізованих похідних виступили вербативи із семантикою: "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *збудувати, побудувати, помостити, змурувати;* "майструвати, займатися рукоділлям": *загаптувати, скроїти, замережати* і *замережити, промережати* і *промережити*; "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *подлубати* (розм.), *подірявити;* "готувати страви, їжу": *пожарити, намаринувати, стушкувати*; "створювати різноманітні типи записів": *видрукувати, надрукувати, проконспектувати, зареферувати, написати;* "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *скомплектувати, скомбінувати, скомпонувати;* "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *намалювати, написати, нарисувати, затаврувати, вигравірувати, вигравіювати;* лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *сконструювати, скопіювати, випродукувати, спроектувати, вирихтувати, сфабрикувати.*

Девербативи з постфіксом **–ся** реалізують такі словотвірні значення: "виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта", "бути придатним для виконання певної дії", "виконувати дію для себе", "з'являтися, поставати, створюватися в результаті виконання дії". Такі похідні на дериваційному рівні реалізують валентність об'єкта [Морозова 1982: 88].

Будь-яку ситуацію можна описувати як з позиції діючої особи-суб'єкта, так і з позиції об'єкта, над яким виконують дію. Займаючи проміжне становище між дією і станом, пасив виступає ланкою, яка пов'язує сферу дії людини із сферою стану предметного світу і живих істот. Дієслова конкретної фізичної дії допускають семантичні зрушення, котрі відображають такі зміни в позамовній діяльності, за яких "деяка "первинна" ситуація, названа дієсловом, зазнає таких змін, що перетворюється в нову ситуацію з новим складом учасників" [Долинина 1982: 73]. Внаслідок цього лексема дієслова, що називає цю нову ситуацію, набуває зовсім іншого денотативного значення порівняно з першою лексемою, пор.: Курилися раз у раз величезні огнища…, де *варилось* і *пеклось* м'ясиво вбитої дичини для гостей (І. Франко). Дома ж *виливалися* свічі, *варилося* мило, сталися меди й *вироблялося* пиво, *сушилося* м'ясо, риба, з бузини *фабрикувався* атрамент (Г. Хоткевич); Почав діяти канавокопач. *Твориться* молоде місто (О. Довженко). Аналізовані деривати, які мають пасивно-каузативне значення, утворюються тільки від дієслів недоконаного виду за допомогою постфікса **-ся**. Приєднуючись до дієслова, частка **-ся** "позбавляє його зв'язку з об'єктом, усуваючи його різними способами, таким чином зосереджуючи в самому собі" [Янко-Триницкая 1962: 245].

У семантичній позиції **"виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта"** актуалізовані зворотні дієслова з відоб'єктним значенням (суб'єктом дії зворотного дієслова стає об'єкт дії вихідного дієслова, наприклад: робітники *споруджують* канал – канал *споруджується* робітниками). Деривати з таким значенням засвідчені від основ дієслів із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *будуватися, зводитися, виводитися, гатитися, кластися, критися, муруватися, моститися, обноситися, підноситися, підводитися, підніматися (підійматися), прокладатися, ставитися, споруджуватися, споруджатися;*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *випилюватися, висікатися, вирізуватися, вишиватися, в'язатися, ладнатися, ліпи-*

тися, плестися, снуватися, сукатися, клепатися, збиватися, кроїтися, карбуватися, споряджуватися, ткатися, плавитися, топитися;

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *буритися, вертітися, вибиватися, вигризатися, вибиратися, виїдатися, видавлюватися, вигрібатися, вимиватися, висікатися, випилюватися, довбатися, довбтися (рідко), копатися, нарізуватися, прогвинчуватися, прогинатися, прорізуватися (прорізатися), пробиватися, продавлюватися, прокручуватися, пропалюватися, вирізуватися, виламуватися, протикатися, продиратися, пронизуватися, прошиватися, промиватися;*

– "готувати страви, їжу": *варитися, готуватися, готовитися, лагодитися, консервуватися, начинюватися, пектися, ставитися, солитися, сушитися;*

– "створювати різноманітні типи записів": *друкуватися, писатися, реферуватися, стенографуватися;*

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *валькуватися, злютовуватися, змішуватися, з'єднуватися, згвинчуватися, зв'язуватися, збиратися, набиратися, комплектуватися, колекціонуватися, клеїтися, компонуватися* (книжн.), *монтуватися, пресуватися, скиртуватися, сточуватися, спікатися, скручуватися;*

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *вибиватися, випікатися, висікатися, витискатися* і *витискуватися, відтискуватися, гравіруватися, значитися, зображатися* і *зображуватися, ілюструватися, креслитися, лінюватися, малюватися, писатися, різьбитися, таврувати ся, татуюватися;*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *виготовлятися, видаватися, вироблятися* і *вироблюватися, відновлятися* і *відновлюватися, дублюватися, копіюватися, продукуватися, робитися, рихтуватися, складатися, складуватися, формуватися.*

Вслід за І. Вихованцем та А. Загнітком вважаємо, що дієслова пасивного стану є предметом словотворення, а не формотворення. Дієслівні значення активності / пасивності належать до словотвірного рівня у зв'язку з тим, що пов'язані з утворенням нової лексеми. Підтвердженням цього є зміна валентності дієслова, дериваційна похідність речення, зміна синтаксичних функцій іменникових аргументів [Загнітко 1993: 194]. На те, що перетворення предиката дії на предикат результативного стану внаслідок виконання дії відбувається в межах не того самого слова, а різних слів, указує й І. Вихованець: "Станові форми дієслів – явище лексичної деривації, її модифікаційно-транспозиційного різновиду" [2002: 15].

Відзначені вербативи пасивного стану можуть розширювати семантику за рахунок додаткових характеристик пасивності. Так, у дієсловах на зразок *писатися* "створюватися (про який-небудь текст, твір і т. ін.), *колотитися* "збиватися (про масло)", *сукатися* "скручуватися, звиватися разом", *зводитися* "з'являтися, поставати в результаті будування (про споруди)" на перший план виходить сема результату, тоді як значення пасивності займає маргінальні позиції, пор.: – Може почитаємо? – Е. Не хочу. Надокучило… Що там в тих романах… Не знаю, для кого вони *пишуться* (М. Коцюбинський); Щось масло довго не *колотиться* (Словник за ред. Б. Грінченка); Я боялась: буде мати за роботу докоряти; А матуся догадалась, Чом та нитка не *сукалась* (Я. Щоголів); Де колись на хату пнулась хата, тепер будиночки *звелись* рівненько. Мов близнята. Стоять в саду (П. Дорошко). У таких синтаксичних конструкціях складаються "інтерверсивні співвідношення без зміни характеру передикативного зв'язку", "співвідношення аверсивних (від фр. fvers, лат. adversus – лицьовий) і реверсивних (від лат. reversus – зворотний) трикомпонентних конструкцій, що відображають ту саму денотативну ситуацію з різною тематизацією (актуалізацією) суб'єкта / об'єкта" [Гуйванюк 1999: 202], наприклад: Я ще служив тоді у колегії і вчився склади *писати*, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году (Г. Квітка-Основ'яненко); То *писався* рукою художника разом і обвинувальний акт та вирок фашиз-

мові, і наш лист у вічність… (В. Козаченко). Реальний суб'єкт дії з формального погляду потрапляє у позицію додатка, вираженого формою орудного відмінка [Гуйванюк 1999: 202; Грищенко, Мацько 1997: 416].

Однак багато мовознавців відзначають, що експліцитно формальний об'єкт може бути і не виражений. На нашу думку, саме такі двочленні конструкції, у яких відсутній семантично обов'язковий логічний суб'єкт, і стали базою для розширення значення пасивності зворотних дієслів за рахунок семи результативності. Похідні з пасивно-результативним значенням маніфестовані у семантичній позиції **"з'являтися, поставати, створюватися в результаті виконання дії"**. Девербативи з аналізованим значенням утворені на базі дієслів із семантикою:

– "будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини": *зводитися, наводитися, обноситися (обнестися), ставитися* (рідко), *підноситися (піднестись), підніматися (підійматися)* і *піднятися (підійнятися);*

– "майструвати, займатися рукоділлям": *ліпитися, прястися, снуватися, сукатися, ткатися;*

– "утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо": *вминатися* і *уминатися* (рідко), *прогинатися (прогнутися*);

– "готувати страви, їжу": *варитися, в'ялитися, колотитися, пектися, смажитися;*

– "створювати різноманітні типи записів": *друкуватися, писатися*;

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *злютовуватися, з'єднуватися, сточуватися, спікатися, змішуватися, згвинчуватися, копичитися;*

– "створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т. ін.)": *відбиватися (відбитися), відтискуватися (відтиснутися), різьбитися, татуюватися;*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *видаватися, вироблятися* і *вироблюватися (виробитися), відновлюватися* і *відновлятися (відновитися), продукуватися, робитися, складатися (скластися), складуватися, формуватися.*

На відміну від пасивних дієслів, вербативи з пасивно-результативним значенням утворюються як від твірних недоконаного, так і доконаного виду.

Поряд з пасивними дієсловами у мові функціонують "зворотні дієслова, у складі яких префікс **-ся (-сь)** виконує словотвірну функцію і які належать до активного стану" [Грищенко, Мацько 1997: 417].

Серед досліджуваних похідних із зворотним значенням представлені непрямо-зворотні та пасивно-якісні, або якісно-характеризуючі, дієслова.

Непрямо-зворотні дієслова позначають дію, виконувану суб'єктом для себе, у своїх інтересах, при цьому ті об'єкти, на які могла б бути спрямована співвідносна перехідна дія, або зовсім усунені, або ж вжиті у формі непрямого додатка. Ці вербативи актуалізовані у словотвірному значенні **"виконувати дію для себе"**: *барикадуватися, будуватися, копатися, обрубатися (обрубуватися)* (заст.), *пробитися (пробиватися*). Обов'язковим компонентом у синтаксичних конструкціях із непрямо-зворотними дієсловами виступає суб'єкт дії, наявність об'єкта дії має факультативний характер. Аргумент результату в таких реченнях представлений імпліцитно, домислюється на семантичному рівні. Пор.: Часи були тривожні, і Улас Уласович старанно *барикадувався* [робив барикади] на ніч (Ю. Смолич); Кругом *обрубались* [гайдамаки] лісом (Словник за ред. Б. Грінченка); Чоловік у землі *копається* [копає яму, рівчаки тощо], як той черв'як (М. Кобринська); Пішли [троянці], щоб землю озирать, Де їм показано селитись, Жить, *будуватися* [будувати житло, хати, споруди], женитись (І. Котляревський).

Пасивно-якісні, або якісно-характеризувальні, дієслова реалізують семантичну позицію **"бути підданим певній дії, бути придатним для виконання певної дії"**. Мотивувальними таких девербативів виступили дієслова із значеннями:

– "майструвати, займатися рукоділлям": *куватися, снуватися, прястися, стругатися; плавитися, топитися;*

– "готувати страву, їжу": *солитися, сушитися, маринуватися, тушкуватися;*

– "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)": *клеїтися, пресуватися;*

– лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *штампуватися.*

Такі вербативи позначають типові дії – ознаки, яким здатні підлягати предмети, матеріали, дія, яку вони називають, означає здатність діючого предмета підпадати впливові дії іншого предмета. Ці ознаки є статичними, мають позачасовий характер. У синтаксичних конструкціях дієслова вживаються у формі теперішнього неактуального часу, що позначає дії, які не мають часових обмежень, конкретної локалізації у зв'язку з моментом мовлення, наприклад: Деревина ялини *стругається* важче, ніж деревина сосни, бо у неї більше твердих сучків (З підручника); Що у мене в полі – сіється, ореться, А прийду додому – *прядеться, снується* (П. Чубинський); Папір легко *клеїться.* У позиції формального підмета і логічного об'єкта виступають іменники на позначення матеріалів, з яких у процесі виконання дії може створюватися певний предмет, річ, пор.: – Ти зможеш *плести* корзини з лози… або *клеїти* коробочки [з паперу – **І. Д.**] для аптеки (Ю. Яновський). Твірними для аналізованих зворотних дієслів можуть виступати тільки ті лексеми, яким притаманна валентність матеріалу.

Таким чином, аналізовані похідні реалізують валентність об'єкта (пасивні та зворотні дієслова), аспектно-результативну, темпоральну, об'єктно-векторну валентності та валентність міри виконання і ступеня інтенсивності дії. Найбільш поширеними є квантитативні модифікації дії. Словотворчо активними виступають непохідні твірні, вільні від обмежень на заміщення суб'єктних і об'єктних валентностей, які характеризуються високою частотою вживання і необмеженою сферою використання.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що найбільшою словотворчою активністю дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта відзначаються у межах вербального блоку. Похідні дієслова реалізують валентності, які передбачають сполучуваність твірного вербатива з ознаковими словами-прислівниками або синтагматичними конструкціями в адвербіальній функції. У чотирьох семантичних позиціях, де представлені похідні з постфіксом **-ся**, реалізована валентність об'єкта. Валентні характеристики виступають визначальним фактором, що впливає на дериваційну продуктивність аналізованих дієслів. Структурна будова твірних позначається на деривації похідних у вербальному блоці. Від мотивувальних дієслів, у складі яких виступає префікс, засвідчені тільки похідні із дистрибутивним значенням. Супровідними чинниками, які знижують дериваційну продуктивність твірних, є їх низька частота використання у мовленні, стилістично-експресивне забарвлення, функціонування у мовленні омоніма до можливого похідного за певною словотвірною моделлю.

4.3. Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами із семою руйнування об'єкта

Типова словотвірна парадигма дієслів із семою руйнування об'єкта має три блоки: субстантивний, ад'єктивний та вербальний.

Іменники, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта. Субстантивний блок типової словотвірної парадигми вербативів на позначення деструктивного впливу на предмет становлять два типи словотвірних значень: транспозиційні – "опредметнена дія" – і мутаційні – "виконавець дії", "об'єкт – результат дії", "знаряддя дії".

Характерною особливістю дієслів як твірної бази є можливість їхньої перманентної синтаксичної перекатегоризації, оскільки немає жодних семантико-граматичних перешкод для

формування транспозиційних субстантивів, якщо в комунікативній діяльності в них виникає потреба [див.: Джочка 2003; Чепуріна 2003; Яррулина 1980 та ін.].

Щодо дієслів із семою руйнування об'єкта, то транспозиційні іменники утворюються від більшості твірних усіх лексико-семантичних груп поля деструкції, пор.:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *бій* (рідко); *вішання*; *забивання / забиття*; *колесування*; *моріння*; *різанина*, *різня* (розм., рідко); *розпинання*; *розстріл*, *розстрілення* (рідко); *рубанина* (розм.), *рубання*, *рубка*[1]; *страчення*; *труїння*; *убивання*[1] *(вбивання)*, *убивство (вбивство)*; *умертвіння (вмертвіння)* і т. под.;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *биття*; *бомбардування*; *бомбування* (рідко); *висадження / висаджування*; *знищення / знищування*; *ламання*; *ломіт* (діал.), *ломка*; *лупання*; *нищення*; *нівечення*; *обвалення / обвалювання*; *обрушення*; *палення*, *паління*; *підривання*[1], *підрив*; *плюндрування*; *порушення / порушування*; *пустошення* (рідко); *розбивання / розбиття* (рідко); *розвалення / розвалювання*; *роздавлювання*; *розламання / розламування*, *розлам*; *розруй* (поет., рідко); *розтрощення / розтрощування*; *руйнування*, *руїна*, *руйнація* (розм.); *спалення / спалювання*; *спустошення / спустошування*; *торпедування*; *трощення*; *шматування* і т. под.;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *биття*, *бій* (розм., рідко); *бичування*; *давка* (розм.), *давкотня* (розм.); *каліцтвання*; *карання*; *катування*; *лупень* (діал.), *лупка*[1] (розм.); *лупцювання* (розм.); *мордування*; *періщення*; *травмування*, *травматизація* (рідко); *шмагання* і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відколювання*, *відкол*; *відокремлення / відокремлювання*; *відрізання / відрізування*, *відріз*; *відрубування*, *відруб* (рідко); *ділення*, *дільба* (розм.); *довбання; колення*, *коління*; *косіння*; *краяння*; *кришення*, *кришіння*; *кроєння*; *ламання*; *ломіт* (діал.), *ломка*; *рвання* (розм., рідко); *різання*; *рубанина* (розм.), *рубання*; *шарування*; *шаткування*; *шматування* і т. под;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *боронування*; *буріння*; *довбання*; *дряпання* (розм.); *карбування*; *колупання*; *копання*; *копирсання*; *насікання*, *насічка*, *насічення*; *свердління, свердлення*; *свердлування*; *черкання*; *шкрябання*; *шпортання* і т. под.;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *викривлення / викривляння*; *гноїння*, *гноєння*; *гнуття*; *деформування; калічення; ламання*; *ломіт* (діал.), *ломка*; *нівечення*; *палення*, *паління*; *порушення / порушування*; *пошкодження*; *пресування*; *псування*; *руйнування*, *руїна*, *руйнація* (розм.); *толочення*, *толочіння*; *ушкодження* і т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *брикання*; *гризіння*, *гризня* (розм.); *жаління*; *клювання*, *клювок*; *копняк* (розм.); *кусання*; *лузання*; *скубання*, *скубіння*, *скубка* (розм.); *хвицання*; *щипання*, *щипок*, *щипка* тощо.

Із 522 дієслів із семою руйнування об'єкта від 336 (64%) зафіксовані синтаксичні деривати, при цьому 88 твірних мотивує більше ніж один похідний, зокрема 73 – два, 15 – три. Загальна кількість вторинних траспозиційних найменувань у субстантивному блоці типової словотвірної парадигми досліджуваних базем становить 439 одиниць.

Висока продуктивність у породження іменників зі словотвірним значенням "опредметнена дія" вербативами на позначення деструктивного впливу на предмет зумовлена належністю до макрополя конкретної фізичної дії, конституенти якого відзначаються динамічністю, тобто характеризуються відносно "сильним" аспектом протікання та граничності, а також – превалюванням ознаки результативної межі (спрямованості на досягнення передбачуваного руйнівного результату). Найбільш повно утворюють іменники опредметненої дії дієслова, що "мають досить виражену семантику протікання і граничності; … від результативних дієслів … імена дії формуються досить вільно" [Семантические вопросы... 1991: 144].

З-поміж похідних виокремлюються іменники *різанина* "2. Жорстоке кровопролиття, вбивство людей", *різня* "2. Масове знищення, вбивство людей", *давка* (розм.) "Штовханина і тиск у натовпі", *давкотня* (розм.) "Те саме, що давка", *топтанина* "Ходіння на одному місці", *бій* – "2. Сутичка ворожих військ або військових з'єднань і т. ін.", *клювок* "Удар дзьобом", *копняк* (розм.) "Удар ногою" і под., на транспозиційний зміст яких нашаровані додаткові семи інтенсивності, однократності, хаотичності, які не суперечать значенню опредметненої дії, а визначають виразний розмовний характер дериватів [див.: Словотвір 1979: 70-74]. Появу інтерферентних компонентів можна пояснити, з одного боку, тим, що дія, представлена в мові як субстанція, виражена іменем, більш конкретна, ніж виражена дієсловом, – така якщо не закономірність, то тенденція. З іншого, – специфікою відображуваної ситуації: якщо при субстантивації дії необхідно підкреслити недискретність процесу, якому, проте, властива внутрішня циклічність, то утворюються імена дії, що включають сему інтенсивності, при цьому ця інтенсивність ніби складається з множини окремих актів [Семантические вопросы... 1991: 145].

На відміну від транспозиційних, мутаційні девербативи "цілком абстраговані від позиції в момент мовлення, в окреслений період часу і від часової осі загалом. ... Процесуальна ознака, покладена в основу таких найменувань, набуває для свого носія статусу сутності" [Максапетян 1986: 45-46]. Конкретний віддієслівний іменник становить собою результат словотворчої об'єктивації парадигматико-синтагматичних ознак вихідної семеми. Інакше кажучи, лексична деривація девербативних субстантивів ґрунтується на модальному транспонуванні екстрамовної бази словотворення – ситуації, учасника якої ідентифікує дериват, – з плану актуального в план потенційний [Максапетян 1986: 44]. Іноді окремі актанти дериваційно не реалізуються, "проте не виявлено похідних, значення яких не передбачене валентностями твірного дієслова (крім назв абстрагованої дії)" [Морозова 1980: 9].

Характерною особливістю конституентів макрополя конкретної фізичної дії є активне продукування дериватів зі словотвірним значенням **"виконавець дії"**, оскільки поняття діяльності передбачає поняття діяча [див.: Хамидуллина 1981: 72; Кильдибекова 1985: 85 та ін.]. Облігаторну лівобічну субстанційну валентність дериваційно реалізували твірні дієслова від лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *вішальник* (зневажл.), *вішатель* (рідко, зневажл.); *душитель; знищувач*; *колій*; *морильник*; *нищитель; різник*, *різак* (рідко); *розпинатель* (заст.); *рубака* (розм.); *убивця (вбивця), убивець (вбивець), убійник (вбійник)* (заст.);

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *бомбардувальник* (розм.); *громило*; *душитель; знищувач; ліквідатор*; *нищитель; палій; підривник* (військ.); *роздрібнювач*; *розоритель* (розм.); *руйнівник*, *руїнник*, *руйнач; спустошувач;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *калічник; каральник*, *каратель*; *мучитель*; *рубака* (розм.); *сікар* (заст.); *холощій*; *чистильник;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *голяр* (заст.), *голій* (заст., рідко); *довбальник*; *зрізувач* (спец.); *класифікатор*; *косар*; *кришильник* (спец.); *межовик*, *межувальник*; *обрізувач* (спец.); *пиляр*; *різальник*; *розбирач* (спец.); *роздрібнювач*; *розподілювач*; *розрізувач*; *рубач*; *стригаль, стрижай* (діал.); *стрижій*; *стругальник; тесальник;*

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *бурильник; довбальник; карбувальник*; *копальник, копач; маркірувальник* (с.г.); *насікальник; свердлувальник*; *свердлильник, свердлій, свердляр;*

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *глумильник* (розм., рідко); *плющильник* (спец.); *пресувальник; руйнівник*, *руїнник, руйнач;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *гризун; жалиця* (діал.); *жерун* (фам.); *жигалка; клювак* (діал.); *кулачник* (заст.); *топчій* (розм.); *щипавка.*

Із 522 деструктивів похідні зі словотвірним значенням "виконавець дії" засвідчені від 67 (12,8 %), при цьому 12 твірних мотивували більше ніж один дериват, зокрема 7– два, 5 – три. Загальна кількість девербативів названої семантичної позиції становить 84 одиниці.

Таким чином, на відміну від загальновизнаних тенденцій щодо здатності дієслів конкретної фізичної дії активно утворювати іменники на позначення виконавців дії, дієсловам із семою руйнування об'єкта малохарактерне посідовне й регулярне продукування "nomina agentis". Проте, вважаємо, що вказані деривати потенційні від усіх базем, оскільки немає жодних системних перешкод для їх утворення. Моделлю побудови агентивних імен може стати синтагма на зразок "той, хто деструктивно діє" (той, хто плюндрує; той, хто батує; той, хто брикає і т. под.) і словотвірна формула "дієслово + афікс із семою діяча". Мова наділена усіма засобами для формування похідних на позначення виконавців руйнівної дії [див.: Безпояско, Городенська 1987; Пінчук 1975а]. Дериваційні лакуни у сфері актуалізації досліджуваними твірними облігаторної лівобічної субстанційної валентності зумовлені антропоцентричними та нормативними факторами. Перешкодою до реалізації суб'єктних актантів є відсутність комунікативної потреби у словотвірних агентивах. З одного боку, дієслова із семою руйнування об'єкта позначають ситуацію, яка не є соціально нормативною, найчастіше носить спорадичний, не обов'язковий або випадковий характер, зазвичай відбувається протягом короткого проміжку часу, пор.: "– Сеї ночі тут *замордували* матір з немовлям" (О. Ільченко),"[Микола]: Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне *гаратати* мене палицею" (І. Франко), "Іван Зубов *відломив* шматок хліба" (В. Кучер). З іншого, суб'єкти дії досліджуваних вербативів здебільшого мають диференційовані найменування, виражені іншими словами, – назвами осіб, живих істот, стихійних сил, явищ природи. Тому не завжди виникає мовленнєва необхідність номінувати або перейменовувати виконавця тимчасового деструктивного процесу. Окрім того, при неживому діячі (стихійні сили та явища природи), "коли суб'єкт вельми пасивний, суб'єктні імена утворюються дуже рідко" [Семантические вопросы… 1991: 153].

Стримувальними чинниками щодо появи можливих іменників зі словотвірним значенням "виконавець дії" також виступили механізація та автоматизація виробництва, які "зумовили продуктивність нового типу мотиваційних відношень між дієсловом та ім'ям – відношень участі у дії" [Шкатова 1981: 64], а не її безпосереднього виконання. Конституенти макрополя конкретної фізичної дії як база продукування похідних все частіше використовуються для формування похідних на позначення знарядь, інструментів, за допомогою яких здійснюється активний вплив на об'єкти з метою зміни їх властивостей, переведення з одного стану в інший, руйнації тощо замість потенційних агентивних найменувань, пор.: *розподільник* "Прилад, устаткування для розділення чого-небудь", *сікач* "1. Ручне знаряддя, яким січуть, рубають що-небудь; 2. Машина, механізм для різання чого-небудь", *дробарка* "Машина для подрібнення чого-небудь". При цьому "людина, як джерело дії, мислиться імпліцитно, як така, що керує різноманітними механізмами, які безпосередньо впливають на предмет, тому ім'я дається не людині, а машині" [Хамидуллина 1981: 72].

Словотворчу пасивність дієслів у творенні іменників зі словотвірним значенням "виконавець дії" можна пояснити наявністю різнорівневих номінацій, синонімічних до потенційних дериватів. Так, за словами Г. Д. Котельнікової, яка вивчала специфіку девербативної агентивної субстантивації, слід враховувати, що похідне значення не завжди реалізується шляхом формування вторинних найменувань: "У мовленнєвій системі словотворча недостатність дієслів компенсується системою но-

мінативних одиниць інших модельно організованих способів – таких, як дериваційні сполучення людина, що бачила; ... той, хто бачив, ... або як субстантивна транспозиція ... – дієприкметники у субстантивній позиції" [Котельникова 1982: 56]. З одного боку, ці номінативні одиниці заповнюють лакуни у системі nomina agentis, з іншого – можуть вживатися паралельно з похідними утвореннями.

Зміст девербативних субстантивів зі словотвірним значенням "виконавець дії" ґрунтується на різних ономасіологічних ознаках вихідного дієслова. Так, за словами А. М. Хамідулліної, основою для формування агентивних найменувань виступає або характер позначуваної ситуації, або фактори, що супроводжують дію, у зв'язку з чим виокремлюється два типи похідних. З огляду на специфіку дієслівної дії деривати першого типу поділяються на підвиди – "виконавець-спеціаліст" і "виконавець-неспеціаліст". При утворенні іменників другого типу, поява яких зумовлюється суміжними чинниками, актуалізується не сама дія, а, наприклад, модальна оцінка ("може, уміє, любить"), часовий аспект ("часто, завжди") дії тощо [Хамидуллина 1981: 71-72].

Аналіз дериватів, мотивованих деструктивами, підтверджує класифікаційну систематизацію віддієслівних агентивних найменувань А. М. Хамідулліної. Так, у субстантивному блоці досліджуваних твірних наявні як похідні зі словотвірним значенням "виконавець дії" – спеціаліст / неспеціаліст, так і іменники, зміст яких базується не стільки на аспектах деструктивного впливу, скільки на додаткових факторах, що його супроводжують.

Найбільшу групу агентивів становлять номени зі значенням "виконавець-неспеціаліст", що зумовлено специфікою руйнівної ситуації, яка зазвичай не пов'язана з професійною сферою, у зв'язку з чим високу активність у породженні окреслених найменувань виявили конституенти лексико-семантичних груп "Убивати, умертвляти кого-небудь", "Знищувати що-небудь; перетворювати на руїну", "Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм". "Смислова структура таких іменників будується за типовою схемою "той, хто діє" [Хамидуллина 1981: 71], наприклад: *нищитель* "той, хто знищує, руйнує і т. ін.", *убивця (вбивця)* "той, хто вбив кого-небудь", *сікар* "той, хто бив, шмагав кого-небудь за якусь провину".

Девербативи, марковані компонентом "спеціаліст", позначають постійного виконавця дії. Ш. Баллі зазначав, що поряд із тимчасовою, "існує також стала ситуація, зумовлена суспільним життям групи: зайнятістю одною і тою ж професією, класовими традиціями і звичаями й т. ін. Все це знаходить опосередковане відображення у словах, які ми вимовляємо" [Балли 1955: 53]. Інакше кажучи, на формування суб'єкта-фахівця сутнісний вплив має спеціалізація, закладена в самому характері дії, для виконання якої необхідні відповідні знання, досвід [Хамидуллина 1981: 71]. Основою для побудови назв виконавців-спеціалістів виступають синтагми на зразок "робітник (фахівець, спеціаліст), що здійснює (займається, виконує тощо) дію", пор.: *обрізувач* "Робітник, який обрізує що-небудь, фахівець з обрізування", *тесальник* "Робітник, що займається тесанням чого-небудь", *буровик* "Фахівець з буріння". Найбільш активними у творенні окреслених похідних виявилися твірні лексико-семантичних груп "Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь", "Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо", що зумовлено їх безпосередньою кореляцією з дієсловами угруповання створення об'єкта. Девербативи зі значенням "виконавець-спеціаліст" "більше, ніж дієслова, за семантикою відповідають сучасним професіям, які містять вказівку не на окрему операцію, а на характер технологічного процесу" [Шкатова 1981: 61], у зв'язку з чим їм властиве згасання процесуальної ознаки, зміст деривата ускладнюється "модальним оператором "повинен" [Максапетян 1986: 48] або "здатний виконувати дію" [Шкатова 1981: 63].

Щодо агентивних субстантивів, поява яких ґрунтується не на характері дії, а на чинниках, що її супроводжують, то серед

іменників, мотивованих деструктивами, названих похідних зафіксовано небагато: *рубака* (розм.) "*Хоробра, відважна* людина, що *майстерно* володіє холодною зброєю", *кулачник* (заст.) "Той, хто *полюбляє* битися", *калічник* "Той, хто *навмисне* калічить, нівечить себе", *жерун* (фам.) "Той, хто *багато* пожирає". В окреслених дериватах актуалізується модальна оцінка дії, тому в них поняття виконавця відступає на другий план, на перший – виступає поняття носія властивості, якості [Хамидуллина 1981: 72].

Лексична деривація є перетворенням "оказіонального, дійсного лише для фіксованого відрізка на часовій осі зв'язку між процесуальною ознакою і її предметним носієм у зв'язок ... сутнісний. Це стимулює виникнення у плані змісту похідного знака імпліцитних позачасових модальних сем, які зумовлюють його "фразеологічність", або "ідіоматичність" [Максапетян 1986: 44]. З огляду на відзначене набуває актуальності питання ідіоматизації віддієслівних іменників, зокрема на позначення виконавців дії.

Фразеологічність дериватів полягає у невідповідності плану змісту формі, що детерміновано невивідністю їх значення із суми значень безпосередніх складників. Ідіоматичні вторинні номінації характеризуються додатковими нарощеними компонентами, які не пов'язані з їх морфемною будовою, їхня поява зумовлена позамовними чинниками, мовленнєвою практикою, закріпленим традицією співвідношенням звукового комплексу з позначеним сегментом об'єктивної дійсності [див.: Горпинич 1983; Пономаренко 2002 та ін.].

Віддієслівні агентивні номени зі значенням "виконавець-спеціаліст" та ті, в основу найменування яких лягли фактори, що супроводжують вихідну дію, однозначно кваліфікують як марковані фразеологічною семою. Їх змістову конфігурацію можна подати у вигляді: СО + СФ + СД, де СО – семантична інформація, що передається похідному твірною основою, СФ – повідомлення, що вносить у дериват словотворчий формант і СД – ідіоматичний елемент, у нашому випадку – "фахівець", модальна оцінка. Дискусійним залишається питання, коли нашаровуються фразеологічні компоненти на зміст вторинної одиниці. Окремі науковці вважають, що додаткова ознака з'являється у процесі функціонування слова, тобто у момент створення мовного знака його значення можна вивести із суми його складових і лише з часом вноситься нова індивідуальна сема, яка стає постійною. Більш поширеним є погляд, згідно з яким ідіоматичні компоненти виникають при утворенні деривата [див.: Пономаренко 2002]. Вважаємо, що агентивні іменники, в основу номінації яких лягли супровідні фактори, маркуються ідіоматичним аспектом при формуванні. Щодо девербативів зі значенням "виконавець-спеціаліст", то очевидно, не можна однозначно стверджувати про фразеологізацію їх семантики під час утворення. Ймовірнішим видається, що додаткова сема "фахівець, спеціаліст" з'явилася у процесі функціонування слова у зв'язку із технологічним розвитком суспільства, з появою тих чи інших професій.

Субстантиви зі значенням "виконавець-неспеціаліст", на думку А. Хамідулліної, А. Максапетян, не мають ідіоматичних компонентів. Окрім того, дослідники вважають названі іменники не мутаційними, а транспозиційними дериватами, пор.: "Агентивні найменування цього підтипу з'явились в результаті чистого транспонування дієслівного змісту" [Хамидуллина 1981: 71], "при їх виникненні лексичних нашарувань не спостерігається. Відбувається лише міжкатегоріальна заміна дії на субстанцію. Субстанції ж в чистому вигляді не існує. Загальнокатегоріальне значення субстанції в іменах дії і названих агентивних іменах виявляється у вигляді "носія" і "виконавця дії" [Хамидуллина 1977: 78], що дає змогу віднести одні і другі до сфери традиційної синтаксичної деривації [Хамидуллина 1981: 71]; "такі похідні (виконавець-неспеціаліст – **Н. П.**), з огляду на апеляцію до факту, що вже виражений твірним, несуть мінімум

інформації, у зв'язку з чим становлять собою типові синтаксичні деривати" [Максапетян 1986: 45]. На транспозиційний характер окреслених вторинних одиниць, на думку лінґвістів, вказують їх перефрази, що будуються за зразком "той, хто діє", які співвідносяться із формулою значень іменників опредметненої дії: бігання "той факт (те), що хтось бігає".

На нашу думку, не можна однозначно стверджувати, що nomina agentis зі значенням виконавець-неспеціаліст є синтаксичними дериватами. По-перше, похідні зі словотвірними значеннями "виконавець дії" й "опредметнена дія" різняться способом дериваційної реалізації: перші становлять собою результат актуалізації лівобічного субстанційного актанта твірного, поява других не зумовлена валентними характеристиками вихідної одиниці, тобто агентивні номени уже у своєму "зародку" націлені на мутацію. По-друге, серед девербативних субстантивів, мотивованих деструктивами, виокремлюються іменники-назви суб'єктів дії, зміст яких тлумачиться через типову модель "той, хто руйнівно діє", тобто вказує на виконавця-неспеціаліста, наприклад: *різальник* "Той, хто ріже що-небудь", проте ілюстративний матеріал акцентує на виконавцеві-спеціалістові: "Готові труби перевіряє контролер, робить позначки, де і наскільки обрізані кінці... Та й *різальники* подбали про хороший інструмент" (З газети). Очевидно, названі агентивні найменування, з огляду на відсутність ідіоматичних компонентів у їх тлумаченні, становлять собою проміжну ланку між транспозицією і мутацією, що відповідає поетапному переходу від синтаксичної деривації до лексичної.

Специфічними й визначальними ознаками акціональної ситуації, яку маніфестують конституенти макрополя конкретної фізичної дії, є активна і цілеспрямована дія на предмет з метою його перетворення, зміни. У зв'язку з цим провідне місце у змістовій конфігурації динамічних вербативів посідають результативні семи, адже з онтологічного погляду планомірний вплив підпорядкований еманації – завершується лише за умови

досягнення певного результату. "Дія активних дієслів спрямована на об'єкт, повністю охоплює його; об'єкт становить собою мету, кінцевий результат дії" [Кильдибекова 1985: 44]. На основі передбачуваного наслідку – повної або часткової руйнації предмета – нами здійснена таксономія континууму деструкції. Окрім того, результативні й об'єктні мікрокомпоненти як логіко-семантичні кореляти акціонально-руйнівного становища релевантні щодо антиципації словотворчої спроможності досліджуваних твірних, зокрема на їх співвідносному ґрунті формується облігаторна правобічна субстанційна валентність, що дериваційно актуалізується у лексичних похідних – предметних іменниках зі словотвірним значенням **"об'єкт-результат дії"**. У даному випадку реалізується функціональний принцип номінації, коли об'єкт позначається за цілеспрямованою дією, в результаті якої він виникає [Арутюнова 1980: 203-214]. Щоправда, окремі з аналізованих базем, при яких у ролі деструктивного діяча виступають явища і стихійні сили природи, як відомо, не марковані аспектом мети (цілеспрямованості) дії. Однак це не обмежує динамічність таких дієслів, а отже, не нівелює домінантність і словотворчу релевантність результатива в їхній семантиці. "Якщо суб'єктами дії виступають натурфакти, які в мові зображені як активні виконавці (вітер, ріка, землетрус), то активність ..., їх масштабність відображається в похідних, що мають значення "простір, місце, які з'явилися як результат впливу стихійних сил природи" (пролом, обвал, виїмка). ... У мовній картині світу ці похідні подані як результати не випадково, у них знайшла віддзеркалення наївна свідомість людини, яка уособлює сили природи і світ, який сприймає, як результат дії цих сил" [Семантические вопросы… 1991: 153-154].

Похідні зі словотвірним значенням "об'єкт-результат дії", які зафіксовані від дієслів із семою руйнування об'єкта, позначають осіб або істот, яких умертвили, яким завдали фізичних травм; рани, пошкодження частин тіла; поламані, потрощені, сплюндровані предмети; отвори, заглибини, вибоїни; місця, що

з'явилися, залишки, шматки, частини чогось. Загальна кількість дериватів зі словотвірним значенням "об'єкт-результат дії" становить 155, вони сформовані на базі 103 (19, 7 %) вихідних найменувань, з яких 25 мотивувало два похідні, 7 – три, 2 – чотири, 2 – п'ять, пор. у розрізі лексико-семантичних груп твірних:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *вішальник;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *бій* (збірн.)*; зріз; ламань* (розм.)*; лом*[2]*; мотлох* (збірн.)*; обвал; паленище* (діал.)*, паленина* (діал.)*; попелище; пошкодження; розбиток* (діал.)*; розвалина* (рідко)*, розвалище* (рідко)*; розлам; розмив, розмивина; руїна, руйновище* (розм.)*, руйнування; спаленище* (діал.)*, спаль* (діал.)*; шмат*[1]*, шматок, шматина* (розм., рідко)*, шмаття* (збірн.)*, шматур'я* (збірн., діал.);

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *валах* (діал.)*; каплун; кастрат; мученик; опік; пошкодження; прокол, проколина* (рідко)*; рана; розтин; рубець; садно; скопець*[1]*; сліпець, сліпак; смуга; травма; ушкодження; шрам;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *бій* (збірн.)*; відділ; відламок; відрізок, відріз; відрубок, відруб; відтин; ділянка; зріз, зрізок; зруб; край* (розм., рідко)*; крихта, кришка*[2]*, кришиво, кришеник* (розм.)*; ламанець* (розм.)*, ламань* (розм.)*; лом*[2]*; межа; обрізок, обріз*[1]*; пай; рвань* (спец.)*; різка, різа* (заст.)*; розбиток* (діал.)*; розщіп, розщепина* (розм.)*; рубанець* (діал.)*, рубанка* (діал.)*; сіканка* (діал.)*, січка; скіпка, скіпа* (рідко)*, скіпець*[2] (рідко)*; стрига* (розм.)*, стригун, стрижак; стружка; тесан* (діал.)*; шмат*[1]*, шматок, шматина* (розм.)*, шмаття* (збірн.)*, шматур'я* (збірн., діал.);

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *борозна; бурка*[2]*; вдавлення (удавлення); вибій*[1]*, вибоїна; вимивина, вимоїна; діра, дірка; дранка*[2] (розм.)*, дрантя* (збірн.)*, драння; дряпина; жолоб; карбування, карб; копанка, копань* (рідко)*; насічка; паз; перфорація; пробій, пробоїна; провал, провалина, провалля; прокол, проколина* (рідко)*; пролом, проломина* (розм.)*; промивина; пропалина; рвання* (збірн.)*; ритвина* (рідко)*; розора* (розм.)*; рубець; свердловина; шмаття* (збірн., розм.)*; щербина;*

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *викривлення; заокруглення; згин*[1]*; ламань* (розм.)*; лом*[2]*; палятина; пошкодження; руїна, руйновище* (розм.)*, руйнування; смалятина* (розм.)*; ушкодження;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *бганка* (розм.)*; дряпина; кус* (розм.)*; кусак* (діал.)*, кусок, кусень; лузга; луска; мерва* (діал.)*, мервиця* (діал.)*; шматок, шмат*[1]*, шматина* (розм., рідко).

Незважаючи на те, що дієслова, які позначають активний і цілеспрямований вплив на предмет, до яких належать вербативи із семою руйнування, "утворюють результативні імена без будь-яких обмежень" [Семантические вопросы… 1991: 149], лише 21 % із досліджуваних твірних мотивують похідні зі словотвірним значенням "об'єкт-результат дії". Основним стримувальним чинником щодо появи таких дериватів, на нашу думку, є брак соціального замовлення на них – з одного боку. З іншого, те, що для називання результату руйнівного впливу часто послуговуються іншими найменуваннями, зокрема ад'єктивами: *сплюндрований, знищений, спустошений, розбитий* тощо. Як засвідчує структура ад'єктивного блоку типової словотвірної парадигми досліджуваних дієслів, семантична позиція "який є результатом дії" характеризується великою протяжністю і глибиною місць.

Обмежує словотворчий потенціал окремих конституентів поля деструкції в утворенні вторинних найменувань результату дії їх узагальнений зміст. Так, у ситуаціях, названих дієсловами *громити* "Руйнувати, розбивати, знищувати що-небудь", *нівечити* "Псувати, руйнувати, знищувати що-небудь", *нищити* "Руйнувати, палити, ламати і т. ін." об'єкт дії не визначений, ним у принципі може стати будь-який предмет. У дієслів, які можуть мати велику кількість референтів, що можуть стати учасниками ситуації, сполучуваність настільки широка, що типи

актантів втрачають окресленість й актантні імена не утворюються [Семантические вопросы... 1991: 157].

Активність, спрямованість на результат як визначальні характеристики конституентів макрополя конкретної фізичної дії зумовлюють те, що для здійснення будь-якої акціональної дії, зокрема деструктивної, на предмет з метою його зміни, переведення з одного стану в інший, руйнації особа часто послуговується ріноманітними артефактами – інструментами, механізмами, пристроями тощо. У зв'язку з цим на словотворчу спроможність вербативів значно впливає те, чи процесуальні ознаки, які вони маніфестують, властиві суто однорідному континууму об'єктів чи багатьом. Якщо "дієслово позначає властивість, яку можна приписати кільком класам об'єктів, то воно здатне виконувати мотивувальну функцію у відповідних кількох семантичних розрядах імен" [Дмитриева, Новикова 1981: 29-30]. Інакше кажучи, *крушити, ділити, колупати, деформувати* тощо може як людина, так і спеціальне пристосування, що детермінує словотворчу продуктивність динамічних вербативів у породженні не тільки похідних зі значенням "виконавець дії", але й – **"знаряддя дії"**. Вони "називають машини, механізми, яким характерне активне функціонування у ролі суб'єктів дії. Однак у макроситуації ці предмети є лише формальними суб'єктами дії, реально вони становлять собою знаряддя" [Семантические вопросы… 1991: 155]. На думку І. Ташпулатової, ідентифікація й інвентаризація дериватів, що номінують різноманітні артефакти впливу, у межах семантичної позиції "знаряддя дії" є найбільш вдалою, оскільки "охоплює знаряддя будь-якого типу, також і спеціального, від примітивного до високого рівня складності" [Ташпулатова 1985: 231].

У субстантивному блоці досліджуваних базем семантична позиція "знаряддя дії" репрезентована наступними похідними від твірних таких лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *колій, колючка* (розм.), *кілок, кіл; різак; трунок*[1], *трута* (нар.-поет.), *трутина* (нар.-поет.), *трутизна* (нар.-поет.);

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *бомбардувальник; лом*[1]*; розмивач; рубило; руйнівник, руїнник, руйнач*;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *бич; гарапник; колючка* (розм.)*; різак, різка; тичка; шпичак, шпичка*;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *бритва*; *віддільник* (спец.)*; довбало, довбня, довбешка, довбеха* (рідко)*; дробарка* (спец.)*; жатка; колун; лом*[1]*; подрібнювач; різак, різалка* (розм.)*; роздільник, розділювач; розкладник; розподільник; рубанок; сікач*[1]*, сікачка, сікарня* (діал.)*, січкарня; струг*[1]*, струганок, стругач, стругачка; тесак; шатківниця*;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *борозник; бурав* (рідко)*; бур*[1]*; довбало, довбня, довбешка, довбеха* (рідко)*; карбівка; копач; перфоратор; пробійник, пробій, пробивач; проколка* (архл.);

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *лом*[1]*; руйнівник, руїнник, руйнач.*

Із 522 твірних 43 (8, 4 %) утворюють похідні, при цьому 15 вихідних мотивує більше ніж один дериват, зокрема 6 – два, 3 – три, 6 – чотири.

Малопродуктивність деструктивів у породженні дериватів зі словотвірним значенням "знаряддя дії" можна пояснити наступним. По-перше, інструментальна субстанційна валентність у семантико-синтаксичному контексті досліджуваних твірних займає факультативне місце: "Інформація про знаряддя дії не є посутньою, оскільки знаряддя дії здатне ... заміняти суб'єкт дії" [Семантические вопросы... 1991: 136].

По-друге, словотворча пасивність аналізованих базем детермінована також їх значенням. Більшість дієслів характеризується включеним актантом – експліцитним або імпліцитним. Так, з одного боку, у лексикографічному тлумаченні окремих твірних міститься вказівка на знаряддя, за допомогою якого досягається акціональний вплив, пор.: *батожити* "Бити батогом; сікти", *косити* "Зрізувати, стинати траву, збіжжя й т. ін. косою, косаркою тощо"; *свердлити* "Обертаючи свердло, робити в чому-не-

будь отвори, заглибини", *висікати* "Вирубувати, знищувати що-небудь гострим знаряддям, холодною зброєю". З іншого, деструктивну дію можуть здійснювати як особи, живі істоти за допомогою власних природних органів (зуби, нігті, роги, копита тощо), так і натурфакти – явища і стихійні сили природи (вода, вогонь, землетрус і т. под.), пор.: *буцати* "Бити, колоти рогами (звичайно про барана)", *жалити* "Колоти, ранити, впиваючись жалом", *дзьобати* "Щипати або кусати дзьобом", *вивітрювати* "Повільно руйнувати, змінюючи щось (про дію вітру й інших атмосферних явищ)", *виморожувати* "Нищити морозом". Ознаки знаряддя дії формують денотативну сутність окреслених і подібних номенів, у зв'язку з чим інструментальні елементи латентно наявні в семантиці дієслів, які позначають руйнівний вплив, що реалізують суб'єкти й об'єкти позамовної дійсності. Словотворчий потенціал вербативів з експліцитним чи імпліцитним актантом у продукуванні похідних зі словотвірним значенням "знаряддя дії" обмежений, адже "інформація про зміст цієї валентності входить у семантику дієслова (виражена ним), і відповідно, не виникає необхідності виражати цю валентність дериваційно" [Морозова 1981: 165]. Саме цим пояснюється пасивність конституентів лексико-семантичної групи "Природні деструктивні дієслова".

По-третє, активність деструктивів у мотивуванні дериватів на позначенння знаряддя дії обмежується також конкретизованістю їх змісту, зокрема здатністю сполучатися з невеликою кількістю аргументів, що позначають інструмент впливу. Так, для досягнення передбачуваного результату, окресленого дієсловами лексико-семантичних груп "Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь", "Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо" застосовують гострі, колючі, тверді "пристрої". Незважаючи на те, що дія може стосуватися різних об'єктів, здійснюватися у той чи інший спосіб, знаряддя здебільшого застосовуються одні і ті самі, наприклад, ніж, ножиці, сокира, лопата, коса і т. под. Для більшості з них у мові існують несловотвірні найменування.

Таким чином, дієслова із семою руйнування мотивують іменники зі словотвірними значеннями "опредметнена дія", "виконавець дії", "об'єкт-результат дії", "знаряддя дії", які є результатом транспозиційних і мутаційних перетворень базової деструктивної семантики. Найбільшу словотворчу активність досліджувані вербативи виявляють у породженні синтаксичних дериватів на позначення абстрагованої дії, для появи яких немає лексико-граматичних перешкод, якщо на них існує соціальне замовлення. Вторинні номінації інших семантичних позицій з'являються внаслідок процесів лексичної деривації, становлячи собою словотворчу реалізацію субстанційних валентностей вихідних дієслів. Послідовніше формуються девербативи зі словотвірним значенням "об'єкт-результат дії", що зумовлено домінуванням у змістовій конфігурації твірних результативної семи, націленістю деструктивної ситуації на пошкодження, псування, знищення предмета. Менш продуктивно утворюються деривати зі словотвірними значеннями "виконавець дії", "знаряддя дії", що детерміновано впливом семантичних, нормативних, комунікативних обмежень на заміщення суб'єктних та інструментальних актантів.

Ад'єктивний блок словотвірних парадигм дієслів на позначення руйнівного впливу на предмет. Похідні прикметники репрезентують ознаки, що сформувалися через стосунок до предмета, процесу, кількості тощо, та мають "значення відношення до того, на що вказує мотивувальне слово" [Ермакова 1984: 9]. Щодо віддієслівних прикметників, то вони утворені за допомогою суфіксів відповідної спеціалізації, є носіями якісної ознаки або фіксують у плані змісту різнотипні відношення між об'єктами реальної дійсності [Безпояско, Городенська 1987: 148]. Інакше кажучи, девербативні ад'єктиви позначають властивості учасників маніфестованої дієсловом ситуації. Загальне словотвірне значення, властиве їм, автори "Російської граматики – 80" визначили як "який характеризується відношенням до дії, названої мотивувальним словом" [див.: РГ 1980: 291-299].

До конституентів ад'єктивного блоку типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування об'єкта зараховуємо також дієприкметники. Нейтралізація у дієприкметниках ключових дієслівних граматичних категорій не дають підстав зарахувати їх до класу вербативів. Висхідна активність у дієприкметниках прикметникових ознак, зокрема визначальних словозмінних категорій роду, числа й відмінка, вказує на них як на розряд віддієслівних прикметників у континуумі ад'єктивів [Вихованець, Городенська 2004: 149-150]. Дієприкметники є виразниками віддієслівної відносної ознаки предмета, вони "займають місце в складі прикметників подібне до того, яке займають віддієслівні іменники в складі іменника як частини мови" [Кучеренко 1987: 60].

Прикметники, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта, становлять собою результат дериваційної актуалізації субстанційних валентностей (суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної) базових одиниць у семантичних позиціях: "який виконує або може виконувати дію", "на який поширюється дія або який придатний для виконання дії", "який стосується дії", "який призначений для виконання дії", "який є результатом дії".

Облігаторні лівобічні суб'єктні актанти деструктивів об'єктивують деривати зі словотвірним значеням **"який виконує або може виконувати дію"**. Похідні окресленої семантичної позиції позначають "ознаки предмета за характером зовнішньої дії" [Безпояско, Городенська 1987: 149], тобто маніфестують здатність суб'єкта здійснювати руйнівний вплив. Вони зафіксовані від 27 (5, 1 %) дієслів лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *знищувальний; нищівний; труйний* (діал.); *убивчий (убійний), убійний (вбійний)* (діал.); *убійчий (вбійчий)* і т. под.;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *знищувальний; їдкий; палкий; розруйний* (поет., рідко); *розтрощувальний; руйнівний, руївничий, руїнний, руїнницький, руйнацький* (розм.), *руйнувальний; спустошливий, спустошувальний* і под.;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *битливий; каральний;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *різальний, різучий* (розм.);

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *буровий; різальний, різучий* (розм.);

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *палкий; руйнівний, руївничий, руїнний, руїнницький; руйнацький* (розм.), *руйнувальний, руйнуючий;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *брикливий, брикучий; гризучий; дряпучий, дряпливий; жалкий; жерущий; кусливий; щипкий.*

Малопродуктивність конституентів поля деструкції у породженні вторинних прикметників зі словотвірним значенням "який виконує або може виконувати дію" пояснюється тим, "що характер позначуваних ними конкретно-фізичних дій найменшою мірою пов'язаний з якісною характеристикою діяча" [Словотвір 1979: 137].

Правобічна облігаторна субстанційна валентність деструктивів знаходить дериваційну реалізацію у вторинних прикметниках зі словотвірним значенням **"на який поширюється дія або який придатний для виконання дії"**. Похідні окресленої семантичної позиції вказують на ознаку предмета за дією. Вони зафіксовані від 35 (6, 67 %) дієслів із семантикою:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *морений; розстрілюваний; рубаний;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *змивний; обвалистий; порушуваний; роздрібний, роздрібнюваний; розмивчастий; розорюваний; рубаний; спалюваний; спустошуваний; толочений; усувний;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм":*** *караний; лупцьований* (розм.); *мордований; мучений; осліплюваний; розкраюваний; рубаний; трощений; шарпаний;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відрізувальний; ламкий; роздільний; роздрібний, роздрібнюваний; розрізуваний; рубаний; скіпкий* (розм., рідко);

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *копкий;*

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *гнучкий, гнучий* (рідко); *змивний; ламкий;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *лузальний.*

Об'єктна валентність деструктивів також дериваційно реалізується у вторинних ад'єктивах зі словотвірним значенням **"який стосується дії"**, що позначають різноманітні процеси, під час яких предмет зазнає пошкоджень, руйнується його структурна цілість, наприклад: *випилювальний* "Стос. до випилювання" (*випилювальні роботи*), *свердлильний* "Стос. до свердління" (*свердлильні роботи*), *межувальний* "Стос. до межування". Похідних вказаної семантичної позиції зафіксовано небагато, зокрема від 6 (1, 1 %) дієслів лексико-семантичних груп:

1) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *знімальний;*

2) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *межувальний; розмежувальний; розподільний, розподільчий* (рідко);

3) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *випилювальний; свердлильний.*

Інструментальні актанти досліджуваних базем словотворчо актуалізуються у вторинних прикметниках зі словотвірним значенням **"який призначений для виконання дії"**, що виявляється у здатності дериватів на синтагматичному рівні корелювати із субстантивами на позначення знарядь дії (рідше матеріалу), пор.: "*Довбальні* верстати застосовуються для стругання канавок, зубців шестерень та інших робіт" (З підручника); "З ранку до пізнього вечора не вщухали тут [на подвір'ї] дружний стукіт сокир та скрипіння великих *пиляльних* приладів" (Є. Кротевич). Похідні названої семантичної позиції "належать до розряду відносних прикметників, що становлять стислі, сконденсовані одиниці, сформовані на основі конструкцій з відношенням мети, напр.: різальний апарат, випилювальна піч, розпилювальні сушилки" [Безпояско, Городенська 1987: 149]. За словами Н. М. Хачатурян, словотвірна дефініція відносного ад'єктива має структуру складнопідрядного речення, підрядна частина якого співвідноситься з одним словом – іменником – і служить розчленованим описом ознаки цього субстантива, зумовленої зв'язком із дією [1987: 64], пор.: пробивальний інструмент ← інструмент, яким пробивають, відрізні різці ← різці, якими відрізають. Таким чином, прикметники зі словотвірним значенням "який призначений для виконання дії" з'являються в результаті дериваційної редукції окресленого типу складнопідрядних синтаксичних одиниць або, як зазначають О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, – внаслідок перетворення вихідних дієслів, які "зазнають двоетапної категоріальної трансформації при тотожності змісту, напр.: сушильна шафа ← шафа для сушіння ← шафа, призначена для сушіння" [1987: 150]. Девербативні ад'єктиви зі словотвірним значенням "який призначений для виконання дії" зафіксовані від 51 (9, 8 %) дієслова із семантикою:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *колючий; разючий, разливий* (рідко); *ріжучий, різальний, різучий* (розм.);

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *бомбардувальний; підривний; розривний; тарановий, таранний* (рідко);

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *биткий; караючий; колючий; обпікаючий, опікаючий; разючий, разливий* (рідко); *ріжучий, різальний, різучий* (розм.); *сікучий; хльосткий; чистильний;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *віддільний; відрізний* (техн.); *довбальний; дозувальний, дозуючий; дробильний* (спец.); *жатний* (рідко); *обрізувальний* (техн.), *обрізний* (техн.); *пиляльний; подрібнювальний; ріжучий, різальний, різучий* (розм.); *роздільний; роздрібнювальний* (спец.); *роз'єднувальний; розподільний, розподільчий* (рідко); *розривний* (спец.); *розрізувальний, розрізний; скіпальний; стригальний; стругальний; шаткувальний;*

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *бурильний, буровий; вибивний* (техн.); *довбальний; карбувальний; копальний; маркірувальний* (с.г.); *перформувальний; пробивний, пробивальний; промивальний, промивний; свердлильний; свердловий, свердлувальний.*

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *змивальний* (спец.), *змивний* (спец.); *плющильний* (спец.); *пресувальний.*

Найбільшу продуктивність складники поля деструкції виявили у породженні вторинних прикметників зі словотвірним значенням **"який є результатом дії"**. Так, із 522 твірних 296 (56, 4 %) мотивували похідні названої семантичної позиції. Така висока словотворча активність детермінована домінуванням у змістовій конфігурації досліджуваних базем результативного мікрокомпонента, спрямованістю маніфестованої вихідними дієсловами ситуації на пошкодження, псування, знищення предмета – з одного боку. З іншого – "відповідною кількістю об'єктів позамовної дійсності" [Безпояско, 1993: 133], на які може поширюватися руйнівний вплив, при цьому "дія "означає" предмет, тобто особливості або властивості дії, спрямованої на предмет, стають ознакою предмета" [Безпояско, 1993: 134], наприклад: "Вулиці села вже обсаджено молодими деревами, та якими! Війна пощезла з її руйнаціями і *трощеними* садами" (Ю. Яновський); "– Дівчинонько-рибчинонько!... Ой, дай жупан *шматований*, Що турками шанований" (Я. Щоголев); "Навряд хто з них [робітників] думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землею винограднику, про хазяїна *знищеного* саду" (М. Коцюбинський).

Серед дериватів окресленої семантичної позиції більшу частину становлять пасивні дієприкметники, що зумовлено специфікою таких одиниць, "основним значенням яких є актуалізація результату певної дії" [Загнітко 1990: 33], вони "несуть ознаку, одержану предметом внаслідок дії іншого предмета" [Гнатюк 1982: 45]. Вторинні прикметники зі словотвірним значенням "який є результатом дії" зафіксовані від твірних із семантикою:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *битий; забитий; замучений; знищений; розіпнутий, розіпнений; розстріляний; страчений; топлений; труєний; убитий (вбитий); умертвлений (вмертвлений)* і т. под.;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *виламаний; висаджений; ламаний; ломлений* (розм.); *обрушений; палений; підірваний; плюндрований; розбитий; розвалений; розсаджений; розтрощений; спалений; спустошений, спустошливий; торпедований; трощений* і т. под.;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *битий; калічений; караний; катований; лупцьований* (розм.); *мордований; мучений; ранений; стьобаний; травмований; ударений (вдарений); шмаганий* і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відділений; відламаний; відокремлений; відтятий; ділений; дроблений; колотий, колений; кошений; краяний; кришений; кроєний; ламаний; ломлений* (розм.); *рваний; різаний; розтятий; рубаний; січений; шаткований; шматований* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *випиляний; драний; карбований; копаний; пробитий; продавлений; просвердлений; ритий; щерблений* і т. под.;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *викривлений; гнутий; ламаний; ломлений* (розм.); *плюндрований; порушений; пошкоджений; ушкоджений* і т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *скубаний; толочений; топтаний; шарпаний; шматований* і т. под.

Таким чином, дієслова із семою руйнування об'єкта активно мотивують прикметники, які є результатом дериваційної актуалізації субстанційних валентностей твірних – суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної, при цьому основний масив похідних становлять деривати, що позначають ознаку, отриману предметом унаслідок деструктивного впливу на нього, тобто реалізують сему результату дії.

Внутрішньодієслівна дериваційна спроможність деструктивів. Характерною особливістю вербативів із семою руйнування об'єкта як мотиваційної бази є активне генерування дієслів. Вербальний блок протиставляється іншим блокам типової словотвірної парадигми конституентів поля деструкції великою протяжністю та глибиною місць. Висока продуктивність внутрішньодієслівного словотворення аналізованих твірних зумовлена насамперед специфікою позначуваної ними акціональної ситуації, здатної поширюватися у просторі, розгортатися в часі, здійснюватися з різною інтенсивністю. Інакше кажучи, "обставини можуть виявитися більш необхідними, ніж "співучасники" [Степанова 1973: 17]: на відміну від актантної, сирконстантна рамка динамічних одиниць відзначається значною розгалуженістю, чим детермінується численність та різноманітність дериваційної семантики у вербальному блоці. Окрім того, різнотипна актуалізація мутацій та модифікацій вихідного процесуального змісту забезпечується також багатством словотворчих засобів, зокрема дієслівними префіксами, рідше – суфіксами, постфіксами, конфіксами.

Традиційно внутрішньодієслівне словотворення кваліфікують як модифікаційну деривацію, що зумовлено, очевидно, висловленими свого часу міркуваннями М. Докуліла про те, що для категорії дії властиві різні її модифікації – просторові, часові, фазові тощо [Dokulil 1962:49]. Погляди науковця поширились у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві. Однак останнім часом дериватологи все частіше акцентують на тому, що внутрішньодієслівне словотворення відбувається не лише в рамках модифікації, але й мутації, та вказують на необхідність вироблення критеріїв диференціації дієслівних словотвірних значень модифікаційного та мутаційного типу. "Розмежування дієслівних модифікацій і мутацій становить собою необхідну передумову для ... вивчення внутрішньодієслівних словотвірних систем у слов'янських мовах" [Петрухина 1996: 51]. Проте якщо для суфіксального словотвору питання практичної диференціації

модифікаційних та мутаційних словотвірних значень можна вважати в основному розв'язаним, то на префіксальний словотвір (зокрема дієслова) існують різні погляди [Соколова 2003: 107].

Так, З. Скоумалова вважає, що модифікаційні значення характеризуються тим, що в похідній основі зберігається інтенційна (лексико-синтаксична) перспектива твірної основи за одночасного збереження основного семантичного змісту. У випадку мутаційних змін істотно змінюється інтенційна структура твірних основ і відбувається значеннєвий зсув у вихідному значенні, що має своїм наслідком такий результат, який у точному розумінні не передбачений значенням баземи [РГ 1979: 243].

На думку О. Петрухіної, якщо внутрішньодієслівна номінація змінює ядро семантичної структури вихідного вербатива, тобто цільову перспективу дії і його валентності (логічну і семантичну), то в результаті словотворчого процесу виникає найменування нової дії, а сама деривація є мутацією. Якщо ж змінюється часова, просторова, кількісна, оцінна рамки, то в основі словотворення лежить модифікація [Петрухина 1996: 48].

У нашому дослідженні при розрізненні типів словотвірних значень дієслів, мотивованих конституентами поля деструкції, виходимо з того, що ділянка модифікаційних значень збігається з ділянкою родів дієслівної дії [РГ 1979: 553]. З огляду на те, що девербативні дієслова з локативними значеннями виключені із системи родів дієслівної дії, варто кваліфікувати їх як мутаційні. "Якщо рід дії розуміти як категорію, яка об'єднує лексико-граматичні розряди похідних, що виражають різні модифікації перебігу або завершення дії, то дієслова з локативними значеннями ... не можуть бути віднесені до модифікаторів" [Вараксин 1996: 49]. Таким чином, члени видових пар та родів дієслівної дії кваліфікуємо як такі, що мають словотвірні значення модифікаційного типу, а локативне транспонування дієслівного змісту – як мутаційну видозміна твірного.

У будь-якому випадку девербативні дієслова є реалізацією лексико-граматичного потенціалу базового найменування.

"Не підлягає сумніву, що основні напрямки внутрішньодієслівного словотвору так або інакше регулюються семантичними ознаками вихідних груп лексики і окремими компонентами цих груп" [Черепанов 1981: 104]. Так, дієслова із семою руйнування об'єкта, які позначають акціональну ситуацію, здатну поширюватися в часі та просторі, характеризуються розгалуженою актантною і сирконстантною рамкою і відповідно їм властиві субстанційна, темпоральна, векторна та ступеня інтенсивності і міри виконання дії валентності, у зв'язку з чим вони продукують похідні вербативи різного дериваційного змісту.

Дієслова на позначення деструктивного впливу на предмет як конституенти макрополя конкретної фізичної дії входять до класу граничних вербативів, які "у найбільш широкому розумінні означають процес переходу від старого якісного стану до нового або прогнозований внутрішньою логікою процесу результат такого переходу" [Калько 1990: 6]. Сутнісною ознакою семантики граничних дієслів є спрямування дії на досягнення певного результату, який є природним завершенням цієї дії, після чого та сама дія вже не може здійснюватися [Современный русский язык 1999: 467]. З огляду на те, що вербативам конкретної фізичної дії, а отже, і деструктивам, властива націленість на результат, то вони активно генерують деривати зі словотвірним значенням "довести дію до результату".

Конкретна дія, яку маніфестують вербативи поля деструкції, передбачає реальні предметні наслідки – зруйнований, пошкоджений, зіпсований об'єкт. Похідні зі словотвірним значенням **"довести дію до результату"** засвідчені від абсолютної більшості твірних, пор.:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *забивати / забити, підбивати / підбити, розбивати / розбити; придушити; підколювати / підколоти, проколювати / проколоти; омертвляти / омертвити, умертвляти (вмертвляти) / умертвити (вмертвити); заморювати / заморити, уморити (вморити); знищувати / знищити; поражати / поразити* (рідко, уроч.), *уражати*[1] *(вражати) / уразити (вразити); зарізати, прирізувати / прирізати* (розм.); *порішити; зарубувати / зарубати; втопити (утопити); отруювати / отруїти, струїти, строїти* (діал.); *зачавлювати / зачавити* (розм.), *розчавлювати / розчавити* і т. под.;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *вибивати / вибити, побити, пробивати / пробити* (розм., рідко), *розбивати / розбити; відбомбити* (розм.), *розбомбити; погромити, розгромлювати / розгромити; скрушити* (розм., рідко); *виламувати / виламати, зламати, поламати, проламати, розламувати / розламати, уламати* (рідко); *помотлошити* (розм.); *знищувати / знищити; знівечити, занівечити* (рідко), *понівечити; розпанахувати / розпанахати* (розм.); *виплюндрувати, сплюндрувати; спустошувати / спустошити; зривати / зірвати, підривати / підірвати*[1], *розривати*[1] */ розірвати; зруйнувати, поруйнувати; розтрощувати / розтрощити, строщити* (розм.) тощо;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *відбатожити; вибити, побити; віддубасити* (розм.), *надубасити* (розм.); *окалічувати / окалічити* (розм.), *покалічити, скалічити; покаменувати* (заст.); *покарати, скарати, укарати* (діал.); *зранювати / зранити, обранити* (розм., рідко), *поранити, розранювати / розранити* (рідко); *обрепіжити* (зневажл.), *урепіжити (врепіжити)* (діал.); *висікти* (заст.); *посмугувати; вистьобати* (розм.), *відстьобати*[1], *настьобувати*[2] */ настьобати* (розм.), *постьобати*[2]; *вишмагати* (розм.), *відшмагати* і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *побатувати* (розм.), *розбатовувати / розбатувати* (розм.); *звалювати / звалити, повалити*[1]; *здвоювати / здвоїти, подвоювати / подвоїти, роздвоювати / роздвоїти; переділяти / переділити, поділяти / поділити, розділяти, розділювати / розділити; розколювати / розколоти; скошувати*[1] */ скосити; покраяти* (рідко), *розкраювати / розкраяти, скраяти* (розм.); *покремсати* (розм.), *розкремсати* (розм.), *скремсати* (розм.); *виламувати / виламати, відламувати / відламати, зламувати / зламати, переламувати / переламати, поламати, розламувати / розлама-*

ти, уламати (рідко)*; полокшити* (розм.)*; розпанахувати / розпанахати* (розм.)*; зсікати / зсікти, посікти, розсікати / розсікти, усікати / усікти* (заст.)*; пошарувати*[1]*, розшаровувати / розшарувати* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *виборознити, зборознити, проборознити; вибуравлювати / вибуравити; вивірчувати / вивертіти, навірчувати*[2] */ навертіти, провірчувати / провертіти; подірявити, продірявлювати / продірявити; видовбувати / видовбати, видовбти, подовбати, продовбувати / продовбати, роздовбувати / роздовбати, роздовбти; видряпувати / видряпати, надряпувати / надряпати, подряпати, продряпувати / продряпати, удряпнути (вдряпнути); вижолоблювати / вижолобити, пожолобити; закарбовувати / закарбувати, накарбовувати / накарбувати, покарбувати, розкарбовувати / розкарбувати; викопувати / викопати, укопувати*[1] *(вкопувати) / укопати (вкопати)* (розм.)*; зрешетити, порешетити; виривати*[2] */ вирити, зрити, наривати / нарити, порити, розривати*[2] */ розрити; вишкрябувати / вишкрябати, нашкрябувати / нашкрябати, пошкрябати* і т. под.;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *збагнітувати* (діал.)*; згноїти, загноювати / загноїти* (рідко)*, погноїти, розгноювати / розгноїти* (розм.)*; здеформувати; зламати, поламати* (розм.)*, проламати, розламувати / розламати* (розм.)*, уламувати / уламати* (рідко)*; знівечити, занівечити* (рідко)*, понівечити; перепалювати / перепалити, попалити, спалювати / спалити; зіпсувати, зопсувати, попсувати; зруйнувати, поруйнувати, розруйновувати / розруйнувати* і т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *згризати / згризти, погризти, угризати (вгризати) / вгризти (угризти); роздзюбати; роздзьобувати / роздзьобати; надряпувати / надряпати, подряпати, удряпнути (вдряпнути); пожалити, ужалити (вжалити); покулачити* (розм.)*; укусити (вкусити); вичубити* (розм.)*, відчубити* (розм.)*, почубити* (розм.) тощо.

Із 522 твірних 230 (43, 8 %) утворюють похідні зі словотвірним значенням "довести дію до результату", при цьому 160 (30,

5 %) мотивує більше ніж один дериват, зокрема 58 – два, 49 – три, 19 – чотири, 24 – п'ять, 7 – шість, 3 – сім. Загальна кількість вторинних найменувань становить 592 одиниці.

Таким чином, окреслена семантична позиція у вербальному блоці досліджуваних базем відзначається великою протяжністю і глибиною місць. Така висока словотворча активність зумовлена насамперед домінуванням у змістовій конфігурації конституентів поля деструкції результативної семи.

Специфіка акціональної ситуації, яку маніфестують вербативи із семою руйнування, полягає не лише у передбачуваних об'єктних наслідках, але й у здатності розгортатися у часі та просторі, здійснюватися з різною напругою та силою. У зв'язку з цим аналізованим дієсловам властиві векторна, темпоральна, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які дериваційно реалізуються у похідних з відповідною семантикою.

Здатність деструктивної дії поширюватися у просторі репрезентує векторна валентність, що на морфолого-синтаксичному рівні становить поєднання вербативів з локативами на зразок *знизу, зверху, збоку, всередину, довкола, на поверхню, на частину предмета* і т. под., що дає поштовх дериваційним перетворенням, на основі яких відбувається формування похідних на позначення просторової трансформації дії, пор.: *смалити* "Пошкоджувати вогнем що-небудь" → *обсмалювати / обсмалити* → "... пошкоджувати вогнем поверхню або краї чого-небудь / / Пошкоджувати вогнем що-небудь по поверхні", *просмалювати / просмалити* "Пропалювати що-небудь наскрізь". У "чистому" вигляді векторна валентність властива лише дієсловам переміщення, щодо складників макрополя конкретної фізичної дії, то вона корелює з субстанційною, зокрема з об'єктною (об'єктно-результативною), оскільки будь-яка акціональна локальна спрямованість на предмет спричиняє видозміну його структури, тобто призводить до тих чи інших руйнівних

наслідків. Так, дієслова із локативними семами, мотивовані деструктивами, вказують на пошкодження поверхні, невеликої частини об'єкта, проникнення всередину чи крізь або відокремлення від нього якоїсь частки, пор.: *гризти* "1. Міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь // Кусати, здавлюючи зубами. 2. (розм.) Сильно жалити, кусати" → *вигризати / вигризти* "Гризучи, робити отвір або порожнину в чому-небудь"; → *відгризати / відгризти* – "Гризучи, відокремлювати що-небудь"; → *обгризати / обгризти* – "Гризти що-небудь кругом з поверхні або відкушуючи краї; обкушувати"; → *перегризати / перегризти* – "Гризучи, розділяти на частини"; → *підгризати / підгризти* – "Гризти трохи, частково, перев. у нижній частині чого-небудь"; → *прогризати / прогризти* – "Продірявлювати зубами, проточувати що-небудь наскрізь".

З огляду на те, що в похідних вербативах просторове значення невіддільне від результативного, в окремих випадках виникають труднощі при диференціації і кваліфікації похідних дієслів, зокрема складно однозначно віднести той чи інший дериват до однієї із семантичних позицій – результативної або якоїсь із локативних. Наприклад, базема *ламати* тлумачиться так: "Згинаючи або б'ючи з силою, відділяти частини чого-небудь або розділяти щось на частини". Окреслений вербатив позначає ситуацію, в результаті якої структурна цілість предмета впливу порушується – від нього відокремлюється якась частка або він стає поділеним на одно- чи різнорідні елементи: "Надвечір скресає річка й *ламає* кригу" (М. Коцюбинський), "Раніше, ніж починали снідання, старійшина *ламав* хліб, брав частку від страв і кидав це у вогнище, бо, як вірили, під ним жили душі пращурів" (С. Скляренко). У зв'язку з цим виникає питання, чи похідні *виламувати / виламати* ("Ламаючи, відривати, відокремлювати частину від цілого"), *відламувати / відламати* ("Ламаючи, відділяти, відокремлювати частину від цілого"), *переламувати / переламати* ("Ламаючи, ділити, роз'єднувати на частини; розламувати"), *розламувати / розламати*

("Ламаючи, ділити що-небудь; переламувати") розглядати як такі, що мають словотвірне значення "довести дію до результату", чи як такі, що належать до однієї з семантичних позицій, які становлять собою реалізацію векторної (векторно-об'єктної) валентності, зокрема словотвірне значення "виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки". З одного боку, цілком прийнятно кваліфікувати названі похідні як репрезентанти реалізації об'єктно-результативної валентності, пор: *ламати* (ставити за мету відокремити частину, передбачуваний результат – відділена частина) → *відламати, виламати*; *ламати* (мета і очікувані наслідки – поділений предмет) → *переламати, розламати.* З іншого, видається можливим інтерпретувати окреслені деривати як такі, які актуалізують локативно-об'єктну валентність, пор: *ламати* (заплановані наслідки – відокремлення частини, реальний результат – поділ предмета на елементи) → *переламати, розламати;* і навпаки – передбачувані наслідки – розподіл предмета, а результатом є відділена частина) → *відламати, виламати.* Окрім того, дію може здійснювати активний суб'єкт, позбавлений ознак цілеспрямованості, наприклад, явища і стихійні сили природи, у зв'язку з чим складно однозначно передбачити, які будуть наслідки, хоча закономірно, що буде або відокремлення частини від предмета, або його розподіл.

У мовознавчих працях, присвячених внутрішньодієслівній деривації, немає чітких класифікаційних прийомів диференціації результативних і просторових значень похідних, щоправда, зазначається, що "цілком природним є таке явище, коли в деяких префіксальних значеннях не можна надати перевагу ані аспектуальному, ані локативному компоненту" [Соколова 2003: 142], тому, "розглядаючи пристосування префікса, первинним значенням якого є просторове, до основи мотиватора, можна розробити засади для "вимірювання" семантичної відстані між мотиватом і мотиватором" [Соколова 2003:154]. При розмежуванні похідних дієслів, мотивованих конструктами поля

деструкції, в яких своєрідно переплелися результативні і просторові ознаки, ми спиралися передовсім на значення дериватів, які засвідчені у тлумачному словнику. Якщо лексикографічні дефініції перфективованих вербативів конгруентні або корелюють із словниковим тлумаченням вихідного без будь-якої конкретизації їх змісту або лише у плані результативності, то такі деривати зараховувалися до семантичної позиції "довести дію до результату", наприклад: *толочити* "Приминати, надломлювати трав'янисті рослини, пошкоджувати посіви, городину і т. ін., ходячи, їздячи, пасучись на них тощо" → *витолочувати / витолочити* "Приминати, надломлювати трав'янисті рослини, пошкоджувати посіви, городину, траву і т. ін., ходячи, їздячи, пасучись по них тощо"; *шмагати* "Завдавати ударів, бити чимсь гнучким" → *вишмагати* "Побити батогом, нагайкою і т. ін"; *свердлити* "Обертаючи свердло, робити в чому-небудь отвори, заглибини" → *висвердлювати / висвердлити* "Свердлячи, робити отвір, заглибину в чому-небудь". Якщо між твірним і похідним відбувся семантичний зсув, нехай і мінімальний, тобто якщо вторинне найменування конкретизує, уточнює якусь з ознак змісту баземи у локальному аспекті, то деривати зараховувалися до просторових трансформацій вихідної одиниці, пор: *бити* "Завдавати ударів кому-небудь" → *відбити* "Ударами пошкодити що-небудь в організмі", тобто якусь частину організму; *оббивати / оббити* "Ранити ударами або зачіпаючи об що-небудь тверде (про людське тіло)". У зв'язку з цим похідні *виламувати / виламати*, *відламувати / відламати*, *переламувати / переламати* тощо слід кваліфікувати як такі, що виникли внаслідок реалізації локативно-об'єктної валентності твірного. Однак і така вибрана нами позиція не в усіх випадках дає змогу здійснити чітку класифікацію дериватів на результативні та просторові. Так, з огляду на порівняння лексикографічних дефініцій вихідних і вторинних найменувань, дієслово *зламувати / зламати* ("Згинаючи що-небудь, надавлюючи на щось, відділяти, відламувати частини, куски від чого-небудь; розламувати") слід зарахувати до таких, що мають значення "довести дію до результату", оскільки його словникове тлумачення вказує і на відокремлення частини від цілого, і на поділ предмета. Проте і *відламувати*, і *розламувати*, які виступають ідентифікаторами *зламати*, ми віднесли до локативних трансформацій деструктивного змісту. Таким чином, виникає замкнуте коло, зумовлене специфікою релятивної семантики вербативів, які у словниках переважно визначаються один через одного. Для більшої наочності наведемо ще приклад. Так, перший лексико-семантичний варіант лексеми *дерти, драти*, що належить до лексико-семантичної групи "Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь", має значення "Рвати, розривати на шматки кого-, що-небудь; роздирати". Отже, похідні *видирати / видерти, видрати* "Рвучи, відділяти, відокремлювати що-небудь від цілого"; *віддирати / віддерти, відідрати* "Відірвати, відділяти частину чогось ..."; *здирати / зідрати* "Відділяти, знімати верхній шар чого-небудь" слід віднести до локативних перетворень змісту твірного, адже вони конкретизують його значення у плані відокремлення частини предмета, а не його розподілу. Однак інший лексико-семантичний варіант *дерти, драти*, який теж належить до названої лексико-семантичної групи, тлумачиться як "відриваючи що-небудь, відокремлювати", у зв'язку з чим вищезгадані деривати вказують на наслідок позначуваного впливу і відповідно повинні кваліфікуватися як носії словотвірного значення "довести дію до результату". Аналогічних випадків на матеріалі нашого дослідження виявляється чимало.

З огляду на дифузність, розмитість вербативної семантики та неможливість однозначної інтерпретації похідних дієслів їх слід зараховувати до обох груп, адже "практичний аналіз дієслів, які характеризуються різним характером розподілу в часі та способу перебігу дії, свідчить, що ці значення своєрідно переплітаються в кожному дієслові, і в більшості випадків можна говорити не про чітку класифікацію, яка складається із взаємо-

виключних рубрик, а про перевагу того чи іншого ... значення. Супровідними можуть бути як аспектуальні значення, так і неаспектуальні (зокрема просторові)" [Соколова 2003: 150].

Для того щоб виокремити семантичні позиції у рамках векторно-об'єктної трансформації деструктивного впливу, слід враховувати дві обставини. По-перше, "загальним, ідентифікувальним значенням дієслів ..., що виражають просторові відношення, є вказівка на положення об'єкта в просторі. Об'єкт мислиться як крапка в просторі" [Хамидуллина 1975: 95]. По-друге, необхідно ввести поняття орієнтації дії, зокрема способів орієнтації дії відносно певного предмета [Соколова 2003: 156]. З огляду на те, куди спрямовується деструктивна дія відносно статичного сегмента у просторі – на поверхню, довкола, крізь, всередину тощо, векторно-об'єктна валентність досліджуваних твірних здатна реалізуватися у похідних із наступними словотвірними значеннями: "поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта", "виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки", "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший".

Похідні зі словотвірним значенням **"поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта"** позначають таку руйнівну спрямованість на предмет, у результаті якої пошкоджується його зовнішня площина, незначна частка, якийсь бік тощо. Такі вторинні одиниці сформувалися на базі дериваційної конденсації морфолого-синтаксичної конструкції твірного дієслова і локатива, пор.: кусати кругом, кусати з усіх боків → *обкушувати / обкусати*; стругати зверху → *надстругувати / надстругати*, рити збоку → *підривати / підрити*. Загальна кількість зафіксованих дериватів окресленої семантичної позиції становить 191, вони мотивовані 84 (16 %) твірними, 19 з яких утворюють два похідні, 16 – три, 8 – чотири, 5 – п'ять, 2 – шість, 1 – вісім, пор. у розрізі лексико-семантичних груп:

1) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *надбивати / надбити, оббивати / оббити; обомбити* (розм.)*; надламувати / надламати, обламувати*[2] (рідко), *обламувати / обламати, підламувати*[1] */ підламати; надломлювати / надломити, обломити / обломлювати, підломлювати / підломити* і т. под.;

2) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *відбити, оббивати / оббити, підбивати / підбити, прибити* (розм.), *пробивати / пробити, розбивати / розбити; випікати / випекти, опікати*[1] */опекти, обпікати / обпекти, припікати / припекти, спекти*[1] (розм.), *упекти (впекти); підсікати / підсікти; обстьобувати / обстьобати* тощо;

3) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відбрити, підбривати / підбрити, пробривати / пробрити; підголювати / підголити, проголювати / проголити; наддирати / наддерти* (розм.), *обдирати / обдерти, обідрати; піддовбувати / піддовбати; обжинати / обжати, піджинати / піджати, прожинати / прожати; відкошувати / відкосити, надкошувати / надкосити, обкошувати / обкосити, підкошувати / підкосити, прокошувати / прокосити; обкраювати / обкраяти* (розм.), *підкраювати / підкраяти* (розм.)*; обкремсати* (розм.)*; надрізувати, надрізати / надрізати, обрізувати, обрізати / обрізати, підрізувати, підрізати / підрізати; надтісувати / надтесати, обтісувати / обтесати, отісувати / отесати, підтісувати / підтесати; надтинати / надтяти, обтинати / обтяти, підтинати / підтяти, підітнути* і т. под;

4) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *оббурювати / оббурити; наддовбувати / наддовбати; обдряпувати / обдряпати; обкопувати / обкопати, окопувати / окопати; підкопувати / підкопати; надривати / надірвати, уривати*[1] *(вривати) / увірвати (ввірвати), урвати; обривати*[2] */ обрити* (рідко), *підривати*[2] */ підрити; надсвердлювати / надсвердлити* і т. под.;

5) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *підгноювати / підгноїти* (розм.)*; заламувати / заламати, надла-*

мувати / надламати, обламувати[1] / обламати, обламувати[2] (рідко), *підламувати[1] / підламати; заломлювати / заломити, надломлювати / надломити, обломлювати / обломити, підломити; обпалювати / обпалити, опалювати, опаляти / опалити, підпалювати / підпалити* (розм.), *припалювати / припалити; приплющувати[1] / приплющити, приплюснути; засмалювати / засмалити, обсмалювати / обсмалити, осмалювати / осмалити, підсмалювати / підсмалити, присмалювати / присмалити;*

6) ***"природні деструктивні дієслова"***: *обгризати / обгризти, підгризати / підгризти; наддзюбувати / наддзюбати* (розм.), *обдзюбати; обдзьобувати / обдзьобати; наддовбувати / наддовбати; обдряпувати / обдряпати; надкльовувати / надклювати, обкльовувати / обклювати; обкушувати / обкусати, підкушувати, підкусювати* (діал.) */ підкусити; обскубувати / обскубати, обскубти, оскубувати / оскубати, оскубти* (розм.), *підскубувати / підскубати, підскубти; общипувати / общипати, підщипувати / підщипати* (розм.) і т. под.

Вторинні найменування зі словотвірним значенням **"виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки"** маніфестують такий спосіб орієнтації відносно предмета, внаслідок чого від нього відділяється якась частина або те, що в ньому знаходиться, або відбувається його розчленування на частини: *відбатовувати / відбатувати* "Відрізувати частину чого-небудь", *видзьобувати / видзьобати* "Дзьобаючи, довбаючи дзьобом, витягати, виймати що-небудь звідкись", *розрубувати / розрубати* "Рубаючи, розділяти, розсікати на частини, шматки".

Загальна кількість похідних становить 182 одиниці, вони утворені від 61 (11, 7 %) твірного, з яких 17 мотивувало два деривати, 4 – три, 7 – чотири, 8 – п'ять, 5– шість, 3 – сім, пор. за лексико-семантичними групами:

1) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *вибивати / вибити, відбивати / відбити, оббивати / оббити; вивалювати / вивалити; виламувати / виламати, відламувати / відламати, переламувати / переламати, поламати, розламувати / розламати; розривати[1] / розірвати; відрубувати / відрубати, обрубувати / обрубати, перерубувати / перерубати, розрубувати / розрубати, урубати[1] (врубати)* і т. под.;

2) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відбатовувати / відбатувати* (розм.); *вибивати / вибити, відбивати / відбити, збивати / збити, надбивати / надбити, оббивати / оббити, перебивати / перебити; виділяти / виділити, відділяти, відділювати / відділити, переділяти / переділити, уділяти (вділяти) / уділити (вділити); відколювати / відколоти, сколювати / сколоти; відкошувати / відкосити; викраювати / викраяти, відкраювати / відкраяти, украяти (вкраяти); відкремсати* (розм.); *відкришувати / відкришити, укришити (вкришити); відкроювати / відкроїти, укроїти (вкроїти)* (діал.); *випилювати / випиляти, відпилювати, перепилювати / перепиляти, спилювати / спиляти; вирізувати / вирізати, відрізувати / відрізати, зрізувати, зрізати / зрізати, обрізувати, обрізати / обрізати, перерізувати / перерізати, урізувати[1] (врізувати) / урізати (врізати); відсікати / відсікти, обсікати / обсікти, осікати / осікти* (розм., рідко), *пересікати / пересікти, усікати / усікти* (заст.); *відшаровувати[1] / відшарувати; відшматувати* (розм.) і т. под.;

3) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *видряпувати / видряпати, здряпувати / здряпати; виколупувати / виколупати, відколупувати / відколупати, обколупувати / обколупати, підколупувати / підколупати, сколупувати / сколупати, уколупувати (вколупувати) / уколупати (вколупати)* (розм.); *відкопувати / відкопати, укопувати[1] (вкопувати) / укопати (вкопати)* (розм.); *вишкрябувати / вишкрябати, відшкрябувати / відшкрябати, зшкрябувати, зішкрябувати / зшкрябати, зішкрябати* (розм.); *вишпортувати / вишпорпати* (розм.) тощо;

4) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *виламувати / виламати, відламувати / відламати, зламувати /*

зламати, переламувати / переламати, поламати, розламувати / розламати; виломлювати / виломити, відломлювати / відломити, зломити, переломлювати / переломити, поломити (розм.), *розломлювати / розломити, уломити (вломити)* (розм.);

5) ***"природні деструктивні дієслова"***: *відгризати / відгризти, розгризати / розгризти, угризати (вгризати) / вгризти (угризти); видзьобувати / видзьобати, віддзьобувати / віддзьобати; видряпувати / видряпати, здряпувати / здряпати; викушувати / викусити, відкушувати / відкусити, надкушувати / надкусити, перекушувати / перекусити, розкушувати / розкусити, скушувати / скусити, укусити (вкусити)* (розм.); *вискубувати / вискубати, вискубти, ускубнути (вскубнути)* і т. под.

Деривати зі словотвірним значенням **"спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший"** вказують на таку деструктивну локалізацію, в результаті якої відбувається проникнення чогось всередину предмета, у зв'язку з чим у ньому з'являється якась виїмка або він пронизується наскрізь. Похідні формуються на основі дериваційного перетворення синтаксичної конструкції на зразок "дієслово + локативи *крізь, наскрізь, всередину*": *прошпигувати / пришпигати* "Протикати чим-небудь наскрізь", *продавлювати / продавити* "Надавлюючи, натискуючи власною масою, прогинати всередину", *проколупувати / проколупати* "Колупаючи, проникати всередину чого-небудь, робити отвір у чомусь".

Із 522 твірних 48 (9, 2 %) продукують вторинні дієслова названої семантичної позиції, з них 15 утворюють по два деривати, пор. у розрізі лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *вколювати[1] (уколювати) / вколоти (уколоти); прострілювати[1] / прострелити;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *пробивати / пробити; провалювати / провалити; продавлювати / продавити; виламувати / виламати, проламувати / проламати; пропалювати / пропалити; прорубувати / прорубати;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *вколювати[1] (уколювати) / вколоти (уколоти), проколювати / проколоти; прорізувати, прорізати / прорізати; просікати / просікти; просмалювати / просмалити; протирати / протерти; протикати / проткнути; прошпигувати / прошпигнути* (розм.); *проштрикувати / проштрикнути* (розм.);

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *пробивати / пробити; видовбувати / видовбати, видовбти, продовбувати / продовбати, продовбти; випилювати / випиляти, запилювати[1] / запиляти* (спец.); *висікати / висікти, просікати / просікти; простругувати / простругати* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *ввірчувати (увірчувати) / ввертіти (увертіти); продирати / продерти, продрати* (розм.); *вдовбувати (удовбувати) / вдовбати (удовбати); проколупувати / проколупати; прорізувати, прорізати / прорізати; врубувати (урубувати) / врубати (урубати); просвердлювати / просвердлити; прошкрябувати / прошкрябати;*

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *виламувати / виламати, проламувати / проламати; проломлювати / проломити; пропалювати / пропалити; запресовувати / запресувати; просмалювати / просмалити;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *вигризати / вигризти, прогризати / прогризти; видзьобувати / видзьобати, продзьобувати / продзьобати; виклювувати / виклювати, проклювувати / проклювати; перекушувати / перекусити, прокушувати / прокусити; втоптувати[1] (утоптувати) / втоптати (утоптати); вчавлювати (учавлювати) / вчавити (учавити)* (розм.); *прошпигувати / прошпигнути* (розм.) і т. под.

Дериваційна реалізація векторно-об'єктної валентності дієслів із семою руйнування насамперед залежить від специфіки репрезентованої ними ситуації. Закономірно, що найбільшу словотворчу активність виявляють вербативи, які позначають різнобічне розгортання дії, що уможливлює їх здатність без

обмежень вступати в синтагматичні зв'язки з локативами та дає змогу здійснюватися просторовим мутаціям. У зв'язку з цим високу продуктивність виявляють твірні лексико-семантичної групи "Природні деструктивні дієслова", семантика більшості з яких не містить вказівки на локалізацію зони руйнівного впливу. Інакше кажучи, пошкоджувати, псувати об'єкт власними органами можна з різних боків та у різних напрямках, щоправда, за умови, що властивості предмета це дозволяють. Щодо інших угруповань поля деструкції, то для їх складників існують обмеження на актуалізацію векторно-об'єктної валентності, зумовлені наявністю в їх значенні інформаційної конкретизації про орієнтацію руйнівної дії, наприклад, лише поверхня, окремий бік, проникнення всередину тощо. Так, дієслова лексико-семантичної групи "Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм" маніфестують таку ситуацію, за якої поставлена мета досягається акціональним впливом на зовнішню площину об'єкта (тіло, його частина). З огляду на те, що передбачуваним та реальним результатом здебільшого є побої, рани, травми, то окреслені твірні активно продукують деривати зі словотвірним значенням "поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта", рідше – "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший" і не утворюють похідних зі значенням "виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки".

Семантика вербативів лексико-семантичної групи "Убивати, умертвляти кого-небудь" співвідносна значенням вказаних деструктивів. Однак, оскільки прогнозованим наслідком є мертва істота, то зазначені твірні не здатні мотивувати деривати зі словотвірним значенням "поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта" чи – "виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки" (будь-яке відокремлення призводить до фізичного знищення, пор: рубати → відрубати

голову), проте спорадично породжують вторинні найменування зі словотвірним значенням "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший", адже убити, умертвити можна і протинаючи когось чимось.

Малопродуктивність дієслів лексико-семантичної групи "Знищувати що-небудь; перетворювати на руїну" зумовлена тим, що більшість із них позначає ситуацію, в результаті якої відбувається цілковита руйнація предмета, а не порушення якогось із його елементів. У зв'язку з цим вербативи вибірково поєднуються з локативами, про що свідчить наявність невеликої кількості дериватів-репрезентантів просторової трансформації нищівного впливу, пор.: алогічність синтагми громити збоку, але коректність – бомбити довкола, з усіх боків.

Незважаючи на те, що семантична тема лексико-семантичної групи "Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь" корелює зі словотвірним значенням "виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об'єкт на частки", складники окресленого угруповання досить активно реалізують векторно-об'єктну валентність, що зумовлено тим, що ті твірні, в яких превалює сема поділу на частини предмета, здатні мотивувати деривати зі значенням "відокремлення елемента" і навпаки. Аналогічні аспекти характерні конституентам лексико-семантичної групи "Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо". Хоча їхня семантика співвідноситься зі словотвірним значенням "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший", однак у результаті позначуваного ними впливу може пошкоджуватися незначна частинка предмета або відокремлюватися якийсь елемент. Окрім того, ставлячи за мету зробити виїмку, заглибину, подряпину, можна проткнути об'єкт наскрізь.

Таким чином, можливість продукувати похідні, які реалізують векторно-об'єктну трансформацію дії, дієсловами із семою

руйнування залежить від специфіки позначуваної ними ситуації, способу орієнтації деструктивної дії, властивостей предмета впливу, що в свою чергу визначає здатність твірних сполучатися з локативами і дериваційно трансформуватися.

Кожна дія передбачає темпоральні параметри свого тривання, "оскільки в часі відображається зміст будь-якого процесу" [Ушкова, Сидоренко 2000: 247]. Дієслово – це "частина мови, яка "просотана" часовою семантикою, тому цілком закономірно його названо "часівник" у граматиці Є. Тимченка" [Калько 2004: 83]. Інакше кажучи, класу вербативів властиві темпоральні ознаки, які характеризують будь-яку ситуацію з погляду фаз її перебігу в часі: початку, кінця, певного проміжку (між початком і кінцем). Дія, яка здійснюється в об'єктивному часі, обов'язково має передумовою поняття початку, тривання і кінця. Для вираження початкової і кінцевої межі часу, між якими відбувається дія, використовуються спеціальні слова і конструкції на зразок "почати (недовго, довго, закінчувати) + інфінітив" [Хамидуллина 1975: 103], які здатні трансформуватися у похідні, що "об'єктивують ... протяжність дії вихідного дієслова в часі" [Яруллина 1980: 15].

Темпоральна валентність вербативів поля деструкції реалізується у семантичних позиціях "почати виконувати дію", "виконувати дію якийсь час", "завершувати виконувати дію".

Деривати, марковані семою "почати процес", вказують на початкову стадію в розгортанні руйнівної дії, на відлік ситуації від певного моменту. Загальна кількість вторинних найменувань зі словотвірним значенням **"почати виконувати дію"** становить 29 (5, 6 %) одиниць. Вони зафіксовані від твірних із семантичними темами:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *зарубувати;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *зарубувати;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *заперіщити* (розм.); *зарубувати; захвиськати* (розм.); *захльоскати; зацьвохати, зацьвохкати* (розм.); *зашпигати* (розм.);

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *задовбати; зажинати / зажати; запилювати[1] / запиляти* (розм.); *зарубувати; застригти* (розм.); *зацюкати* (розм.);

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *задовбати; задряпати; зарубувати; зашкрябати*;

6) ***"природні деструктивні дієслова"***: *забрикати, задзьобати, задовбати, задряпати, залузати, залускати, захвицати* (розм.), *зацюкати* (розм.), *зашарпати, зашпигати* (розм.), *защипати*.

Похідні, марковані компонентом "тривати, відбуватися певний час", вказують на відтинок часу, протягом якого здійснюється дія: *подовбати / подовбти* "Довбати якийсь час", *погризти* "Гризти якийсь час", *покатувати* "Катувати, мучити якийсь час, допитуючи", *проскородити* "Скородити якийсь час", *проламати* "Ламати якийсь час" і т. под. Серед окреслених дериватів виокремлюються дві групи лексико-семантичних варіантів, які темпорально по-різному модифікують дію. До першого об'єднання входять дієслова із префіксом *по-*, які маніфестують неозначено-тривалий процес. Репрезентовані такими вербативами дії можуть супроводжуватися обставинами на зразок *трохи, недовго* [Безпояско, Городенська 1987: 205], пор.: "Чи вітерець шепне, чи жовна там кору На липі *подовбе*, чи ящірка зелена Зашелестить в кущі – вона, мов тороплена, Шукає матері, дрижить, втіка..." (П. Гулак-Артемовський), "Свиня у панський двір залізла... На смітнику кісток *погризла*" (Л. Глібов). До другої групи належать дієслова, утворені за допомогою префікса *про-*, які передають "значення точно окресленої тривалості, тобто такої, що вкладається в певні часові межі" [Вихованець, Городенська 2004: 237], пор.: "*Проскородив* цілий день", "*Проламати* стіну цілий день".

Із 522 твірних поля деструкції 74 (14,1 %) продукують деривати зі словотвірним значенням "виконувати дію якийсь час", з них 19 утворюють похідні як зі значенням неозначено-тривалої дії, так і з семантикою визначеної тривалості. Загальна кількість вторинних найменувань становить 93 одиниці. Вони зафіксовані від вихідних одиниць лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *подавити, продавити; подушити*[1]*; порубати; почавити;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *побомбити; подавити, продавити; подушити*[1]*; поламати, проламати; поломити* тощо;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *покатувати; поманіжити* (фам.); *помордувати; помучити, промучити; порубати; просмалити* і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *пробрити; проголити; подовбати / подовбти, продовбти; пожати, прожати; поколоти*[1]*; покосити*[1]*, прокосити; покроїти; поламати, проламати; поломити* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *пробурити; повертіти; продряпати; прокарбувати; поколупати, проколупати; покопати, прокопати; покопирсати, прокопирсати; порубати; посвердлити; пошкрябати, прошкрябати* тощо;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *поламати, проламати; поломити; просмалити;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *побрикати; погризти, прогризати / прогризти; продзьобати; подовбати, продовбти; подряпати, продряпати; пожалити; поклювати; полузати; полускати* (розм.); *поскубти; потоптати; пощипати* і т. под.

Похідні зі словотвірним значенням **"завершувати виконувати дію"** вказують на кінцевий етап розвитку дії. У вербальному блоці досліджуваних базем загальна кількість дериватів окресленої семантичної позиції становить 62 одиниці; твірними для них виступили дієслова із семантикою:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *добивати / добити; докінчувати / докінчити; доколювати / доколоти; дорізувати / дорізати; дорубувати /дорубати; дострілювати / дострелити;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *добивати / добити; доламувати / доламати; допалювати / допалити; дорубувати / дорубати; доруйновувати / доруйнувати* і т. под.;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *доколювати / доколоти; досмалювати / досмалити; дотирати / дотерти;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *добивати / добити; добривати / добрити; доголювати / доголити; додовбувати / додовбати, додовбти; дожинати / дожати, докошувати / докосити, покосити*[1]*; докроювати / докроїти; доламувати / доламати; доломлювати / доломити; допилювати / допиляти; доривати*[1] */ дорвати; дорізувати / дорізати; дорубувати / дорубати; достригати / достригти; доструґувати / доструґати; дотісувати / дотесати* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *добурювати / добурити; довірчувати / довертіти; доколупувати / доколупати; докопувати / докопати; докопирсати (розм.); доривати*[1] */ дорвати; доривати*[2] */ дорити; досвердлювати / досвердлити* і т. под.;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *доламувати / доламати; доломлювати / доломити; допалювати / допалити; доруйновувати / доруйнувати; досмалювати / досмалити;*

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *догризати / догризти; додзьобувати / додзьобати; доклювувати / доклювати; долузати; доскубувати / доскубати, доскубти; дощипувати / дощипати* і т. под.

На думку мовознавців, темпоральні модифікації дії характерні для всіх конституентів класу вербативів, що зумовлено онтологічними ознаками процесуальної ситуації, яка передбачає часові параметри свого розгортання, пор.: "Однією з регулярних сем, за зразком якої простежується розгортання сценарію, є фазова парадигма, що вказує на момент виникнення якогось процесу, його вияв, розвиток у часі і його завершеність, що супроводжується досягненням певного результату" [Соколов 1993: 13]. Однак матеріал нашого дослідження засвідчує протилежне: вербативи поля деструкції не виявляють високої активності в часових трансформаціях. Очевидно, малопродук-

тивність детермінована тим, що значна частина дієслів позначає короткотривалу, тимчасову ситуацію, тобто вказує на дію, яка відзначається високою інтенсивністю, здійснюється зазвичай швидко, у зв'язку з чим не виникає потреби конкретизувати перебіг деструкції в часі. За спостереженнями Т. С. Яррулiної, обмеження темпоральних модифікацій зумовлюється браком у твірного ознаки "протяжність у часі" [Яррулина 1980: 16].

Серед репрезентантів темпоральної модифікації руйнівного впливу найбільше засвідчено похідних зі словотвірним значенням "виконувати дію якийсь час", менше – "завершувати виконувати дію" і найменше – "почати виконувати дію". Щоправда, така дериваційна активність властива не лише деструктивам, але й іншим дієслівним угрупованням макрополя конкретної фізичної дії. Так, Т. А. Кільдібекова зазначає, що вербативи конкретної фізичної дії передають фазові значення своєрідно, зокрема початок дії вони переважно маніфестують "аналітичним способом, тоді як словотвірний спосіб для них нетиповий" [1985: 142]: *почати нищити, бомбардувати, бити* і т. под. На названу особливість дериваційної поведінки вербативів вказує також Л. В. Салазнікова: "Семантику початковості, поряд із дієсловами починальної дії, можуть реалізувати й інші мовні одиниці", а саме: "різноманітні аналітичні конструкції, ... словосполучення ... та дієслова, в яких значення початковості словниками не фіксується, а виявляється в процесі функціонування" [2000: 192-193]. Щодо кінцевої фази дії, то вона "може виражатися як словотвірними, так і аналітичними засобами" [Кильдибекова 1985: 142]: *доламати, догризти* і *закінчувати ламати, гризти.*

Окрім того, пасивність деструктивів у продукуванні похідних на позначення темпоральних модифікацій дії пояснюється також їх дериваційною структурою та граматичними ознаками. Так, первинні (непохідні, немежові) і вторинні (похідні, межові) дієслова, що виступають у ролі твірних, відрізняються щодо можливості породжувати вторинні найменування із часовими

характеристиками. "Коли ми говоримо про будь-яке дієслово, що воно належить до доконаного виду, то це означає, що воно не поєднується з фазовими дієсловами та прислівниками ..., що мають значення регулярної повторюваності, і, по-друге, що воно не має у складі парадигм форм теперішнього часу. Відповідно, повідомлення про те, що дієслово належить до недоконаного виду, означає, що у даного дієслова нема жодних обмежень у сполучуваності, окрім тих, які зумовлені його власним значенням, та немає жодних лакун у парадигмі, пов'язаної з категорією часу" [Милославский 1989: 39]. Інакше кажучи, немежові вербативи здатні активно мотивувати деривати на позначення темпоральних модифікацій дії, натомість межовим – це не властиво, адже всі дієслова доконаного виду "об'єднує жорстка несполучуваність з фазовими дієсловами" [Петрухина 2000: 182].

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв'язку з чим конституентам макрополя конкретної фізичної дії властива валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентується поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. под., а на дериваційному – реалізується у девербативах, які маніфестують кількісно-якісні модифікації процесу.

Квантитативна трансформація деструктивного змісту неоднорідна. Вона поділяється на три групи: 1) кількісно-дистрибутивний вияв дії; 2) інтенсивний вияв дії; 3) кратний вияв дії.

Першу групу становлять похідні зі словотвірними значеннями "кількісний вияв дії" та "дистрибутивність дії".

Девербативи семантичної позиції **"кількісний вияв дії"** позначають численність реалізації деструктивного впливу на предмет. Більшість вторинних одиниць маніфестує кількісний вияв деструктивної дії у "чистому" вигляді, наприклад: *набатувати* "Нарізати багато чого-небудь великими шматками", *надрібни-*

ти "Подрібнити певну кількість чого-небудь", *накришувати / накришити* "Подрібнювати щось у якій-небудь кількості". Частина дериватів маркована локативною семою, пор: *сколювати / сколоти* "Заподіювати собі рани гострим предметом у багатьох місцях", *посікти* "1. Заподіяти багато глибоких ран шаблею, сокирою тощо, пробити в багатьох місцях", *пороздирати* "1. Роздерти, розірвати все або багато чого-небудь, у багатьох місцях // Подряпати у багатьох місцях". Однак, незважаючи на наявність у вказаних дериватів просторових компонентів, вони зараховуються до квантитативних модифікацій дії, оскільки кількісно-якісні ознаки у них превалюють, на що вказує те, що поряд із вказівкою "у багатьох місцях" здебільшого акцентується також і на розподільності дії.

Похідних зі словотвірним значенням **"кількісний вияв дії"** зафіксовано 130. Вони утворені від 116 (22, 1 %) твірних, 11 з яких утворили по два дієслова, 1 – чотири, пор. у розрізі лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *набивати / набити; навішувати[2] / навішати; надавлювати / надавити* (розм.); *надушити* (розм.); *наколоти; наморити; нарізати; відстрілювати[2] / відстріляти, настрілювати / настріляти; натруювати / натруїти;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *набивати / набити; надавлювати / надавити* (розм.); *назривати; позрізувати / позрізати; наламувати / наламати; наломлювати / наломити; налупати; пообвалювати; наривати[1] / нарвати* тощо;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *наглушити; переколювати / переколоти, поколоти[2], пообпалювати; порозривати[1]; порубати* (рідко); *потикати* (розм.) і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *набатувати* (розм.); *набивати / набити; повідламувати; надирати / недерти, надрати; надовбувати / надовбати; надробити; нажинати / нажати; наколювати / наколоти; відкосити, накошувати / накосити; накраювати / накраяти; накремсати* (розм.); *накришувати / накришити; наривати[1] / нарвати; нарізати, нарізувати / нарізати, порізати; нарубувати / нарубати; насікати / насікти, посікти; наскіпати; настинати; настригати / настригти; настругувати / настругати; натісувати / натесати; нашаткувати* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *набуравлювати / набуравити; повертіти; навибивати, повибивати; здірявлювати / здірявити* (розм.); *надовбувати / надовбати; наколупувати / наколупати; накопувати / накопати, перекопувати / перекопати, покопати; скопувати / скопати; попросвердлювати; наривати / нарити, переривати[2] / перерити; порозривати[1]; насвердлити, посвердлити* тощо;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *нагноювати / нагноїти; позгинати; наламувати / наламати; наломлювати / наломити; напсувати; насмалювати / насмалити* т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *нагризати / нагризти; передряпувати / передряпати; нажалити* (розм.), *обжалювати / обжалити; накльовувати[1] / наклювати; накушувати / накусати; налузати; налускати; наскубувати / наскубти, наскубати; нащипувати / нащипати* тощо.

Похідні зі словотвірним значенням **"дистрибутивність дії"** репрезентують спрямованість руйнівного впливу на множину об'єктів. "Особливістю їх значення є специфічне вираження дії як ... розподільної між багатьома особами, іншими істотами або предметами в певній послідовності – один за одним" [Мединська 2000: 6]. Вторинні найменування такої семантичної позиції є найчисленнішими репрезентантами дериваційної реалізації валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії деструктивів. Вони зафіксовані від більшості твірних та потенційні від інших, що зумовлено здатністю руйнівного впливу поширюватися на різноманітні об'єкти.

Загальна кількість похідних зі словотвірним значенням "дистрибутивність дії" становить 247 одиниць, які утворені від

190 (36, 2 %) дієслів, 33 з яких мотивують два деривати, 12 – три, пор. у розрізі лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *вибивати / вибити, перебити, побити; перевалювати*[2] (розм.), *повалити; переваляти, поваляти; вивішати, перевішувати*[2] */ перевішати, повішати; вигублювати, вигубляти / вигубити, перегубити; передавлювати / передавити, подавити; видушувати / видушити, передушувати / передушити, подушити*[1]; *вистрілювати*[2] */ вистріляти, вистреляти, перестрілювати / перестріляти, постріляти, пострелятн; витруювати / витруїти, перетруювати / перетруїти, потруїти* і т. под.;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *перебивати / перебити; повисаджувати* (розм.); *поламати; поломити* (розм.); *перемотлошити* (розм.); *винищувати / винищити, понищити; перенівечити; поплюндрувати; попустошити; поруйнувати; поспалювати; перетовкти, потовкти; витрощити, перетрощити* (розм.); *потрощити* (розм.) тощо;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *перевалювати*[2] */ перевалити* (розм.); *перекалічувати / перекалічити; перекатувати; переколошматити* (розм.); *переранити; пересікти; посліпити; перешмагати* (розм.) і т. под.;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *перебатувати* (розм.); *перебивати / перебити; перевалювати*[2], *повалити*; *переваляти, поваляти; повідрізувати, повідрізати; повідрубувати; повідтинати; вижинати / вижати, пережинати / пережати, пожати; поколоти*[1]; *викошувати / викосити, обкосити* (розм.), *перекошувати*[1] */ перекосити; перекраювати / перекраяти; перекришити; поламати; поломити* (розм.); *перерубувати / перерубати; постинати*[1]; *перестригати / перестригти; перешматувати* (розм.) і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *переборознити; передряпувати / передряпати; перекарбовувати / перекарбувати; перекопувати / перекопати, покопати; попросвердлювати; переривати*[2] */ перерити; перерубувати / перерубати; пересвердлювати / пересвердлити, посвердлити* тощо;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *перегноювати / перегноїти, погноїти; поламати; поломити* (розм.); *перенівечити; перепаскуджувати / перепаскудити* (розм.); *поплюндрувати; перепсувати; поруйнувати; поушкоджувати* і т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *перегризати / перегризти; подзьобати; подзюбати; подовбати, подовбти; передряпувати / передряпати; перекльовувати / переклювати; перекусати, покусати; полузати; перелускати, полускати* (розм.); *перескубувати / перескубати; перещипувати / перещипати* тощо.

Руйнівний вплив може здійснюватися з різною напругою, більшою або меншою силою. У зв'язку з цим з-поміж девербативів-актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії досліджуваних твірних виокремлюються похідні зі словотвірними значеннями "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" та "виконувати дію недостатньо інтенсивно", які формують другу групу репрезентантів квантитативних модифікацій деструктивного процесу – інтенсивний вияв дії.

Деривати семантичної позиції **"виконувати дію з надмірною інтенсивністю"** виникли внаслідок здатності деструктивів поєднуватися із прислівниками дуже (сильно, украй, старанно і т. под.), пор.: вибатожити "Дуже побити батогом; відшмагати", нашмагати "Шмагаючи, сильно побити", вимучувати / вимучити "Украй знесилювати кого-небудь; завдавати фізичних або душевних мук". До окресленого підтипу похідних нами також зараховуються вторинні найменування, що позначають умертвляння істот на зразок зажалити "Жалячи, довести до тяжкого стану або загибелі", заклювувати / заклювати "Бити дзьобом, забивати на смерть", замордовувати / замордувати "Мордуванням, тортурами, доводити до загибелі, смерті; замучити на смерть". Така ідентифікація стосується лише тих дериватів, які мотивуються складниками лексико-семантичних груп "Бити

кого-небудь, завдавати фізичних травм", "Природні деструктивні дієслова", що маніфестують ситуацію, яка не передбачає своїм результатом знищення об'єкта впливу. Умертвляння відбувається за умови надмірної інтенсивності дії.

Загальна кількість похідних зі словотвірним значенням "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" становить 52 одиниці. Вони зафіксовані від 30 (5, 7 %) базем зі значенням:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *придавлювати / придавити* (розм.) "Дуже сильно стискуючи в якомусь місці, умертвляти кого-небудь";

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *обпалювати / обпалити; розпанахувати / розпанахати;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *вибатожити* (розм.); *збити, оббити* (рідко), *убивати*[1] *(вбивати)* (розм.); *придавити, роздавлювати / роздавити; відкатувати* (розм., рідко), *закатовувати / закатувати, покатувати, скатувати; відлупити* (розм.); *відлупцювати* (розм.), *налупцювати* (розм.); *виманіжити* (розм.); *вимордувати* (діал.), *замордовувати / замордувати, перемордувати* (розм.), *помордувати; вимучувати / вимучити, замучувати / замучити, перемучити, примучити* (розм.); *спороти*[2] (розм.); *розсікати / розсікти, засікати / засікти, насікти* (розм.); *висмалювати / висмалити; затовкти* (розм.), *стовкти* (розм.), *обтовкти* (розм.), *потовкти* (розм.); *захльоствувати*[2] */ захльостати; зашмагати* (розм.), *нашмагати* (розм.), *обшмагати* (розм.), *пошмагати* (розм.);

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *розпанахувати / розпанахати; посікти; розшматовувати / розшматувати;*

5) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *перегинати / перегнути; відпресовувати / відпресувати;*

6) ***"природні деструктивні дієслова"***: *роздряпувати / роздряпати; зажалити; пожирати / пожерти; заїдати / заїсти, поїдати / поїсти; заклювувати / заклювати; закусати; заскубти.*

Утворення похідних зі словотвірним значенням **"виконувати дію недостатньо інтенсивно"** передбачає здатність окремих дієслів із семою руйнування об'єкта поєднуватися із прислівниками *легко, ледве*. Дериватів зафіксовано 5 (1 %) від твірних лексико-семантичних груп:

1) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *примучити* (розм.); *підранювати / підранити* (мисл., розм.); *підхльоствувати; поцьвохкувати;*

2) ***"природні деструктивні дієслова"***: *подряпати.*

Деструктивна ситуація може мати разовий характер або повторюватися, пор.: "Матвій підвівся, навпомацки знайшов весло, *стругнув* держало дідовим ножем" (М. Стельмах), "Він, в котрий уже раз, *перестругував* глину, раніш розмочену й збиту дерев'яною довбешкою, щоб роздрібнити грудки, потім розмочував і довго місив" (О. Ільченко). У зв'язку з цим з-поміж девербативів-репрезентантів квантитативної модифікації руйнівного впливу виокремлюється група похідних, які позначають кратність вияву самої дії. До неї входять вторинні одиниці зі словотвірними значеннями "однократність дії", "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому", "виконувати дію час від часу".

Деривати семантичної позиції **"однократність дії"** вказують на разовість, моментальність, недовготривалість процесу: "– А ти не втерпів і *гаратнув* його каменюкою по маківці?" (І. Вільде), "Обстрижений пудель ... *дряпнув* її лапою по руці, домагаючись їсти" (М. Коцюбинський). У лінгвістиці немає єдиного погляду на специфіку однократності [див.: Клименко, Пещак, Савченко 1982: 195-229]. З погляду осмислення процесів внутрішньодієслівної деривації відкритим залишається питання, до якого типу модифікацій – темпоральної чи квантитативної – належать похідні зі значенням одноразовості дії. С. О. Соколова однократність дії розглядає у фазових родах дієслівної дії [2003: 122, 130]. І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська – у кількісних [2004: 238-239]. У зв'язку з тим, що "утворення

однократності часто супроводжується вказівкою на інтенсивність і експресивність дії" [Клименко, Пещак, Савченко 1982: 229] і вона корелює із поняттям багатократності дії, ми вслід за І. Р. Вихованцем та К. Г. Городенською кваліфікуємо похідні зі значенням одноразовості як виразники квантитативних модифікацій дії. Загальна кількість девербативів окресленої семантичної позиції становить 74 одиниці, вони зафіксовані від твірних із семантикою:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *різнути; рубнути;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *рвонути, ірвонути; рубнути;*

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *гаратнути* (діал.); *кольнути; лупнути*[2] (фам.); *молоснути* (діал.); *полоснути* (розм.); *різнути; рубнути; саднути* (розм.); *сікнути; стьобнути; тернути; хвисьнути, хвиснути* (розм.); *хльоснути; хляпнути* (розм.); *хляснути* (розм.); *цвигнути* (розм.); *цвьохнути* (розм., рідко); *чвяхнути* (діал.); *шарпнути; шмагнути; шморгнути* (розм.); *шпигнути; шпирнути* (діал.); *шпортнути* (розм.); *штиркнути* (діал.); *штирхнути* (діал.); *штрикнути*;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *довбнути; полоснути* (розм.); *рвонути, ірвонути; різнути; рубнути; сікнути* (розм.); *стругнути; цюкнути; чикнути* (розм.);

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *дернути; дзюбнути; довбнути; дряпнути*[1]*; колупнути; копнути; копирснути; різнути; рубнути; черкнути*[1]*; шкрябнути;*

6) ***"природні деструктивні дієслова"***: *брикнути; буцнути; гризнути; дернути; дзюбнути; дзьобнути; довбнути; дряпнути*[1]*; жигнути* (розм.); *клюнути; клюкнути* (розм., фам.); *копнути; куснути* (розм.); *рвонути, ірвонути; різнути; сікнути* (розм.); *скубнути; фиркнути*[2] (діал.); *фицнути* (рідко); *хвицнути; цюкнути; шарпнути; шпигнути; щипнути.*

На багатократний вияв деструктивної дії вказують девербативи зі словотвірними значеннями "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому" та "виконувати дію час від часу".

Похідні зі значенням "**виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому**" позначають повторне виконання дії. Девербативи окресленої семантичної позиції зафіксовані від 16 (3 %) твірних таких лексико-семантичних груп:

1) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *перемучити, перетикати*[1] */ переткнути; перетовкти;*

2) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *переділяти / переділити, перекраювати / перекраяти; перекроювати / перекроїти перерізувати / перерізати; перерозподіляти / перерозподілити; перестригати / перестригти; перестругувати / перестругати; перетісувати / перетесати; перемежовувати / перемежувати;*

3) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *перевірчувати / перевертіти; перекарбовувати / перекарбувати; перекомпостувати; пересвердлювати / пересвердлити.*

Похідні зі словотвірним значенням "**виконувати дію час від часу**" "виражають дискретність у часових параметрах подій. Ця ознака виявляється в тому, що події характеризуються як повторювані через відповідні інтервали часу" [Мединська 2000: 6], пор.: "Лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і *пощипує* бабу" (М. Коцюбиський), "Він *настьобував* коней і оглядався на всі боки" (Ю. Смолич). Девербативи на позначення періодичного вияву деструктивного впливу зафіксовані від 10 (2 %) твірних, зокрема із семантикою:

1) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *настьобувати*[2]*, підстьобувати*[2]*; похвиськувати* (розм.); *вихльоскувати; вихльостувати; поцьвохкувати* (розм.)*; пошпигувати* (розм.);

2) ***"природні деструктивні дієслова"***: *подряпувати; прискубувати* (рідко)*; пошпигувати* (розм.); *пощипувати.*

З-поміж актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії вербативів поля деструкції виокремлюються похідні зі словотвірним значенням "**виконувати дію трохи, злег-**

ка або додатково", які важко однозначно зарахувати до одного із диференційованих нами квантитативних угруповань. З одного боку, девербативи названої семантичної позиції вказують на повторне виконання дії з метою збільшення кількості об'єктів або надання предметові впливу необхідних властивостей, пор.: *підтовкти* "Натовкти ще трохи, додатково", *підривати*[2] / *підрити* "Риючи додатково, робити ширшим, глибшим // (розм.) Наривати, накопувати ще трохи, додатково". З іншого боку, окремі деривати у лексикографічному тлумаченні, окрім ідентифікатора додатково, містять також – злегка, тобто вказують на виконання дії з незначною інтенсивністю, пор.: *підскубувати, підскубати / підскубати* "Скубати, скубти злегка або додатково", *піддовбувати / піддовбати* "Злегка або додатково довбати". З огляду на відзначене, похідні окресленої семантичної позиції не відносимо до жодної з виокремлених квантитативних об'єднань, а розглядаємо як такі, що становлять собою проміжну ланку між континуумами "інтенсивний вияв дії" та "кратний вияв дії". Вторинних одиниць зі словотвірним значенням "виконувати дію трохи, злегка або додатково" зафіксовано 19. Їх твірними виступають слова, що позначають:

1) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *підрубувати / підрубати, прирубувати / прирубати; підтовкти;*

2) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *дорізувати / дорізати, підрізувати, підрізати / підрізати* (розм.)*; підрубувати / підрубати* (розм.)*, прирубувати / прирубати* (розм.)*; підтісувати / підтесати;*

3) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *розбуравлювати / розбуравити; розвірчувати / розвертіти; піддовбувати / піддовбати; підкопувати / підкопати, розкопувати / розкопати; підривати*[2] */ підрити; підрізувати, підрізати / підрізати; розсвердлювати / розсвердлити;*

4) ***"природні деструктивні дієслова"***: *піддовбувати / піддовбати; підскубувати, підскубати / підскубати.*

Серед дериваційних репрезентантів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії вербативів поля деструкції

найбільше засвідчено похідних на позначення кількісно-дистрибутивного вияву дії, що зумовлено відсутністю будь-якого обмеження на наявність квантитативно-дистрибутивних сирконстантів досліджуваних твірних, оскільки руйнівний вплив може поширюватися на багатьох і мати багато об'єктивацій. Щодо похідних, які реалізують інтенсивний і кратний вияв дії, то існують обмеження на їх появу. Так, наприклад, вагомим чинником, що визначає неактуалізацію похідних вказаних семантичних позицій є лексичне значення твірних, окремі з яких у своєму змісті мають семи інтенсивності, пор.: *дубасити* "Сильно бити кого-небудь", *катувати* "Сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань". Окрім того, значний масив вихідних дієслів позначає ситуацію, яка не може бути повтореною, здійсненою заново, тобто знищивши предмет, ще раз це зробити неможливо. Обмежують появу дериватів також асистемні чинники, зокрема складна словотвірна структура твірного. Вторинні дієслова, які виступають у ролі базем, надаються лише до кількісно-дистрибутивних модифікацій дії.

Суб'єктно-об'єктні реляції – характерна ознака класу вербативів. На суб'єктно-об'єктних відношеннях ґрунтується дієслівна категорія стану. Її основу "становить семантична опозиція активність / пасивність дії, члени якої суттєво різняться не лише в плані вираження, але й у плані змісту, оскільки порізному інтерпретують позамовну дійсність" [Кильдибекова 1985: 75], пор.: "Кіннота ворога витоптувала посіви, *руйнувала* села і міста" (П. Тичина) "– Тисячотонним брухтом валяться стіни на брук. Все тріщить, *руйнується*, гоготить в нечуваній за розмахом катастрофі" (О. Гончар). Позначення суб'єктної і об'єктної сфер дієслова протиставляється як у функціональному, так і ономасіологічному аспектах, що зумовлено відмінністю сприйняття одної і тої самої ситуації мовцем [Долинина 1982: 76]. Так, будь-який динамічний вплив може бути описаний або з погляду суб'єкта або об'єкта. У першому випадку логічні відношення між виконавцем і предметом дії на

граматичному рівні актуалізуються в активних конфігураціях, у другому – в пасивних. "Активні конструкції орієнтовані на сферу діяльності людини. Пасивні ж конструкції пов'язують сферу діяльності людини із сферою стану предметного світу і живих істот" [Кильдибекова 1985: 77]. Формальним показником станових відношень є постфікс *-ся*, за допомогою якого відбувається переведення вербативів активного змісту в пасивний.

Стан належить до контроверсійних категорій дієслова. Так, незважаючи на вище окреслені функціональні, онтологічні, семантичні відмінності між корелятами опозиції активність / пасивність, традиційно його кваліфікують як граматичну категорію, при цьому вважається, що зміна активу на пасив відбувається в межах словоформ тієї самої лексеми [див.: Безпояско, 1993: 236-237]. Інакше кажучи, стан розглядають як словозмінну морфологічну категорію, а пасивні дієслова – як наслідок формотворчих процесів.

Однак останнім часом усталена концепція категорії стану зазнала в українському мовознавстві кардинальних змін. У найновіших дослідженнях стан визначають як морфолого-словотвірно-синтаксичну категорію, яка базується "на опозиції грамем зі значенням перехідної дії та результативного стану" [Вихованець, Городенська 2004: 246].

Активні і пасивні форми вербатива не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення немовби тієї самої ситуації, проте вони суттєво різняться. Трансформація актив → пасив полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Зміна активної конструкції на пасивну викликана перетворенням предиката дії на предикат результативного стану внаслідок виконання дії. Такі перетворення відбуваються в межах не того самого слова, а різних слів. Станові форми дієслів – явище лексичної деривації, її модифікаційно-транспозиційного різновиду. Окрім того, перехід актива в пасив супроводжується зміною валентності синтаксичних функцій іменникових предикатів [Вихованець 2002: 15]. Таким чином, категорія стану виходить за межі морфології і тісно пов'язана зі словотвірною системою та синтаксисом. Опозиція активність / пасивність маніфестує такі зміни в об'єктивній дійсності, за яких "деяка "первинна" ситуація, названа дієсловом, зазнає таких змін, що перетворюється в нову ситуацію, з новим складом учасників" [Долинина 1982: 73], у зв'язку з чим пасивні девербативи мають стосунок до словотвору, адже пов'язані з формуванням нового значення, нової семеми [Загнітко 1996: 194]. Семантичні зрушення між активами і їх пасивними корелятами неоднорідні. Найменший змістовий зсув спостерігається при творенні дієслів зі значенням пасивного стану, які у словнику тлумачаться як "Пас. до інфінітива". Такі "похідні форми не зачіпають денотативний аспект елементів дієслівного оточення, а торкаються тільки напрямків синтаксичної валентності, прогнозованої відповідною семантикою дієслова" [Загнітко 1990: 31]. Найбільше відрізняються змістовими відтінками деривати з результативним значенням. Проміжне становище займають зворотні дієслова, зокрема власне-зворотні, взаємно-зворотні, безоб'єктно-зворотні тощо.

Постфіксальні утворення зафіксовані майже від усіх конституентів поля деструкції. Серед девербативів розрізняються похідні зі словотвірними значеннями "виконуючи дію, переводити зі стану об'єкта в стан суб'єкта", "виникати в результаті дії", "поширювати дію на себе", "виконувати дію між собою", "мати схильність виконувати дію", "бути придатним для виконання дії".

Окреслені вторинні одиниці становлять собою дериваційну реалізацію валентностей суб'єкта та об'єкта дії [Морозова 1984: 88].

Найчисленнішими постфіксальними конструктами є деривати зі словотвірним значенням **"виконуючи дію, переводити зі стану об'єкта в стан суб'єкта"**, які "виступають опозитивними утвореннями до форм активa, тобто є носіями категоріального значення пасива" [Загнітко 1990: 29]. Семантичні зрушення між

твірними і похідними незначні, "дієслова пасивного стану протиставляються дієсловам активного стану за відношеннями суб'єкта до об'єкта і за спрямуванням дії" [Сучасна українська літературна мова 1997: 277]. Приєднуючись до вербатива, частка *–ся* "знімає" суб'єкт дії і стає засобом передачі об'єктного змісту дієслівної лексеми" [Кильдибекова 1985: 85]. Інакше кажучи, при постфіксальному девербативові суб'єктом виступає об'єкт дії базового дієслова. Деривати вказаної семантичної позиції засвідчені від 207 (40 %) деструктивів зі значенням:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *душитися; замордовуватися* (рідко)*; засікатися; знищуватися; нищитися; різатися; рубатися; страчуватися; топитися; труїтися; убиватися[1] (вбиватися)* тощо;

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *висаджуватися; витравлюватися; нівечитися; обвалюватися; палитися; підриватися[1]; порушуватися; розриватися[1]; розруйновуватися; розсаджуватися; розтрощуватися; руйнуватися; спалюватися; спустошуватися; трощитися; шматуватися* і т. под.;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *глушитися; давитися; калічитися; катуватися; нівечитися; обпалюватися; пектися; пошкоджуватися; смалитися; уражатися[1] (вражатися)* тощо;

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *відламуватися; відрізуватися; відрубуватися; відсікатися* (рідко)*; відтинатися; ділитися; довбатися, довбтися* (розм.)*; дробитися; жатися[1]; колотися; коситися[1]; кроїтися; межуватися; паюватися; пилятися; різатися; розсікатися; розтинатися; розчленовуватися; розщеплюватися; рубатися; сіктися; скіпатися; стригтися; тесатися; членуватися; шаруватися[1]; шматуватися* і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *буритися; вертітися; карбуватися; копатися; просвердлюватися; просікатися; свердлитися; скородитися; щербитися* і т. под.;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *викривлятися; деформуватися; нівечитися; палитися; порушуватися; пошкоджуватися; пресуватися; псуватися; руйнуватися* тощо;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *жмакатися; толочитися* (рідко)*; топтатися; трамбуватися* і т. под.

Постфіксальні девербативи із пасивно-результативним значенням "зачіпають денотативну співвіднесеність, (тобто референційну свободу чи зв'язаність) елементів синтаксичного оточення дієслова" [Загнітко 1990: 29]. У таких похідних домінантне місце займає результативна сема, тоді як пасивний компонент знаходиться на периферії. Деривати із пасивно-результативним значенням об'єднуються у семантичній позиції "виникати в результаті дії". Вони зафіксовані від 113 (21, 5 %) твірних наступних лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *занапаститися; знищуватися / знищитися;*

2) ***"знищувати що-небудь; перетворювати на руїну"***: *битися; валитися; валятися* (рідко); *знищуватися / знищитися; ламатися; нищитися; обвалюватися / обвалитися; обрушуватися, обрушатися / обрушитися; палитися; підриватися[1] / підірватися; плюндруватися; порушуватися, порушатися / порушитися; пустошитися* (рідко)*; рватися; розбиватися / розбитися; розвалюватися / розвалитися; розруйновуватися / розруйнуватися* (рідко)*; розтрощуватися / розтрощитися; руйнуватися; спустошуватися / спустошитися* тощо;

3) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *калічитися; мордуватися; мучитися; псуватися; травмуватися;*

4) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь"***: *битися; відділятися / відділитися; відколупуватися / відколупнутися; відколюватися / відколотися; відламуватися / відламатися; відокремлюватися / відокремитися; двоїтися; дертися, дратися; ділитися; дрібнитися; дробитися; жатися[1]; коситися[1], кришитися; ламатися; розбиватися / розбитися; роз-*

сікатися / розсіктися; троїтися; членуватися; шаруватися і т. под.;

5) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *вдавлюватися (удавлюватися) / вдавитися (удавитися); дертися, дратися; продірявлюватися / продірявитися* тощо;

6) ***"псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати"***: *викривлятися / викривитися; деформуватися; жолобитися; ламатися; плюндруватися; порушуватися / порушитися; пошкоджуватися / пошкодитися; псуватися; руйнуватися; сказитися* (діал.) і т. под.;

7) ***"природні деструктивні дієслова"***: *бгатися; м'ятися.*

Серед постфіксальних девербативів, мотивованих конституентами поля деструкції, зафіксовані також похідні зворотно-середнього стану, зокрема власне-зворотні, взаємно-зворотні, безоб'єктно-зворотні, пасивно-якісні.

Семантичну позицію **"поширювати дію на себе"** формують власне-зворотні дієслова, які репрезентують ситуацію, суб'єктом і об'єктом якої виступає та сама особа. Дія спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні характеристики. "Суб'єкт-виконавець виступає одночасно і об'єктом, афікс *–ся* вказує на їх поєднання і зосередженість предикатної ознаки в одній лексемі" [Михайлик 1995: 10]. Похідні зі словотвірним значенням "поширювати дію на себе" зафіксовані від 18 (3, 4 %) твірних лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *вішатися; давитися* (розм.); *душитися; забитися* (розм.); *стрілятися; топитися; труїтися; убиватися (вбиватися) / убитися (вбитися);*

2) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *обпарюватися / обпаритися; обпікатися / обпектися; обшпарюватися / обшпаритися* (розм.); *опалюватися / опалитися; опарюватися / опаритися* (рідко); *опікатися / опектися; ошпарюватися / ошпаритися* (розм.);

3) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити щонебудь"***: *бритися; голитися; стригтися;*

Девербативи зі словотвірним значенням **"виконувати дію між собою"** належать до класу взаємно-зворотних дієслів, які маніфестують дію, яка виконується кількома суб'єктами, кожен з яких одночасно є і об'єктом. "У дериваційному плані такі предикативні одиниці є похідними від двох елементарних структур, в яких кожен з актантів виступає в суб'єктній позиції, напр.: Петро б'ється з Миколою = Петро б'є Миколу + Микола б'є Петра" [Загнітко 1990: 37]. Від дієслів із семою руйнування зафіксовано 18 дериватів, які мотивовані конституентами лексико-семантичних груп:

1) ***"убивати, умертвляти кого-небудь"***: *битися, колотися; різатися; рубатися;*

2) ***"бити кого-небудь, завдавати фізичних травм"***: *битися; різатися; рубатися; товктися; шарпатися* (розм.); *штрикатися* (розм.);

3) ***"природні деструктивні дієслова"***: *гризтися; дряпатися; клюватися; кусатися; скубтися; хвицатися; чубитися* (розм.); *щипатися.*

Похідні зі словотвірним значенням **"мати схильність виконувати дію"** належать до безоб'єктно-зворотних вербативів. "Дія, виражена такими дієсловами, властива суб'єктові як його характерна, постійна ознака і сприймається без зв'язку з об'єктом" [Михайлик 1995: 12]. Деривати окресленої семантичної позиції можуть продукуватися лише базовими одиницями лексико-семантичної групи *"Природні деструктивні дієслова": брикатися; буцатися; вихатися; дряпатися; клюватися; кусатися; фицатися* (рідко); *фицкатися* (рідко); *хвицатися.*

Вторинні найменування зі словотвірним значенням **"бути придатним для виконання дії"** продукують деструктиви із значенням:

1) ***"ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити щонебудь"***: *ділитися; дробитися; зрізуватися / зрізатися; колотися; краятися; пилятися; стинатися; стругатися;*

2) ***"пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо"***: *просвердлюватися / просвердлитися; пресуватися.*

Названі девербативи є пасивно-якісними дієсловами, вони позначають здатність об'єкта потрапляти під вплив іншого предмета.

Таким чином, вербальний блок дієслів поля деструкції характеризується найбільшою протяжністю і глибиною місць. Висока продуктивність досліджуваних базем у мотивуванні вторинних дієслів детермінована динамікою репрезентованої ними деструктивної ситуації, здатної поширюватися в часі і просторі, здійснюватися з різною напругою. Аналізовані твірні дієслова характеризуються розгалуженою актантно-сирконстантною рамкою, актуалізованою у субстанційній, векторно-об'єктній, темпоральній, ступеня інтенсивності й міри виконання дії валентностях, що дериваційно реалізуються у похідних відповідної семантики.

ВИСНОВКИ

Новий аспект дослідження словотвору, що формується в сучасному мовознавстві, пов'язаний із посиленням уваги до твірної основи (твірного слова) в дериваційних процесах. При всій важливості словотворчого форманта в дериваційних актах твірна основа виконує специфічні і не менш важливі функції, тому потребує всебічного вивчення, а типологія словотвору повинна ґрунтуватися не тільки на дериваційному форманті, а й на твірній основі. Закцентування уваги на твірній основі відкрило перед дериватологією низку нових актуальних проблем, зокрема таких, як дериваційна спроможність різноманітних класів твірних слів, чинники, які її детермінують, окреслення семантичних континуумів, у межах яких здійснюються семантико-дериваційні трансформації вихідних одиниць словотворення, інвентаризація й характеристика присубстантивних, приад'єктивних, привербальних і т. д. афіксів, характер і специфіка освоєння похідними семантики різночастиномовних твірних тощо. Основоцентричний аспект дослідження словотвору зумовив встановлення адекватної йому комплексної системоутворювальної одиниці класифікації – словотвірної парадигми як множини похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом. У словотвірній парадигмі твірна основа виявляє себе як типологізувальний чинник у словотворі. Словотвірна парадигма дає змогу виявити типологію словотвору, яка ґрунтується на функціональному навантаженні твірної основи в дериваційних процесах. Результати основоцентричного дослідження словотвору з використанням словотвірної парадигми як комплексної одиниці класифікації й опису словотвору суттєво доповнюють і поглиблюють знання про закономірності функціонування словотворчого механізму мови та структурно-системну організацію словотвору.

Аналіз типової і конкретних словотвірних парадигм українських найменувань рослин і тварин засвідчив, що аналізовані твірні словотворчо досить активні, але реалізують свій дериваційний потенціал по-різному. Жоден із аналізованих твірних іменників не утворює похідних із усіма типовими словотвірними значеннями. На реалізацію їх дериваційного потенціалу впливають лінґвальні та екстралінґвальні чинники, зокрема позитивно позначаються на словотворчій спроможності назв тварин і рослин належність до ядра лексичної підгрупи, а їх денотатів до вищих рослинних чи тваринних організмів, багатозначність твірних, символічність їх семантики, релігійно-міфологічне використання, поширеність, свійськійсть тварини. Обмежувальними чинниками в утворенні похідних від назв тварин і рослин є їх структурно-морфологічна складність, похідність, фонетична довжина, дефектність словозмінної парадигми, стилістична й функціональна маркованість, екзотичність, вимерлість тварини чи рослини, на які вказує твірне, їх належність до нижчих рослинних чи тваринних організмів. Зіставлення семантичних континуумів типових словотвірних парадигм назв тварин та рослин виявляє суттєву схожість та співвідносність більшості семантичних величин, що свідчить про типологічну спорідненість деривації на базі назв тварин та рослин і дозволяє визначити тенденції, спільні для відіменникового словотворення в цілому (спільне словотвірне значення відсубстантивних прикметників та прислівників, конкретизація мутаційного словотвірного значення "носій предметної ознаки" та лексико-словотвірного значення ад'єктивів "загальна відносність" у залежності від сполучуваності та контекстуального оточення твірного), та специфічні, властиві словотвірній підсистемі аналізованих груп твірних (творення вигуків, мотивованих назвами тварин, наявність модифікаційних словотвірних значень "маскулінність" та "недорослість", а також актуалізація семи заперечення у семантичних величинах ад'єктивної ("заперечення предметної ознаки") та вербальної ("позбавитися

тварини, названої твірним") зон типової словотвірної парадигми назв тварин). Встановлено, що найбільш повно реалізуються ті семантичні позиції, які є спільними для словотвірних парадигм назв тварин та рослин, виявляється вища словотворча спроможність зоологічних назв, ніж ботанічних.

Семантико-структурний аналіз твірних прикметників дав змогу виявити їх семантичну й структурну типологію, яка, в свою чергу, дозволила встановити характерологічні основи передномінаційного освоєння об'єктів найменування. Так, в утворенні назв осіб використовуються прикметники, які виражають внутрішні якості людини, її зовнішні ознаки, ознаки особи за родом її діяльності, за соціальним статусом і за віковими особливостями. Це дає підстави стверджувати, що найважливішими характеристиками особи за статичними ознаками, релевантними з погляду виділення їх із класу однотипних у мисленнєво-мовленнєвому процесі найменування, є внутрішній світ особи, її зовнішність, рід діяльності, соціальний статус і вік. Як показує типологія твірних прикметників та деад'єктивів із предметним значенням, визначальним у мисленнєво-мовленнєвих процесах при найменуванні предметів є їх зовнішні параметри, фізичний, внутрішній стан, локативна, темпоральна, етнічна віднесеність, матеріал і спосіб виготовлення, призначення.

Структура словотвірної семантики українських деад'єктивів відбиває дериваційно-смислові трансформації прикметника і зумовлена особливостями значень класу ознакових слів. Природа статичної ознаки, яку відображає прикметник, уможливлює з нею логічні операції використання цієї ознаки як визначальної прикмети її носія, абстрагування її від носія й сприймання як автономної діяльної сутності, усвідомлення градації ознаки щодо її прояву в квантитативних, темпоральних, локативних та деяких інших вимірах, процесуалізацію ознаки та редистрибуцію її з присубстантивної позиції в привербальну. На цих властивостях ґрунтуються різнотипні ономасіологічні категорії, що є базою словотвірних значень. Таким чином, типова словотвірна

парадигма прикметників має чотириблочну структуру з такими семантичними позиціями у кожному з чотирьох блоків: субстантивний – "носій ознаки", "абстрагована ознака", ад'єктивний – "неповний вияв ознаки", "сильний вияв ознаки", "надмірний вияв ознаки", "гіпокористичність", "заперечення ознаки" просторові й часові модифікації ознаки, вербальний – "наділяти ознакою", "набувати ознаки", адвербіальний – "адвербіалізація ознаки".

Прикметники дериваційно досить активні, але реалізація словотворчої спроможності конкретними твірними суттєво розрізняється повнотою і типами деривації. Тенденцію до повної реалізації послідовно виявляє невелика кількість у межах певної лексико-семантичної групи, переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад'єктивів у мовленні. Вони ж становлять ядро лексико-семантичної групи, виражаючи основні семантичні опозиції у межах смислових інваріантів. Реалізація дериваційного потенціалу конкретними прикметниками зумовлена комплексом семантичних, валентних і прагматичних чинників.

Типові словотвірні парадигми дієслів із семантикою створення і руйнування мають триблочну – субстантивно-ад'єктивно-вербальну – структуру й характеризуються спільними рисами, зумовленими насамперед належністю аналізованих твірних до дієслів конкретної фізичної дії, властивими їм семантичними ознаками (активність, цілеспрямованість, каузація, похідність) та валентностями (векторно-об'єктна, темпоральна, ступеня інтенсивності й міри виконання дії, субстанційні). Валентність – домінантний системний чинник, який визначає словотворчу поведінку дієслів. Від вербативів створення і руйнування можливе утворення тільки тих дериватів, значення яких передбачене актантно-сирконстантними рамками твірних.

Похідні іменники та прикметники, мотивовані дієсловами створення і руйнування, реалізують субстанційні валентності твірних у таких семантичних позиціях: дієслова із семантикою

створення – "виконавець дії", "результат дії", "місце дії", "знаряддя дії", "матеріал для дії", "спосіб дії" (субстантивний блок); "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує", "ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього", "ознака за дією об'єкта, який призначений для її виконання", "ознака за дією, що стосується абстрактних понять", "ознака за дією об'єкта, який придатний для її виконання" (ад'єктивний блок); дієслова із семою руйнування об'єкта – "виконавець дії", "об'єкт-результат дії", "знаряддя дії" (субстантивний блок), "який виконує або може виконувати дію", "на який поширюється дія або який придатний для її виконання", "який стосується дії", "який призначений для виконання дії", "який є результатом дії" (ад'єктивний блок). При цьому похідні на позначення виконавців дії утворилися внаслідок дериваційної актуалізації облігаторного лівобічного суб'єктного актанта, результату дії – обов'язкового правобічного об'єктно-результативного актанта. Усі інші словотвірні значення субстантивного і ад'єктивного блоків спричинені факультативними об'єктними валентностями твірних. На відміну від дієслів створення, вербативи із семою руйнування не утворюють похідних іменників і прикметників на позначення місця, матеріалу дії, що зумовлено їхньою вужчою актантною рамкою. Найбільшою протяжністю і глибиною місць відзначаються вербальні блоки типових словотвірних парадигм дієслів із семантикою створення і руйнування, у яких засвідчені деривати на позначення результату дії, локативної, темпоральної, квантитативної трансформації дії, пасиву, зворотно-середнього стану.

Для виявлення повної типології українського словотвору, що ґрунтується на функціональному навантаженні в дериваційних процесах твірної основи, необхідні попередні монографічні дослідження усіх лексико-граматичних класів твірних іменників, прикметників, дієслів, прислівників і т. д. з використанням у них словотвірної парадигми як комплексної одиниці класифікації й опису словотвору, яка дає змогу встановити специфіку й особливості їх словотворчої спроможності.

ЛІТЕРАТУРА

Авилова 1976 – Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 327 с.

Альтман 1971 – Альтман И.В. Особенности отглагольных гнезд в русском языке // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 245-247.

Апресян 1972 – Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М., 1973. – С. 279-325.

Апресян 1974 – Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 366с.

Арнольд 1970 – Арнольд И. В. Эмоциональный, экспрессивный, оценочный и функционально-стилистические компоненты лексического значения слова // XXII Герценовские чтения: Материалы межвуз. конференции. – Л.: Наука, 1970. – С. 124-129.

Арутюнова 1976 – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.

Арутюнова 1979 – Арутюнова Н. Д. Семантическая структура и функции субъекта // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 323-334.

Арутюнова 1980 – Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156-249.

Бакина 1966 – Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966.

Балалыкина 1985 – Балалыкина Э. А., Николаев Г. А. Русское словообразование: Учебн. пособие. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1985. – 184 с.

Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Прогресс,1955. – 410 с.

Бачкур 2004 – Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20с.

Безпояско 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 212 с.

Бойчук 1997 – Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.

Бондарко 1967 – Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.

Бондарко 1976 – Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.

Бразаускене 1991 – Бразаускене Е.М. Словообразовательный потенциал префиксальных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1991. – 22 с.

Брандыс 1991 – Брандыс О. С. Типовая словообразовательная парадигма и словообразовательные микрокатегории субстантивного блока производных, мотивированных русскими вещественными существительными // Актуальные вопросы словообразовательного анализа и словообразовательного синтеза: Сб. научн. тр. – К.: УМК ВО, 1991. – С. 136-146.

Бузашиова 1987 – Бузашиова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 14-19.

Валюх 2005 – Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. – Київ – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.

Вараксин 1996 – Вараксин Л. А. Семантический аспект русской глагольной префиксации. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1996. – 179 с.

Василевич 1985(а) – Василевич Г.Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевский ГПИ им. А.М. Горького. – Киев, 1985. – 24 с.

Васильев 1981 – Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.

Верещака 1978 – Верещака В.И. Словообразовательные поля корней с полногласным сочетанием -оро- в современном украинском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгородский гос. ун-т. – Ужгород, 1978. – 24 с.

Виноградов 1972 – Виноградов В.В. Русский язык. – М.: Высшая школа, 1972. – 613 с.

Вихованець 1987 – Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1987. – 228 с.

Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 2002 – Вихованець І. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 13-18.

Вихованець, Городенська 2004 – Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.

Волоцкая 1968 – Волоцкая З.М. Опыт описания системы словообразовательных значений (на материале русского и польского языков): Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02 / АН СССР, Ин-т славяноведения. – М., 1968. – 24 с.

Вольф 1978 – Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного: На материале иберо-романских языков. – М., 1978.

Гайсина 1981 – Гайсина Р. М. Лексико-ссмантическое поле глаголов отношения. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1981. – 196 с.

Галенко 1982 – Галенко И. Г. Словообразовательные гнезда в лингвистической терминологии русского языка // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982.

Гнатюк 1982 – Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 248 с.

Голянич 1979 – Голянич М.И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке: Автореф. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевский пед. ин-т. – К., 1979. – 24 с.

Гонцова 1990 – Гонцова С. А. Словообразование в научно-технической терминологии. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 94 с.

Городенська 1981 – Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). – К.: Наук. думка, 1981. – 200 с.

Городенская 1991 – Городенская Е. Г. Деривация синтаксических единиц: Автореф. докт. филол. наук. – К., 1991.

Горпинич 1973 – Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К., 1973. – 236 с.

Горпинич 1976 – Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. – К., 1976.

Горпинич 1983 – Горпинич В. О. Семантичний взаємозв'язок мотивованого і мотивуючого у процесі словотворення // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 46-56.

Горпинич 1988 – Горпинич В.О. Семантичний взаємозв'язок мотивованого і мотивуючого в процесі словотворення // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 44-56.

Грищенко, Мацько 1997 – Грищенко А.П., Мацько Л.І. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997. – 494 с.

Гуйванюк 1999 – Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

Ґрещук 1986 – Ґрещук В. В. Дериваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 2.

Ґрещук 1994 – Ґрещук В.В. Розвиток дериватології і функціоналізм // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 1. Ялта 24-28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994.

Ґрещук 1995 – Ґрещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.

Давыдова 1989 – Давыдова Н. В. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке (злаки, металлы, драгоценные камни): Автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1989. – 16 с.

Даниленко 1964(а) – Даниленко В. П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 77-92.

Даниленко 1964(б) – Даниленко В. П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 63-76.

Денисык 1988 – Денисык Л. Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Киев. гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1988. – 16 с.

Джочка 2003 – Джочка І.Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003.

Дмитриева, Новикова 1981 – Дмитриева Н. С., Новикова Л. М. Компоненты семантики отглагольного существительного // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1981. – С. 28-36.

Долинина 1982 – Долинина И. Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л.: Наука, 1982. – С. 65-101.

Дорошевский 1973 – Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики. – М., 1973. – 286 с.

Дюрович 1972 – Дюрович Л. Относительные прилагательные в славянских языках // The Slawik word. – The Hague – Paris, Mauton. – 1972.

Ермакова 1966 – Ермакова О. П. О некоторых общих вопросах словообразования наречий // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 45-54.

Ермакова 1972 – Ермакова О. П. О некоторых закономерностях в расщеплении структурной и семантической мотивации производного слова // Актуальные проблемы русского словообразования I: Материалы Республ. науч. конф. (12-15 сент. 1972 г.). – Ч. 1. – Самарканд: Изд-во Самарканд. гос. ун-та, 1972. – С. 68-72.

Ермакова 1976 – Ермакова О. П. Расхождение формальной и семантической производности // Актуальные проблемы русского словообразования II. Научные труды, Т. № 174. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – С. 17-37.

Ермакова 1984 – Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Русский язык, 1984. – 152 с.

Загнітко 1990 – Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НМК ВО, 1990. – 64 с.

Загнітко 1993 – Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії). – К.: ІСДО, 1993. – 344 с.

Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.

Загоровська 1984 – Загоровская О. В. Экспрессивные и эмоционально-оценочные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов) // Семантические процессы в системе языка: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 31-40.

Земская 1973 – Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.

Земская 1978(б) – Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его исто-

рии и современного состояния: Виноградовские чтения I-VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 63-77.

Зенков 1969 – Зенков Г.С. Вопросы словообразования. – Фрунзе, 1969.

Исаченко 1958 – Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // Slavia. – 1958 – Koč.27. – Seš.3.

Калько 1990 – Калько М.І. Видова неоднорідність багатозначного дієслова в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1990. – 17 с.

Калько 2004 – Калько М. Універсальна категорія аспекту в українському етноваріанті // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Львів: ЛДУ, 2004. – Вип. 34. – С. 81-88.

Карцевский 1962 – Карцевский С. Система русского глагола // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностр. лит-ры. – 1962. – С. 218-237.

Кацнельсон 1972 – Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216с.

Кильдибекова 1983 – Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1983. – 76 с.

Кильдибекова 1985 – Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 160 с.

Ким 1980 – Ким О. М. Об омонимии существительных с наречиями // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы III республ. науч. конф. – Ч. 2. – Ташкент: Укитувчи, 1980. – С. 11-17.

Клименко 1984 – Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.

Клименко 1991 – Клименко Н. Ф. Як народжується слово. – К., 1991.

Клименко, Пещак, Савченко 1982 – Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наукова думка, 1982. – 252 с.

Клобукова 1981 – Клобукова Л. П. Специфика парадигматических отношений в словообразовании (на материале словообразовательной парадигматики русских прилагательных) // Вестник Московского университета: Сер.9. Филология. – М., 1981. – № 6. – С.19-27.

Клобукова 1982 – Клобукова Л.П. Структура словообразовательных парадигм русских имен прилагательных: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02 / НАН СССР, Ин-т рус. яз. – М., 1982. – 20 с.

Кобів 1990 – Кобів Ю. Про українські назви рослин // Дзвін. – 1990. – № 8. – С.143-145.

Ковалик 1958(а) – Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с.

Ковалик 1958(б) – Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958.

Ковалик 1961 – Ковалик И. И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Киев, 1961.

Котельникова 1982 – Котельникова Г. Д. Номинативные ряды отглагольного личного субстантива в современном русском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Сборник научных трудов. – Гродно: ГГУ, 1982. – С. 54-65.

Кубрякова 1981 – Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.

Кузина 1990 – Кузина М. В. Семантическая структура результативности действия в системе аспектологических характеристик // Вестник Московского университета; Филология. – Сер. 9. – 1990. – № 1. – С. 30-37.

Кузнецова 1979 – Кузнецова Э. В. О принципах и методах выделения объема семантических классов русских глаголов // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск: УрГУ, 1979. – С. 7-12.

Кузнецова 1987 – Кузнецова Э. В. Лексико-семантические группы русских глаголов как объект системно-семасиологических исследований // Русское языкознание. – К.: Вища школа, 1987. – Вип. 15. – С. 102-109.

Курилович 1962 – Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962.

Кучеренко 1987 – Кучеренко І. К. Семантична основа ад'єктивних слів // Українське мовознавство. – К.: Вища школа, 1987. – Вип. 14. – С. 55-60.

Кушнина, Мурзин 1988 – Кушнина Л. В., Мурзин Л. Н. Транспозиция в системе деривационных процессов // Исследования по семантике: Межвузовский научный сборник. – У.., 1988.

Лайонз 1978 – Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 544 с.

Лексико-семантические группы 1989 – Лексико-семантические группы русских глаголов. – Иркутск: Изд-во Иркутск, ун-та, 1989. – 180 с.

Лесюк 1982 – Лесюк Н.П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1982.

Лопатин 1967 – Лопатин В. В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке // Русский язык: Грамматические исследования. – М., 1967.

Лопатин 1977 – Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – 316 с.

Лопатин 1978 – Лопатин В. В. Суффиксальная универбация и смешные явления в сфере образования новых слов // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978.

Максапетян 1986 – Максапетян А. Г. Фразеологичность семантики отглагольных существительных в современном русском языке // НДВШ. – Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 44-49.

Манучарян 1981 – Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языке. – Ереван: Луис, 1981. – 313 с.

Манучарян 1987 – Манучарян Р. С. Аспекты и вопросы сопоставительно-типологического изучения словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – Москва, 1987.

Мединська 2000 – Мединська Н.М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії. Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01/ Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 18 с.

Микитин 1998 – Микитин О.Д. Струкурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998.

Милославский 1980 – Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1980. – 296 с.

Милославский 1989 – Милославский И. Г. Вид русского глагола как словообразовательная категория // НДВШ. – Филологические науки. – 1989. – № 4. – С. 37-44.

Михайлик 1995 – Михайлик Р.П. Семантико-граматична структура дієслів на –ся в сучасній українській мові: Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України, Інст-т укр. м. – К., 1995. – 15 с.

Моисеев 1987 – Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 207 с.

Моргун 1998(а) – Моргун А. В. Зоонимы в системе русского словообразования: словообраовательная активность и типовая словообразовательная парадигма: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгород. гос. ун-т. – Ужгород, 1998. – 238 с.

Моргун 1998(б) – Моргун А. В. Зооніми в системі російського словотвору: словотвірна активність і типова словотвірна парадигма: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1998. – 16 с.

Морозова 1978 – Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм природных деструктивных глаголов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Ташкентский гос. пед. ин-т. им. Низами, 1978. – С. 152-156.

Морозова 1980 – Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дисс. …

канд. филол. наук: 10.02.02 / Институт русского языка АН СССР. – М., 1980. – 20 с.

Морозова 1981 – Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 162-174.

Морозова 1982– Морозова Т.С. Отражение валентности производящего глагола производными разных частей речи // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 401-405.

Морозова 1984 – Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательній потенциал // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М.: Наука, 1984. – С. 81-95..

Нещименко 1963 – Нещименко Г. П. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами субъективной оценки в современном чешском языке // Исследования по чешскому языку: Вопросы словообразования и грамматики / Под ред. А. Г. Широковой. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 105-158.

Овчиннікова 1993 – Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01/Київський держ. пед. інст-т ім. М. Драгоманова. – К., 1993. – 23 с.

Петрухина 1996 – Петрухина Е. В. Производная глагольная номинация: модификация и мутация (на материале русского и западнославянских языков) // Вестник Московского университета: Филология. – 1996. – № 6. – С. 42-55.

Петрухина 2000 – Петрухина Е. В. Когнитивные проблемы в изучении аспектуальных категорий русского глагола // Когнитивная семантика: В 2-х чч. – Тамбов: Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. – Ч. 2. – С. 181-183.

Пінчук 1975(а) – Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975.– С. 35-82.

Полукарова 1979 – Полукарова А. Г. Семная структура лексико-семантической группы глаголов соединения // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск: УрГУ, 1979. – С. 32-36.

Пономаренко 2002 – Пономаренко В. Ідіоматичність похідних іменників із загальним словотвірним значенням "носій ознаки" // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 226-232.

Попова, Стернин 1984 – Попова З. В., Стернин И. Д. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 147 с.

Пославська 2006 – Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний університет ім.В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

Потапенко 1983 – Потапенко Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект // Филологические науки. – 1983. – № 2. – С. 50-56.

Потебня 1958 – Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1. – М.: Узпедгиз, 1958. – 536 с.

Потебня 1968 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т. 3.

Пугачев 1987 – Пугачев И. А. Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. ун-т. – М., 1987. – 14 с.

РГ 1979 – Русская грамматика: В 2-х тт. – Praha: Academia, 1979. – Т. 1. – 664 с.

РГ 1980 – Русская грамматика: В 2-х тт. – Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – 783 с.

Сабадош 1996 – Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / Ужгород. держ. ун-т; Відпов. ред. В.В.Німчук. – Ужгород, 1996. – 192 с.

Салазникова 2000 – Салазникова Л. В. Начинательность как функционально-семантическая категория в русском языке // Русский глагол: История и современное состояние: Научные доклады. – Волгоград: Изд-во ВГУ, 2000. – С. 185-200.

Семантические вопросы… 1991 – Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова / М. Н. Янценецкая, Н. Б. Лебедева, З. И. Резанова и др. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1991. – 271 с.

Скварок 1999 – Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників – назв одиниць виміру часу // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 143-151.

Скварок 2000 – Скварок О. А. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 86-93.

Словотвір... 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.

Современный русский язык 1999 – Современный русский язык: Учебник: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис / Под общ. Ред. Л. А. Новикова. – СПб.: Изд-во "Лань", 1999. – 864 с.

Соколов 1993 – Соколов О. М. Типы актантной распределенности семантики русского глагола // Вопросы глагольной семантики / Памяти проф. О М. Соколова. – Симферополь: СГУ, 1993. – С. 6-18.

Соколова 2003 – Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.

Соссюр 1977 – Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977.

Степанов 1979 – Степанов Ю. С. Иерархия имен и ранги субъектов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 335-349.

Степанов 1981 – Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.

Степанова 1973 – Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике // Иностранные языки в школе. – 1973. – № 6.– С. 12-22.

Стернин 1979 – Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156 с.

Стецко 1982 – Стецко П. В., Яцкевич Л. Г. О формальной и семантической структуре частных парадигм в морфологии и словообразовании. // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982.

СУЛМ 1969 – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584 с.

СУМ 1970-1980 – Словник української мови: В 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970-1978.

Суперанская 1989 – Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.

Супрун 1962 – Супрун А.Е. Числительные как база для образования новых слов // Вопросы словообразования и фразеологии. – Фрунзе, 1962.

Суванова 1985 – Суванова Э. Х. Лексико-семантическая классификация непроизводных глаголов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1985. – 21 с.

Сучасна українська літературна мова 1997 – Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

Сучасна українська літературна мова 2000 – Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.

Тараненко 1989 – Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.

Ташпулатова 1985 – Ташпулатова И. Словообразовательная категория орудия действия в современном русском языке // Ак-

туальные вопросы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 229-233.

Тихонов 1971 – Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного языка. – Самарканд: Самаркандский гос. ун-т. им. Алишера Навои, 1971. – 387 с.

Тихонов 1985 – Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М., 1985. – Т. 1.

Торопцев 1980 – Торопцев И. С. Словопроизводственная модель – Воронеж, 1980.

Тышкивская 1987 – Тышкивская Н. Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: Дис…канд. филол. наук. – Киев, 1987. – 217 с.

Українська мова 2004 – Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004.

Улуханов 1977 – Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М., 1977.

Улуханов 1994 – Улуханов И.С. О функциональном словообразовании // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 2. Ялта 24-28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994.

Уфимцева 1974 – Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.

Уфимцева 1986 – Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). – М.: Наука, 1986. – 239 с.

Ушкова, Сидоренко 2000 – Ушкова Н. В., Сидоренко Ю. А. Параметры времени в глагольной семантике // Когнитивная семантика: В 2-х чч. – Тамбов: Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. – Ч. 2. – С. 247-249.

Хамидуллина 1975 – Хамидуллина А. М. Словообразовательные парадигмы глаголов движения (внутриглагольная деривация 2 такта порождения) // Исследования по семантике: Межвузовский научный сборник. – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1975. – Вып. 1. – С. 93-107.

Хамидуллина 1977 – Хамидуллина А. М. Транспонирование глагольного содержания на уровень субстанции как одно из средств номинации // Системные отношения в лексике и методы их исследования – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1977. – С. 75-80.

Хамидуллина 1981 – Хамидуллина А. М. Отглагольные имена деятеля в ономасиологическом аспекте // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1981. – С. 67-73.

Хамидуллина 1988 – Хамидуллина А.М. Структура словообразовательного значения (на материале суффиксальных имен существительных со значением места) // Вопросы словообразования и формообразования в индоевропейских языках. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1988. – С. 136-144.

Харитончик 1986 – Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка. – Минск, 1986.

Харченко 1983 – Харченко В. К. Взаимодействие коннотативных признаков, созначений в семантике слова // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С.47-52.

Хачатурян 1987 – Хачатурян Н. М. Про роль словотворчого форманта в семантичній структурі похідного прикметника // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 63-66.

Хохлачева 1969 – Хохлачева В.Н. К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени. – М., 1969.

Чейф 1976 – Чейф У. Значение и структура языка. – М., 1976.

Чепуріна 2003 – Чепуріна І.В. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.02. – Сімферополь, 2003. – 20 с.

Черепанов 1981 – Черепанов М.В. Лексико-семантическая группа как производящая база внутриглагольного производства // Теория слова и функционирование словарных единиц: Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 1981. – С. 103-112.

Черепанов 1996 – Черепанов М.В. Теоретические приоритеты глагольного словообразования // Актуальные проблемы филологии и ее преподавания; Материалы межвузовской научной конференции. – Ч. I. Языкознание. – Саратов: Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1996. – С. 28-29.

Чиканцева 1984 – Чиканцева Т.В. Словообразовательные парадигмы непроизводных глаголов современного русского языка: Автореф. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.01/ Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова. – Л., 1984. – 22 с.

Шаховский 1983 – Шаховский В. И. Лексикография и коннотативная семантика // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 27-34.

Шкатова 1981 – Шкатова Л.А. Мотивационные отношения глагола и имени в семантике названий лиц по профессии // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1981. – С. 60-67.

Щерба 1974 – Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.

Юсупова 1980 – Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ин-т русс. яз. – М., 1980. – 22 с.

Юсупова 1982 – Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм зоонимов // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник науч. статей. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 298-301.

Янко-Триницкая 1962 – Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы в современном русском языке. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 247 с.

Янко-Триницкая 1964 – Янко-Триницкая Н.А. Процессы включения в лексике и словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964.

Янович 1978 – Янович Е.И. Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. – Минск, 1978.

Янценецкая 1991 – Янценецкая Н.М. Семантические вопросы словообразования: Производящее слово. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 273 с.

Яррулина 1980 – Яррулина Т. С. Словообразовательные возможности русских непроизводных глаголов (К вопросу взаимодействия грамматики и словообразования): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1980. – 28 с.

Buzássyová 1974 – Buzássyová K. Sémantická štrúctura slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974. – 236 s.

Dokulil 1962 – Dokulil Miloš. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. – 264 s.

Doroszewski 1963 – Doroszewski W. Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa // Z polskich studiów sławistycznych. – Warszawa, 1963. – T. 2.

Наукове видання

Василь Ґрещук, Роман Бачкур,
Ірина Джочка, Наталя Пославська

НАРИСИ З ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

За редакцією Василя Ґрещука

Комп'ютерний набір *Ірини Шикеринець, Наталії Маних*

Комп'ютерна верстка *Ярослави Король*
Дизайн обкладинки *Олексія Катрича*

Підписано до друку 02.11.2007. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Таймс». Умовн. друк. арк. 20,23.

НБ ПНУС
738890

Ґрещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М.
Ґ-81 **Нариси з основоцентричної дериватології** / За ред. Василя Ґрещука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.

У монографії висвітлено теоретичні засади основоцентричної дериватології, описано відіменникове (назви тварин і рослин), відприкметникове, віддієслівне (дієслова конкретної фізичної дії) словотворення в сучасній українській мові. Дослідження містить нові теоретичні положення про структурно-системну організацію словотвору та особливості реалізації словотворчої спроможності різними частинами мови.

Для мовознавців, викладачів, аспірантів та студентів філологічних факультетів.

ISBN 978-966-428-041-X

УДК 81'367.4
ББК 81.411.2-211